

2



Sociologický časopis

Ročník 36 (2000)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrusek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Robin Cassling, *anglická redaktorka*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje Předplatné tisku, s.r.o., tel. 0800 167 235. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PT, doručovatel tisku a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč, členové MČSS 100 Kč. F 4901. **Czech Sociological Review** (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212. Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Zuzana Parusniková: Biomoc a kult zdraví</i>	131
<i>Petr Mareš: Sociální politika a sociální kompetence jejích klientů</i>	143

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Martin Lux: Sociální nájemní bydlení v ČR ve světle komparativního srovnání</i>	157
--	-----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Tomáš Sirovátka: Sociální dávky a jejich příjemci: na „sociální trampolíně“, nebo ve slepé uličce?</i>	181
---	-----

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hynek Jeřábek: Panelové šetření – metoda a výsledky výzkumu „The People's Choice“</i>	201
--	-----

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Tomáš Kolomazník: K některým sociálním aspektům a posunům v koncepcích post-industriální a informační společnosti</i>	221
--	-----

RECENZE

<i>Helena Janišová: Zdeněk Ullrich. Příspěvek k dějinám československé sociologie let 1945-1949 (J. Musil)</i>	233
<i>Numa Denis Fustel de Coulanges: Antická obec (J. Sedláček)</i>	235
<i>Steve Kroll-Smith a H. Hugh Floyd: Bodies in Protest: Environmental Illness and the Struggle Over Medical Knowledge (S. M. Čapek)</i>	238
<i>Martin Hampl: Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu (D. Drbohlav)</i>	240
<i>Sociální studia č. 1, Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta, Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis, G38, 1996 (O. Suša)</i>	242
<i>Anthony Giddens: Sociologie (M. Linková)</i>	245

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Masarykova česká sociologická společnost: výsledky voleb a plán na tento rok (E. Rendlová)</i>	249
<i>Asocialita a antisocialita mladých lidí: seminář sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti (M. Štěchová, J. Neumann)</i>	252

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, I. patro, místnost 106, telefon (02) 2222 1761, (02) 2222 0098-0101, I. 217, 218, fax (02) 2222 0143, e-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Biomoc a kult zdraví

ZUZANA PARUSNIKOVÁ*

Filozofický ústav AV ČR, Praha

Bio-Power and Healthism

Abstract: Western societies today are engrossed by health issues. We live in a culture of *healthism* where health has become a sign of normality and morality. This paper draws on some interesting debates in the sociology of medicine to interpret *healthism* from a Foucaultian perspective. Health is tightly integrated into regimes of bio-power in welfare societies, but its significance changes in 'risk societies' where the state increasingly withdraws from its responsibility for individuals. As it gives up on its caring – and controlling – role, do individuals acquire more autonomy and empowerment? It seems that the reverse is true. People are burdened with responsibility for their lives, in which health represents a dominant value. The disciplinary discourse of health in risk societies takes on a new form – that of self-education, self-regulation and self-control. Thus, the rhetoric of individual empowerment masks the disciplinary nature of *healthism*.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 2: 131-142)

1. Kult zdraví

Dnešní západní společnost je posedlá zdravím. Péče o zdraví, optimalizace potenciálu zdraví každého jedince a prevence nemocí jsou základními tématy naší existence.

Kritéria zdraví se přitom neustále zjemňují, zpřísňují a rozšiřují. Pryč jsou doby, kdy dobrý výsledek pravidelné lékařské prohlídky člověka „ukolébal“ do klidu a jeho život nebyl nadále pohlcen zdravotními příkazy, zákazy a doporučeními, bombardován obrovským množstvím informací o zdraví, které se neustále mění a často si protirečí. Zdraví se v současné době stalo dominantním diskursem, uvnitř kterého se utváří naše identita.

Tím není samozřejmě řečeno, že všichni žijeme zdravě. Avšak (skoro) každý jedinec o zdraví ví; ví jednak o důležitosti „býti zdrav“, jednak zná mnohé konkrétní zásady zdravého života. Tato témata patří prostě k obecnému povědomí a jejich znalost nevyžaduje žádnou zvláštní vědomou angažovanost ze strany jedince. Kdybychom se například zeptali náhodných chodců, zda někdy slyšeli o cholesterolu, většina z nich by tento termín nejen znala, ale spojovala by ho i s konzumací tuků a srdečními problémy.

Téma zdraví k nám proniká odevšad. Různé preventivní programy či osvětové kampaně přitom přestaly být řízeny a distribuovány výsadně státním aparátem. Dnes jsou zdravotní témata přivlastněna komerčními mechanismy. Zdraví se stalo novým trhem a výnosným průmyslem. Tato mašinérie zasahuje do všech zákoutí lidského života. S posunem ohniska pozornosti od nemoci ke zdraví a od léčení k prevenci dochází i k významnému rozšíření pole působnosti tohoto diskursu – nyní jde o pěstování zdravého *životního stylu*. Tím se ovšem otvírají netušené možnosti intervence, neboť životního

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Zuzana Parusniková, CSc., Filozofický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail zuzanap@lorien.site.cas.cz

stylu se dotýká prakticky vše, co děláme, jak žijeme. Krásnou ilustrací tohoto posunu je úvod bestselleru A. Weila *8 Weeks to Optimum Health*:

Ve svých rukou držíte návod, jak změnit svůj život... Povedu vás tímto programem krok za krokem a vysvětlím vám, jaké změny od vás budu požadovat v tom, jak jíte, cvičíte, dýcháte a jak používáte vaši mysl. Doporučím vám vitamíny, minerály a byliny, které můžete užívat k ochraně sebeléčebného systému vašeho těla a nabídnu vám nápady, jak změnit dlouhodobé návyky ve vašem chování, jež narušují optimální zdraví [Weil 1997: 3].

Je pozoruhodné, že ke změnám myšlení i citění jsme vyzýváni ve jménu dobrého zdraví. Například rozvíjení pozitivního postoje k životu či láskyplný vztah (*compassion*) k ostatním utužuje zdraví a prodlužuje život, zatímco negativistické a nenávistné postoje způsobují stres, deprese apod. a – následně – různé choroby.

Zdraví v dnešní společnosti nabývá nového významu. Stává se *morální povinností civilizovaného jedince*. Zdraví bylo samozřejmě vždy pro člověka důležitou hodnotou, avšak nyní dochází k bezprecedentnímu posunu – k uctívání *kultu zdraví*. Tento kult artikuluje, řečeno s Foucaultem, „imperativ zdraví: současně povinnost každého a cíl pro všechny.“ [Foucault 1980: 170] Opět chci zdůraznit, že existence kultu zdraví nemá za následek perfektní „zdravotní“ poslušnost a disciplínu. Jestliže si např. osvojíme některé nezdravé návyky, většinou nemůžeme necítit jakési provinění, touhu skrýt je před ostatními a vyhnout se tak nesouhlasnému pohledu, který nám přisuzuje stigma abnormality a imorality.

Dále se diskurs zdraví se neomezuje jen na morální závazek jedince vůči sobě samému či ke společenství uvědomělých, civilizovaných spoluobčanů, ale otvírá celou *ekologickou dimenzi*. Zdravě žít je totiž možné jen na zdravé planetě, kde vzduch a voda nejsou otráveny, kde naše potrava není kontaminována chemikáliemi či antibiotiky, kde materiál pro naše obydlí neobsahuje karcinogenní látky, kde sluneční záření není škodlivé kvůli ozónové díře, nemluvě už o ohrožení různými globálními nebezpečími jako tání ledovců, skleníkový efekt či nukleární katastrofa. Diskurs zdraví se tak do určité míry překrývá se ‚zeleným diskursem‘ a kromě jedince a společnosti zahrnuje i biosféru. V tomto kontextu globálního ohrožení života jsou jedinci často mobilizováni k revizi hodnot, reformulaci politických metod a cílů a vytvoření postoje nového, ekologicky angažovaného humanismu.

Takováto burčující filozofická interpretace současné doby je dosti rozšířená a objevuje se jak v ekologické literatuře, tak ve vlivných diskusích o rizikové společnosti a reflexivní modernitě, inspirovaných texty Becka, Giddense a Lashe. Je však možné podívat se na problém i jinak; v této stati předložím interpretaci foucaultovskou, ve které se na diskurs zdraví pohlíží jako na *technologii disciplinární moci*. Moderní disciplinární moc je zaměřena na lidské tělo a má za cíl normalizovat je, tj. vytvarovat tělo do podoby odpovídající historicky vytvořeným měřítkům normality. Tělo musí být poslušné (*docile*), aby mohlo být „podrobováno, využíváno, měněno a vylepšováno...“ [Foucault 1979: 136], manipulováno do užitečných rolí, jako je např. zdravý, rozumný, předvídatelný a produktivní jedinec (pracovní síla).

Zásadním pojmem pro analýzu moderních režimů moci je Foucaultův pojem *biomoc*. Podívám se nejprve na jeho popis genealogie biomoci a poté na možnou aplikaci tohoto přístupu na problematiku kultu zdraví v rizikové společnosti.

2. Biomoc

Každé zkoumání moci u Foucaulta naráží od počátku na ten problém, že termín ‚moc‘ se vzpírá definici. Jak Foucault sám říká, otázka „co je to moc?“ je špatně položená, neboť předpokládá substantivizující přístup; v tomto smyslu moc neexistuje. Moc je pouhé jméno pro komplexní praktiky a relevantní otázkou je, *jak* se moc vykonává [Foucault 1996: 210]. V centru Foucaultova zájmu jsou tedy konkrétní a lokální režimy moci, které jsou nejlépe viditelné ve fungování institucí; instituce jsou jakousi „externí vizází moci“ [Foucault 1980: 97] a prostředím, kde dochází k reprodukci mocenských vztahů.

Tuto metodu lze také označit za zkoumání „mikrofyziky moci“ [Foucault 1979: 139]. Proto věnuje Foucault velkou pozornost detailům specifických technik moci, jak se projevují a operují ve všech, i v těch na první pohled ‚nezajímavých‘, s mocí nesouvisejících sférách, např. ve způsobech registrace úmrtí či ve výuce krasopisu ve školách. Přitom „toto ‚mikro‘ nelze chápat jako prostou miniaturizaci viditelných forem, (...) nýbrž jako jinou doménu, nový typ vztahů, dimenzi myšlení, která je neredukovatelná na vědění: jako vztahy mobilní a nelokalizovatelné.“ [Deleuze 1996: 106]

Dále Foucault odmítá tradiční pojetí, ve kterém vždy někdo moc vlastní a někomu je moc upřena. Moc je podle Foucaulta vždy rozptýlena po celé společnosti jako síť vztahů či strategické mocenské pole. „Moc je třeba zkoumat jako něco, co neustále koluje, (...) co nikdy není lokalizováno tady nebo tam, co nikdy není v ničích rukou, vlastněno jako zboží či kus majetku [Foucault 1980: 98]. Moc je tedy všude a nic nebo nikdo není mimo ni. V této intenci je třeba podívat se i na pojem biomoci.

Biomoc je moderní forma moci, která poprvé v dějinách klade *důraz na život* místo pouhého rozhodování o smrti; tato moc „se ujímá života spíše, než aby hrozila smrtí.“ [Foucault 1990: 143] Biomoc sestává z mechanismů používaných k disciplinování individuálního i sociálního těla, avšak jejím konečným terčem je kultivace života. Filozofická interpretace biomoci není jednoznačná a je možné klást důraz na dva různé motivy. Prvním je motiv vitalismu, kdy dochází k ‚energetickému‘ propojení života a moci, k jejich neustálým proměnám a k živelnému vytváření postojů resistance k moci [viz Deleuze 1996: 130-132].

Druhý motiv v pojetí biomoci má poněkud ‚hrozivější‘ nádech; soustředí se na včlenění života do politických a vládních struktur v dané společnosti, na jakési vtáhnutí života do soukolí byrokratických aparátů. Právě na tento motiv se chci podívat blíže. Biomoc zde pracuje formou řízení populace i jedinců prostřednictvím jemných mechanismů regulace a manipulace, distribuovaným skrze administrativní aparáty moderního státu. *Biomoc tak integruje život do oblasti politiky a vládnutí* – stává se správou zdraví; biomoc „vnesla život a jeho mechanismy do oblasti explicitních kalkulací a učinila vědění-moc silou transformace lidského života.“ [Foucault 1990: 143] Tento způsob uplatňování moci pak Foucault nazývá způsob vládnutí (*governmentality*). „Governmentality lokalizuje regulační aktivity do všech úrovní společenského života, od rodiny, sdělovacích prostředků a škol až k byrokratickým institucím jako parlament, legislativa či policie.“ [Lupton 1997: 9]

Přirozeně že zdraví se stává v biomoci ústředním tématem – kultivace života zahrnuje pěstování zdraví. Zdraví je však zasazeno do procesu vytváření určitého typu společnosti, konkrétně moderního kapitalismu. „Biomoc je forma moci/vědění (...), která vytváří řád, kdy lidé v západním světě jsou zdraví, zabezpečení (*secure*) a produktivní.“ [Dreyfus a Rabinow 1989: 116]

Biomoc se organizuje kolem dvou základních pólů. Jeden nazývá Foucault anato-mo-politikou lidského těla. Anato-mo-politika operuje v poli disciplinování těla, optimali-zace jeho schopností a sil, zvýšení jeho užitečnosti, poslušnosti a integrace do systému ekonomické produktivity. Druhý pól biomoci označuje Foucault termínem biopolitika, která pracuje v rovině regulace společnosti [ibid.].

Anatomo-politika

Diskurs zdraví/nemoci má své výsadní místo v obou pólech biomoci. V anatomo-politice se vytváří poslušné tělo jako předmět klinického pronikavého pohledu (*clinical gaze*). Tělo se stává ‚anatomickou výlohou‘, vystavující své jednotlivé části – orgány, tkáně, buňky apod. – a odhalující svá tajemství. Strategie klinického pohledu jsou vizuální a mají formu různých technik vyšetřování, testování a monitorování. Spolu s tímto přístupem se intenzivně rozvíjejí i nové oblasti vědění o těle a jeho fungování, nové diagnos-tické a léčebné techniky i nové přístroje. Toto vše zas zpětně tělo více *zviditelňuje* a klinický pohled může pronikat stále hlouběji – odkrývat nové vrstvy, částechy a funkce lidského těla. Příkladem prvního kroku v tomto směru je např. stetoskop, následován v rychlém sledu dalšími přístroji jako rentgen, ultrazvuk, endoskop či magnetická rezo-nance.

Podíváme-li se např. na stetoskop, tedy pomůcku, která se zdá zcela ‚nevinná‘ a od moci velmi vzdálená, můžeme ho hodnotit i jiným způsobem:

„...stetoskop je důležitý nástroj moci. A přece – kdo může cokoli namítat proti jeho tech-nické nutnosti? Kdo může problematizovat hodnotově neutrální povahu šepotavých zvuků dechu, o kterých nám referuje? A přece každé, úplně každé jeho použití ustavuje, potvrzuje a reprodukuje pasivitu, kompaktnost a ohraničenost tichého těla, které prozkoumává.“
[Armstrong 1983: 42]

Dokonalejší vhled do těla má za důsledek vyspělejší lékařskou vědu a stále úspěšnější formy terapie. Foucaultovský pohled na medicínu jako součást anatomo-politiky nijak nesnižuje či nebagatelizuje tento obrovský přínos. Bohužel často dochází k podobným neporozuměním, nejspíše díky hluboce zakořeněné představě, že moc je něco ‚špinavé-ho‘, že je to represivní síla, která vědění korumpuje. Připomínám proto zásadní Foucaul-tovu tezi, že moc má ohromný tvořivý potenciál, zvláště v produkci vědění. Fakt, že vědění je vždy produkováno uvnitř dynamiky mocenských vztahů, není tedy žádnou va-dou; naopak, otvírá nám nový a inspirativní pohled na to, jak lidským postojům a čin-nostem rozumět v kontextu moci.

Různé techniky a postupy v medicíně jsou ve foucaultovské interpretaci součástí moderních režimů moci, které mají disciplinární a dohlížející povahu. Tyto režimy moci si vytvářejí své předměty jako něco, co je možné prohlédnout, racionálně kalkulovat a normalizovat tak, aby byly v souladu historicky definovanými kritérii normality. Tělo je tedy obojím, výtvozem i terčem klinického pohledu. V tomto smyslu lze na léčení pohlí-žet jako na lékařskou analogii normalizace, na proces formování normální, tj. zdravé identity. V poslední době dochází k takovému rozvoji lékařských technologií, které umožňují téměř *doslovnou konstrukci* zdravého těla; sem patří zákroky jako transplanta-ce, implantáty, umělé pomůcky na regulaci tělesných funkcí a potenciálně i genetické modifikace, které by mohly tělo ‚z gruntu‘ nově modelovat.

Biopolitika

Zatímco v anato-mo-politice se pohled upírá na individuální tělo, v biopolitice jde o zdraví populace. „Biopolitika vytváří populaci jako předmět kontroly, regulace, analýzy, intervence a modifikace.“ [Foucault 1980: 171] Biopolitika kombinuje zdravotní a administrativní metody v péči o populaci; zdraví je politizováno a zařazeno jako priorita vládních programů. Foucault podrobně popisuje, jak v 18. a 19. století vznikaly první programy ke zlepšení hygieny ve městech s cílem eliminovat ohniska nemocí. Tyto programy se nejprve zaměřovaly na chudinské čtvrti jako celek, ale postupně docházelo k přesnějšímu vymezení rizikových skupin, specifikaci nemocí, jimiž jsou jednotlivé skupiny ohroženy i vyhraněnosti programů zdravotní a sociální politiky (očkování, péče o novorozence, útulky pro bezdomovce, charitativní a komunální akce jako distribuce jídla, šatstva apod.). V dnešní společnosti existuje nepřehledně mnoho skupin a podskupin ohrožených stejně nepřehledným množstvím rizik; skupiny populace jsou průsečíkem rizik podle věku, pohlaví, stylu života, místa života apod.

Zlepšování úrovně zdraví populace vyžaduje detailní znalost této populace. Je nutné shromažďovat informace o populaci i vytvářet metody, jak tyto informace organizovat a interpretovat; v tomto procesu vlastně dochází ke konstrukci sociálních kategorií. Podobně jako v procesu klinického „hledění“ (*gazing*) se vytvářelo tělo jako předmět lékařské vědy, i v procesu vědecké analýzy společnosti se vytváří sama kategorie populace jako předmět starostlivé, pečující regulace, která má za cíl zlepšení životních podmínek.

Jako výsledek této povahy mechanismů moci se bouřlivě rozvíjí celá oblast společenských věd, rozvíjejících různé aspekty sociální městské topografie. Prominentní místo mezi nimi zaujímá statistika, která je základem systematického zkoumání populace, shromažďování a klasifikace dat, která mají souběžně informativní i normativní funkci. Na základě dat se totiž definují normy, vůči nimž se pak dané informace poměřují, jedinci se podle nich zařazují do určitých skupin a konkrétní způsoby intervence se tak legitimují; „statistické studie tvoří aparát pro distribuci disciplinárního pohledu napříč společnostmi“ [Armstrong 1983: 53]. Foucault ukazuje, jak se tato sociální topografie rozvíjí na všech úrovních organizace společnosti, tedy nejen v takových „intelektuálně vznešených“ sférách jako třeba politická organizace, ale ve sférách „přízemních“, kde bychom moc nehledali, jako je pozorování stavu různých čtvrtí, vlhkosti obydlí, ventilace, kanalizace, umístění jatek, hřbitovů, hustota populace apod. [ibid.: 175].

Cílem biopolitiky je společnost zabezpečení a blahobytu (*welfare society*), která poskytuje všem jednotlivcům základní sociální jistoty, ve kterých hraje klíčovou úlohu systém všeobecné zdravotní péče (*public health*). Biomoc operující ve formě rozmanitých vládních a administrativních mechanismů (*governmentality*) „má za cíl populaci, její hlavní formou vědění je politická ekonomie a jejím základním technickým prostředkem je aparát jistoty (*security*)“ [Foucault 1991: 87-105]. Tento systém bezpochyby přinesl ohromné zlepšení životních podmínek a zdravotního stavu celé populace; opět zdůrazňuji, že tento fakt Foucaultova filozofie nikdy neznevažuje. Ukazuje nám však i „druhou stránku mince“, a sice že populace je také těmito systémy jistot kontrolována. Bezpečí je „vykoupeno“ poslušností.

Sama možnost uskutečnění společnosti jistot – a speciálně program všeobecné zdravotní péče – už totiž *předpokládá*, že populace tvoří racionálně uspořádaný celek, jakýsi *šik*, ve kterém je životní prostor detailně vymezen (vykolikován), kdy jednotlivé části (oddíly) jsou přesně měřitelné, kalkulatelné a programovatelné, kde jedinci jsou

zaregistrování v rámci větších celků a stávají se faktory statistických kalkulací, součástí grafů a abstraktních ukazatelů. Jistě, takovýto model nikdy není uskutečněn dokonale; disciplinární společnost není disciplinovanou společností. Ale *biomoc* pracuje v tomto explicitním diskursivním programu, a proto je *mocí disciplinární*. Hlavní otázkou je pro mne toto: dochází nyní, kdy je lidem v západních společnostech to právo bezpečí odebráno, k zásadním změnám v režimech moci? Signalizuje riziková společnost zlom povahy diskursu i praktických strategií moci a jejich posun za – či mimo – disciplinární rámec?

3. Riziková společnost

Riziková společnost je široký pojem, který byl představen a otevřen vlivným dílem Ulricha Becka *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*; Beck inicioval řadu diskusí v oblasti sociologie a politické teorie, které brzy přerostly rámec německého prostoru. Pro účel této statě se omezím jen na některé motivy, především na motiv vzrůstajícího vlivu neoliberálních doktrín v evropské společnosti a s tím související deregulace života společnosti. Na problém rizik se pak podívám z tohoto úhlu.

V posledních zhruba 20 letech dochází ke stále intenzivnější kritice pečovatelského státu; tato kritika je založena na argumentu, že pečovatelský stát – nazývaný v této souvislosti pohrdavě termínem ‚Nanny State‘ – zbavuje jednotlivce jejich autonomie a svobody rozhodovat aktivně o svém životě. Zdůrazňuje se ona kontrolující a dohlížející funkce státu, který jednotlivce sešňorovává do systému nespočetných pravidel a aparátů a nedává mu prostor pro vlastní iniciativu. Vliv těchto neoliberálních doktrín v západní společnosti sílí od poloviny 70. let a nyní v politickém životě převažují.

Z hlediska tohoto politického vývoje lze rizikovou společnost definovat jako společnost, která podporuje volný trh, deregulaci všech sfér života a tím se – ve stále větší míře – zříká své odpovědnosti za život lidí.¹ Tento proces má však dvě stránky. Na jedné straně se povzbuzuje ‚podnikatelský duch‘ jedinců, jejich nové dimenze autonomie, kdy je každý svého štěstí strůjcem. Na druhé straně se tak lidský život stává *rizikantní*, je plný nebezpečí, vůči nimž je jedinec najednou velmi zranitelný, protože nemá již samozřejmé útočiště v systému státně regulovaného zabezpečení. Jednotlivci jsou vyzýváni k tomu, aby převzali odpovědnost sami za sebe, a tedy aby rizikům čelili sami. „Rizika jsou tedy ‚uvalena‘ na jedince a ti rozvíjejí různé taktiky, jak se rizikům vyhnout, jak se proti rizikům pojistit.“ [Parusniková 1998: 850] Riziková společnost pěstuje kulturu ochrany proti rizikům a rozvíjí různé strategie systematické predetekce a prevence. Tím se však také vytváří nová síť disciplíny.

Riziková společnost vystupuje s požadavkem *zplnomocnění jedince (individual empowerment)* ve vytváření jeho života a vyzývá ho k tomu, aby se chopil vlády a moci nad sebou samým. Tím, že se stát vzdává své pečovatelské role, jako by se vzdával i své role kontrolující, disciplinující a dohlížetelské. To by samozřejmě znamenalo zásadní změnu v režimech moci, jež by se dostávaly mimo rámec foucaultovské analýzy. Většina teoretiků, kteří rozvíjejí foucaultovskou tradici myšlení a aplikují ji na současnou společ-

1) Příklady tohoto vývoje je možné sledovat např. v tom, jak se systémy zdravotního pojištění, důchodového zabezpečení, sociálních dávek, dotací na vzdělání apod. postupně rozkládají či přesouvají do tržní oblasti. Jedinci se již nemohou na stát spolehnout v tom, že se o ně postará; místo toho jsou nuceni vytvářet si vlastní ‚pojistky‘, tedy např. soukromé zdravotní pojištění, studentské půjčky na vzdělání, investiční fondy místo státně garantovaných penzí apod.

nost však soudí opačně: v rizikové společnosti dochází k *utuzení disciplinární moci* a k rozvinutí jejich rafinovanějších podob.

V rizikové společnosti se jedinec ocitá v situaci neustálého ohrožení. Posedlost riziky – živená rétorikou osobní odpovědnosti – ústí až do atmosféry jakési hysterie, paranoického strachu a apokalyptických vizí. Beck dokonce říká, že „riziková společnost je katastrofická společnost“ [Beck 1992: 24]. Netvrdím, že v dnešním světě neexistují reálná a obrovská rizika; je však podle mě dobré nebrat takovou katastrofickou verzi jako něco samozřejmého.² Je mým úkolem užitečně konfrontovat ji s foucaultovskou perspektivou, ve které jsou rizika sociálními konstrukcemi, vznikajícími v určitých režimech moci.

V tomto smyslu orientuje rizikový diskurs naléhavě naši pozornost a směry vědění k definování, odkrývání a zkoumání rizik. S tím je pak spojena sebereflexe i chování jedinců a populace, kteří na sebe tímto způsobem pohlížejí. Vidí se zasazení do skutečnosti „nasáklé“ riziky a reagují právě na tuto prezentaci rizik – sami se pak chovají v souladu s tím, jak jsou oni i skutečnost podle rizikových faktorů strukturováni, např. požadují více a více informací o rizicích, návodů, jak se jim vyhybat, a podle toho opět modifikují své chování. Tak máme před sebou určitou podobu moci/vědění, která je spojená s riziky. Obranné reakce na hrozby a rizika nejsou tedy ve foucaultovském pohledu svobodnou volbou a promyšleným záměrem autonomního subjektu, ale součástí disciplinární technologie moci. Aby jedinec rizika „zvládl“, tj. aby se jim vyhnul, aby je minimalizoval či aby se proti nim pojistil, vyžaduje neutuchající bdělost a tvrdou *sebedisciplínu*. Diskurs zdraví je výborným příkladem těchto disciplinárních režimů.

Ačkoli rétorika rizikové společnosti prosazuje termín zplnomocnění jednotlivce v utváření jeho života, volba pro zdraví se již automaticky předpokládá; zdraví je civilizačním imperativem. Současně je zdraví prezentováno jako něco, co můžeme mít pod kontrolou. *Být zdravý je v našich silách*, ovšem musíme se řídit všemi správnými zásadami zdravé životosprávy. Na pomoc v tomto úsilí nám spěchá komplex tzv. kampaní k podpoře zdraví (*health promotions*), čili kombinace osvětových kampaní, státních řízených programů, komunálních projektů a celého kolosu komerční propagace zdraví. Všechny tyto typy osvěty vycházejí z předpokladu, že naše zdraví je náš vlastní realistický projekt. Londýnský *The Sunday Times* publikoval např. v roce 1996 tuto výzvu:

Nastal čas dát se do práce. Změnit váš život... A jste to vy sami, kdo toho může dosáhnout (...) *The Sunday Times* spolu s PPP Healthcare³ vám přináší tuto nepostradatelnou pomůcku – šestidílné pokračování speciálně určené k tomu, abyste se mohli stát pány vašeho největšího bohatství. Vašeho zdraví.

²) Beck definuje současná rizika jako „globální, nepředvídatelná, nezvratná, neviditelná a nehierarchická“ [Beck 1992: 31]. Jsou podle něj nezamýšleným, vedlejším produktem procesu industrializace. V předindustriální společnosti byla rizika naproti tomu více lokálně ohraničená, hierarchická podle bohatství, společenské třídy apod. a hrozila v menším měřítku. Se všemi těmito tezemi je možné polemizovat v rovině faktické argumentace a na základě konkrétních vědeckých informací. Např. Turner upozorňuje na několik skutečností: na rizika v preindustriální době, která představovaly epidemie, hladomory, války, a jejichž katastrofický dopad se často podceňuje [viz Turner 1996: 225]. Stejně tak je možné uvažovat o přírodních katastrofách jako např. doby ledové, či dopad obřích meteoritů na Zemi, které měly sice strašné důsledky, ale příroda i život se adaptovaly.

³) PPP Healthcare je britská soukromá zdravotní pojišťovna.

Jedním z důsledků této víry v kontrolu vlastního zdraví je i to, že nemoc pocítujeme jako něco ostudného. Sociologické průzkumy ukazují, že velké procento lidí s nemocemi srdce považuje svůj stav za osobní selhání a trest za to, že porušovali některé zásady zdravé životosprávy (ti, kteří žili zdravě zas považují nemoc za nevysvětlitelnou „nespravedlnost“). Většina hluboce podceňuje roli genetických faktorů v těchto onemocněních.

Hlavním cílem je tedy *vyhnout* se nemoci (a ostudě) a následný rozmach politiky *prevence*. Prevence má jednak aspekt „expertní“, kdy podstupujeme obrovské množství testování a monitorování organismu, jednak aspekt aktivního rozvíjení zdravého životního stylu každým jedincem. Odborné monitorování rozšiřuje pole záběru – kromě „tradiční“ váhy, ev. tlaku, se nyní rutinně měří mnohé další funkce lidského těla v závislosti na tom, do jakých rizikových skupin jedinci patří (cholesterol, hormonální hladiny, hustota kostí, srdeční rytmy...). Je též zajímavé, že v rámci zplnomocnění jedince i mnohé tyto techniky doslovně „zdomácnují“ a přestávají být výhradní doménou odborníků. Mnohé přístroje je možné si soukromě zakoupit; např. Weil doporučuje, abychom si všichni pořídili přenosný („kapesní“) měřič tlaku a používali ho během cvičení. Firma Bayer nedávno inzerovala domácí přístroj na měření hladiny cukru v krvi jako jednoduchý a bezpečný systém *sebediagnózy*, kterou „se hodí mít po ruce doma i na cestách“ (a to nejen pro diabetiky).

V tomto procesu neustálé zdravotní *sebekontroly* a intenzivního *sebezpozorování* dochází k totální medikalizaci našeho života. Stále poměřujeme stav našeho těla s jakýmsi ideálem zdraví, jehož normy se čím dál více zpřísňují jako průvodní jev stále hlubších odborných znalostí a dokonalejších technik měření. Za těchto okolností vlastně není možné být zdravý. V tak důmyslném systému prověřování našeho stavu se vždy „najde“ nějaká odchylka, mírná abnormalita či přinejmenším nějaké potenciální nebezpečí. A právě proto nemůžeme nikdy polevit ve zdravotní disciplíně. Necháváme se ještě více testovat, poskytujeme množství dat do kartoték a registrů, materiálů pro statistiky a napomáháme dalšímu zvyšování laťky.

Hlavní doménou prevence je oblast *zdravého životního stylu*. Žít zdravě je však vpravdě sisyfovské úsilí. Rizika jsou všudypřítomná a ovlivňují každý aspekt našeho života. Musíme být proto neustále ve střehu a pohotově odhalovat rizika ve všem, co děláme, i v prostředí, které nás obklopuje. Diskurs zdraví nás vede k nekonečnému *sebezpytování*, zda plníme všechny maximy optimalizace našeho potenciálu zdraví. Někdy jsme k tomuto sebezpytování laskavě nabádáni, tak jako např. ve Weilově příručce; tam nám lékař-přítel podává účastnou pomocnou ruku. Někdy jsou ale metody biomoci v rizikové společnosti údernější. Používají hojně vystrašovací taktiky, kdy se člověku neustále připomíná, co vše hrozného se může stát a co možná člověk zanedbal. Nedávno vyšel v časopise *Moderní byt* celý oddíl věnovaný rizikům úrazů dětí v domácnostech. Na titulní straně (kde dítě za bezpečnostní zástěnou naléhavě zvedá ručku) byl tento text:

Nechce se tomu ani věřit, ale byt patří k nejméně bezpečným místům. Z celkového množství úrazů tvoří u nás ty, které se staly v domácnostech, bezmála 50 %, a téměř polovinu z nich utrpí děti. Statisticky nejvíce úrazů nastává následkem pádů, v neveselém výčtu následují otravy, popáleniny a udušení [*Moderní... 1999: 51*].

Na tomto příkladě je dobře vidět formativní roli statistiky ve formování ohroženého jedince, který se stává průsečíkem rizikových faktorů a matematických propočtů a sám se pak v rámci tohoto obrazu reflektuje a chová.

Rétorika rizik má mnoho forem. Kromě laskavých rad, či šíření strachu před riziky je dosti běžná i forma jakéhosi učitelského peskování. Podívejme se na extrakt z novinové kampaně nazvané „Týden zdraví“, která proběhla v Austrálii v roce 1993:

Je Týden zdraví – nuže?

Můžete upřímně říci, že jste tak zdraví, jak byste mohli být? Víte, jaká je průměrná délka života? Chodíte pravidelně cvičit a vybíráte si vhodný druh cvičení? Je to, co jíte, pro vás vhodné – jsou to ty „správné“ potraviny? Víte, kam se máte obrátit v případě, že onemocníte? Je toho spousta, co nevíte... [cit. z Lupton 1997: 126].

Je tedy jasné, že v rizikové společnosti je nutné neúnavné *sebevzdělávání*. Informace o tom, co zdraví svědčí a co mu naopak škodí, závratně rostou a člověka nejen zahlcují, ale též matou. Neustále se mění a nové poznatky často protirečí dřívějším (margarin versus máslo), komerční propagace často protirečí radám odborným (margarin propagován reklamou, ale odsuzován odborníky), odborné rady si mohou též navzájem protirečit (někteří odborníci obhajují margarín, někteří ho odmítají), určitý typ chování může být i současně zdravý a nezdravý (jogging svědčí oběhu, ale může poškozovat klouby).

Konečným cílem je samozřejmě zdravé zásady v našem životě praktikovat. Poté, co jsme prošli řeholí sebepoznávání a sebevzdělávání, nás čeká život v asketické *sebergulaci* podle pravidel a požadavků zdraví. Následujeme-li např. Weilův návod na osmítýdenní ozdravný program, strávíme vlastně veškerý svůj čas a energii organizací našeho dne (procházkou, jóga, relaxací, saunou, konání dobrých skutků, komplikované jídelničky...). Po uplynutí 8 týdnů se očekává, že si tyto návyky osvojíme a budeme v nich pokračovat.

Imperativ zdraví vyžaduje nadlidské úsilí. Apeluje sice na autonomní volbu jedince, ale předpokládá *internalizaci hodnoty zdraví* jako synonyma civilizovanosti, úspěšnosti, normality, morality, krásy, síly atd. Tomu odpovídá i společenská diskvalifikace lidí, kteří zjevně kult zdraví nepěstují; nezdravé návyky, např. kouření, se prezentuje nejen jako ohrožení zdraví, ale jako něco odporného („líbat kuřáka je jako lízat popelník“), lidé s nezdravým tělem, např. obézní, jsou zesměšňováni. Diskurs zdraví *zesiluje nároky na disciplínu těla*, která nabývá nových, rafinovanějších forem.

Nová rafinovanost diskursu zdraví spočívá v tom, že apel na osobní autonomii jedince maskuje disciplinární povahu tohoto diskursu. Pojem zplnomocněného jedince – i skupin takových jedinců coby aktivně spolupracujících občanů – „slouží k zatemnění faktu, že ‚svoboda‘ je souborem praktik, které jsou neoddelitelné od asketického odříkání a sebedisciplíny“ [Petersen a Lupton 1996: 159]. Lidé tak podléhají iluzi, že přitakání maximě zdraví je jejich svobodnou volbou.

Skrytost disciplinární povahy diskursu zdraví je dále posílena tím, že režimy moci jsou v pozdně liberálních společnostech méně ‚viditelné‘. Zatímco v modelu společnosti, kterou popisuje Foucault, existuje přímý dozor, symbolizovaný institucí či osobou jako reprezentanty vládních aparátů, v rizikové společnosti tato jednoznačnost mizí. Disciplína se ‚spoléhá‘ na uvědomělé, odpovědné individuum, které je schopno seberegulace (*self-governance*): „...nový typ dohledu se obejde bez aktuální přítomnosti, kontaktu, dvoustranného vztahu mezi hlídačem a hlídaným, ochráncem a ochraňovaným, pečovatelem a svěřencem (...) nyní je dohled uplatňován bez přímého kontaktu“ [Castel 1991: 288]. Současně dochází k přesunu disciplinárních a manipulačních praktik do sféry trhu, jehož propagační metody taktéž hrají na strunu aktivního, vyspělého a rozhodného individua

(konzumenta). Role trhu v utužení disciplinárních režimů pozdně liberálních společností se mi zdá v současných textech příliš opomíjena.

Jako příklad posunu v technologiích moci si můžeme představit *Panopticon*, v jehož středu stojí kontrolní věž určená pro dozorce. Konstrukce věže nedovolovala vězňům vidět dovnitř, a proto stálá fyzická přítomnost dozorce nebyla ani nutná, neboť vězni byli v nejistotě, zda jsou, nebo nejsou momentálně pozorováni. V dnešním diskursu zdraví jako bychom ani kontrolní věž nepotřebovali. Systém disciplíny by stále fungoval, protože jednotlivci internalizovali pravidla hry jako svá vlastní. Přitom by ale existovali průhledy mezi celami a jedinci by na sebe dohlíželi navzájem. (Též by byli zásobeni tiskovinami a televizním programem, propagujícími principy zdraví).

V linii Foucaultova myšlení je možné pohlížet na rizikovou společnost jako na dokonalejší *modernistický projekt*. Je to společnost, která se hlásí k technokratické vizi racionální kontroly a organizace; naléhavá prezentace rizik vyzývá rozumně myslící subjekty ke zvýšené angažovanosti v odstraňování těchto rizik: tj. všeho nahodilého, nepředvídatelného a vůbec „nepořádného“. „Diskurs zdraví (...) je pokusem potlačit neuspořádané aspekty lidského života (...) a vyloučit ze světa nejistotu.“ [Lupton 1997: 158] V terminologii pro naše téma přiléhavě bychom mohli říci, že diskurs zdraví v rizikové společnosti vytváří ideál sanitace života.

ZUZANA PARUSNIKOVÁ vystudovala filozofii na Karlově univerzitě a kandidaturu absolvovala v oddělení teorie vědy ve Filozofickém ústavu. V letech 1990-1992 jí bylo uděleno postgraduální stipendium na univerzitě v Cambridgi ve Velké Británii. Poté přednášela na univerzitě v Kapském městě. Od roku 1997 působí ve Filozofickém ústavu AV ČR. Pracuje na výzkumném projektu o filozofii a sociologii medicíny a naposledy publikovala na toto téma stat' „Romantická medicína Olivera Sackse“ ve Filozofickém časopisu, ročník 47 (1999), číslo 3, s. 387-410.

Literatura

- Armstrong, D. 1983. *Political Anatomy of the Body: Medical Knowledge in Britain in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Castel, R. 1991. „From dangerousness to risk.“ Pp. 281-299 in *The Foucault Effect. Studies in governmentality*, ed. by G. Burchell, C. Gordon a P. Miller. Chicago: The University of Chicago Press.
- Deleuze, G. 1996. *Foucault*. Praha: Herrmann a synové.
- Dreyfus, H. L., P. Rabinow 1989. „What is maturity? Habermas and Foucault on ‚What is Enlightenment‘.“ Pp. 109-123 in *Foucault. A Critical Reader*, ed. by D. C. Hoy. Oxford: Blackwell.
- Foucault, M. 1979. *Discipline and Punish. Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. 1980. „The politics of health in the eighteenth century.“ Pp. 166-183 in *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings by Michel Foucault, 1972-1977*, ed. by C. Gordon. New York: Pantheon.
- Foucault, M. 1990. *The Will to Knowledge. The History of Sexuality I*. London: Penguin.
- Foucault, M. 1991. „Governmentality.“ Pp. 87-105 in *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, ed. by G. Burchell, C. Gordon a P. Miller. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, M. 1996. „Subjekt a moc.“ Pp. 195-227 in *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann a synové.
- Lupton, D. 1997. *The Imperative of Health. Public Health and Regulated Body*. London: Sage.
- Moderní byt* 1999. Ročník 111, číslo 5.

- Parusniková, Z. 1998. „Foucault, Health and Medicine“, recenze. *Filosofický časopis* 46: 848-852.
- Petersen, A., D. Lupton 1996. *The New Public Health*. London: Sage.
- Turner, B. S. 1996. *Medical Power and Social Knowledge*. London: Sage.
- Weil, A. 1997. *8 Weeks to Optimum Health*. London: Little, Brown and Company.

Summary

Western societies are becoming increasingly obsessed with health. Improving one's health potential, cultivating a healthy lifestyle and avoiding health dangers have become a mission for a late modern individual. We are constantly bombarded with advice and information about health, and though not all people follow the guidelines, they are aware when they break the rules. We live in a culture of *healthism*, where, as Michel Foucault noted, the imperative of health is the duty of each and the objective of all.

Healthism has been part of a huge shift in Western societies over the past decades towards neo-liberalism and away from the social welfare model. The welfare state is often criticised as a 'Nanny State', which traded freedom for security. Neo-liberal societies claim to give individuals their freedom back and to revive their entrepreneurial spirit. This is done via the state withdrawing from its controlling but also its caring role in society. People are thus increasingly compelled to face the risks of life on their own and to develop strategies of how to avoid or ease their impact. Because of their focus on risks, neo-liberal societies are often termed risk societies; health risks naturally have a prominent place. *Healthism* attempts to reduce health risks to a minimum by the total medicalisation of society, invading every corner of one's life. The message is optimistic: people do have the power to control their health, provided they follow the correct rules. This is the language of neo-liberal individual empowerment. But are we really being empowered?

The Foucaultian perspective on these issues is both inspiring and disturbing. Foucault analyses the phenomenon of public health as an integral part of modern society emerging in the eighteenth century, and culminating in the welfare state. He argues that 'health', as a conglomerate of knowledges and discourses, practices and institutions, is embedded in a network of power relations. Modern regimes of power focus on the human body, aiming to discipline it so that it complies with generally defined standards of normality, producing an obedient, rational, productive and predictable human being. Modern health practices are part of power/knowledge processes based on discipline and surveillance, constructing a society modelled on the ideal of rational order.

Does this configuration of power change in risk societies, specifically in the discourse of health? Most sociologists who develop Foucaultian theory in their analysis of *healthism* argue that the disciplinary nature of health discourse remains in operation, only takes on a more subtle, even 'sinister' form: it is masked by the rhetoric of personal freedom and empowerment.

In risk societies, health has acquired a prophetic dimension. Being healthy equals being normal, moral and responsible, civilised and successful, strong and attractive. Pursuing unhealthy activities is identified with the opposite: being stigmatised and socially disqualified, barbaric and ugly. Add the fact that achieving and maintaining good health is viewed as our personal responsibility, and we end up with an enormous burden forced upon each individual.

As a result, the rules and principles of health become extremely internalised and are perceived as our own, 'free' choices. The traditional agent of disciplinary surveillance – mostly an official representative of the social system – is discarded, and individuals impose a tight disciplinary regime onto themselves. Health as a part of power relations is dispersed within society in the form of self-discipline and self-policing. We feel the duty to scrutinise and improve every aspect of our lifestyles so that they meet the latest health standards, requiring never-ending efforts and constant self-control. We have to be alert and ever-vigilant, continually updating our knowledge on health issues.

While this power/knowledge drive results in an enormous development of medical and health-related science and to a huge improvement in the state of health, one shouldn't overlook the

other side of the coin. *Healthism* also imposes a tight disciplinary regime on people, particularly on how they treat and view their bodies. This does not mean that striving for maximum health is 'bad'. But nor is it simply 'good': the discourse of health should be viewed as one of the power regimes in society, which both benefits people and manipulates them in complex ways.

sociológia

Slovak Sociological Review

Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 32, 2000, č. 1

Rozhovor s R. Roškom na prelome milénia o našej sociológii a sociológoch
(L. Macháček)

ŠTÚDIE

Peter Ondrejko: Otázky globalizácie alebo nové pohľady na spoločnosť a mládež?

Martin Matějů: Transformace kulturní identity a souvislosti s procesy evropské integrace

Andrej Findor: Národná identita ako naratívna konštrukcia

ZO SOCIOLOGICKÝCH VÝSKUMOV

Jiří Buriánek: Veřejnost a kriminalita v ČR: trendy vývoje

ROZHLADY

Libor Musil: O významu mikrosvěta pro fungování sociálního státu

Magdaléna Piscová: K priestorovej a hodnotovej identite

Roman Ivantýšyn: Rozvoj lokálnej televízie na Slovensku

DISKUSIA

Tatiana Sedová: O jednom pohľade na sociálne

RECENZIE

Jozef Matulník: Pokles pôrodnosti na Slovensku – sociologická perspektíva
(Peter Gajdoš)

Chris Jenks: Core Sociological Dichotomies (Základné sociologické dichotómie)
(Ján Sopóci)

Sociální politika a sociální kompetence jejích klientů*

PETR MAREŠ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Failure of Social Policy: Non-take-up of Social Security as a Problem of Social Cognisance

Abstract: At present, discussion about the welfare state crisis is underway in the European Union, which calls attention to the growing burden that the welfare state's post-war development represents for both the economy of the Union as a whole and for economies of individual member countries. It is particularly the liberals who warn of the unintended consequences of welfare state programmes, such as loss of work motivation in certain social strata and homogenisation of the poor (the difference between the traditionally distinct "deserving" and "undeserving" poverty is melting away). In addition, they draw attention to the wide-spread habit of missing social benefits by intelligible individuals. However, the opposite has been discussed recently as well. It is a phenomenon called "non-take-up of social benefits" which consists in a failure to draw social benefits by eligible claimants at whom the benefits are targeted. "Non-take-up of social benefits" can be perceived (considering the mentioned "misuse of social benefits") as a crisis of welfare state targeting (the set goals are not being accomplished). The article presents information obtained in a questionnaire survey which focused on the existence of this phenomenon within the Czech population.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 2: 143-156)

Vymezení problému

Existují přinejmenším tři typy argumentů proti sociálnímu státu v podobě, do jaké se vyvinul v Evropě koncem tohoto století. První se opírá o dřívější rozlišování mezi chudobou, jež si zaslouží charity (*deserving*), a chudobou, jež si ji nezaslouží (*undeserving*), a podsouvá mu destrukci ochoty lidí spoléhat se v nouzi, a nejen v nouzi především na sebe (patří sem i oslabení *incentiv k hledání a přijímání placeného zaměstnání*) a na své nejbližší (destrukce principu *subsidiarity*), ale také přeměnu chudých, ale aktivních občanů v pasivní klienty (destrukce principu *občanství*) a vykořeněná individua. Druhý typ argumentů naopak vyčítá sociálnímu státu, že nemění, ale spíše posiluje nevyhovující společenské podmínky a od počátku je v něm zabudován i prvek sociální kontroly. Mezi jeho cíle patří podle této argumentace, jak udržet jednání chudých v mezích zákona, tak i obecně sdílených hodnot, a tak udržovat *status quo* vyhovující privilegovaným. Třetí typ argumentů pragmaticky konstatuje, že tento systém expanduje, je stále nákladnější a je stále obtížnější ho financovat.

*) Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky (grant č. 403/98/0097 „Selhávání sociální politiky“).

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail pmares@fss.muni.cz

V této souvislosti se konstatuje, že sociálnímu státu konce 20. století je vlastní řada krizí. Ploug a Kvist [1996: 26-28] to shrnují tak, že se dnes diskuse točí za prvé kolem krize legitimacy sociálního státu, která plyne z jeho nadměrné byrokratizace, selhání při řešení základních cílů a nepoměru mezi prostředky, které tento systém odčerpává a výsledky jeho působení.¹ Dahrendorf [1991: 208] k tomu poznamenává, že pomalu přichází okamžik, kdy mašinérie sociálního státu může zničit svůj cíl. Za druhé se tato diskuse točí kolem finanční krize sociálního státu, která je dána neschopností národních států krýt jeho rostoucí výdaje. Za třetí se dotýká krize kontroly sociálního státu. Společnost ji nad ním ztrácí v důsledku toho, že se sociální stát rozvíjí stále více z vlastních vnitřních popudů a na základě zájmů skupin uvnitř svého aparátu. Za čtvrté se pak diskuse soustřeďuje na krizi distribuce, jež je dána početním růstem tradičně oprávněných osob, ale i růstem sociálních kategorií nově se o svá oprávnění hlásících. Za páté se diskutuje o krizi očekávání, která svým dynamickým růstem sociální stát v populaci vzbudil, ale nenaplnil je. Kritici sociálního státu také argumentují destruktivním vlivem sociálního státu na pracovní etiku: ochotu tvrdě pracovat na jedné straně (dávky sociálního státu konkurují v určitých společenských vrstvách příjmům z placeného zaměstnání) a ochotu investovat na straně druhé (expanze sociálního státu je provázena vysokým a progresivně rostoucím zdaněním).² Murray [1998] to formuluje jako zničení statusových odměn (chudí přestávají být odměňováni prestiží za ochotu postarat se sami o sebe) a homogenizaci chudých (neochota připustit mravní nerovnost mezi chudými a tendence vidět ve všech stejné oběti systému), tento názor ovšem nepředstavuje nic jiného než revitalizaci již zmíněného odlišení mezi „deserving“ a „undeserving“ chudými.³

Kritikové sociálního státu se soustřeďují zejména na problém růstu rozsahu oprávněných osob či kolektivit a růst rozsahu oprávnění a na problém dysfunkcí (a nezamýšlených důsledků – vyčítají mu například, že jevy, na něž reaguje do určité míry sám, generuje). Ale poukazují i na zneužívání celého systému (nepraví chudí)⁴ – tedy na čerpání sociálních dávek osobami, kterým k tomu chybí oprávnění. Od osmdesátých let se

1) Ale také díky tomu, že se mění hodnoty a normy, na kterých byl založen, a otevírají se i jiná (individuálnější a privátnější) než tradiční řešení problémů, jimž měl původně sociální stát čelit. Podle Giddense [1994] také vytváří sociální stát byrokracii, která je často nevykonná a nehospodárná a sleduje vlastní zájmy, odlišné od zájmů těch, jimž má sloužit.

2) V prohlubující se globalizaci to vede ke snižování konkurenceschopnosti národních ekonomik s rozvinutým sociálním státem. Vysoké nemzdové pracovní náklady bývají uváděny jako jeden z důvodů menší konkurenceschopnosti, a proto i vysoké míry nezaměstnanosti ekonomik zemí Evropské unie ve srovnání se Spojenými státy. Dahrendorf [1991: 232] ovšem k tomu poznamenává, že ekvivalentem trvalé nezaměstnanosti v Evropě je v USA trvalá chudoba.

3) Toto rozlišení se v literatuře spojuje zejména s počátky industrializace, kdy došlo k tomu, že se chudoba stala z morálního zrcadla společnosti sama předmětem morálních soudů [blíže např. Gans 1995]. Zárodky tohoto oddělení jsou však přítomné již ve středověku. Geremek [1999: 309] hovoří o *pauperes verecundi*, stydlivých chudých, kteří se stávali předmětem milosrdenství a směli využívat pomoci špitálů a almužen, neboť byli *slabí*. Swaan [1988] hovoří o principech „*ability*“ a „*docility*“ – charita je určena těm, kdo si nemohou sami pomoci, ale navíc se také podvolí řádu a jsou poslušní.

4) Je to významnější než debaty kolem finanční krize. Murray [1998: 194-195] například konstatuje, že problémem není to „kolik dobra si můžeme dovolit poskytnout, nýbrž to, jak dobro vůbec konat“. Jencks [1993] při svých kritických výhradách k jeho knize připouští, že Murray podnětně přivedl diskusi o tom „*kolik sociální politika stojí*“ na otázku „*jak funguje*“.

však objevují i úvahy a studie, které si všímají jiné dimenze dysfunkcí systému. Vedle neoprávněných příjemců a žadatelů sociálních dávek existují i lidé, kteří svá oprávnění na ně nerealizují. Bud' o svých oprávněních neví, nebo neví jak je uplatnit, popřípadě jim brání žádat o sociální dávky⁵ jejich hodnotový systém nebo na druhé straně systém distribuce těchto dávek (neorientují se v něm a v neposlední řadě jim mohou být, navzdory svému oprávnění, odmítnuti). Hovoří se obecně o „nečerpání sociálních dávek lidmi, jimž jsou určeny“ (*non-take-up of social security benefits*), jako o indikátoru jedné z forem krize efektivnosti sociálního státu – ta spočívá v tom, že nedosahuje svých cílů. Mohli bychom tento jev proto označit jako krizi cílenosti. Podle van Oorschota [1994] vždy existuje rozdíl mezi cílovou populací, kterou mají na mysli zákonodárci, a populací, která v dané situaci splňuje kritéria oprávnění, stejně jako existuje rozdíl mezi těmi, kdo jsou oprávněni dávky pobírat, a těmi, kdo je skutečně pobírají.⁶

Z hlediska posuzování efektivnosti sociálního státu jde tedy o nezanedbatelný jev. Je tomu tak i z hlediska jeho rozšíření v populaci? Pokusy počítat podíl nečerpaných oprávnění v celku oprávněných osob jsou zatíženy řadou metodologických problémů (například prostý poměr obou nebere v úvahu rozsah nečerpaných dávek – mnohdy jsou nečerpány především menší částky, dochází k souběhu – často jsou oprávněné osoby oprávněny k více dávkám, dochází k časovým prodlevám mezi vznikem oprávnění a jeho uplatněním ap.). Přesto se lze orientačně opřít o čísla, která uvádí van Oorschot [1994]. Podle nich se ve Velké Británii rozsah nečerpání *means-tested* dávek⁷ (je třeba poznamenat, že sledovaný jev „*non-take-up*“ nabývá významu především u „*means-tested*“ dávek, u nichž je nárok přezkoumáván, netestované dávky jsou obvykle plně čerpány) pohybuje od 15 % do 30 % a údaje z jiných zemí jsou analogické (v některých zemích se u řady konkrétních sociálních dávek ovšem odhady blíží až 50 %). Problémy narůstají zejména tam, kde jsou sociální dávky navzájem spojeny. Zde dochází k dominovému efektu. Totiž k situaci, kdy nečerpání jedné dávky vede k neuplatnění nároku na další dávku. Charakteristický je pak tento jev zejména pro nejchudší, pro staré a různě handicapované. Tedy právě pro ty, jimž jsou sociální dávky v první řadě určeny.

Jestliže můžeme vzít za bernou minci odhad provedený na základě zahraničních i domácích zkušeností pak cca 10-30 % z oprávněných osob dávky nevyužívá⁸ a asi 50 % příjemců dávky pobírá neoprávněně [Vavrečková 1999]. Je-li tomu skutečně tak, systém sociálního státu se v tomto ohledu příliš racionálně nechová ani v České republice. Je tím relativizován i jeho vlastní smysl, neboť mezi jeho cíle patří i redukce chudoby (ve Spojených státech se odhaduje, že plné čerpání dávek by snížilo podíl chudých asi o 2 % – což v tak velké zemi představuje zlepšení nezanedbatelného počtu lidských osudů). A mezi osobami, které svá oprávnění neuplatňují a dávky nečerpají, představují i v české

⁵) Termínu sociální dávky používám pro zkrácení, ve skutečnosti jde především o dávky sociální podpory a dále o dávky sociální péče, které by po přijetí příslušného zákona měly být nahrazeny dávkami sociální pomoci.

⁶) Vincent et al. [1991] odlišují „strategickou úroveň redistribuce“ (*strategic level of targeting*) na které problém spočívá v alokaci zdrojů mezi různé kategorie potřebných domácností a různé kategorie potřeb a „taktickou úroveň redistribuce“ (*tactical level of targeting*) vztaženou k individuálním potřebám.

⁷) Jde o dávky, k nimž je nutno dokazovat oprávnění a úřady přezkoumávají poměry žadatele, zda oprávnění skutečně zakládají.

⁸) Asi 7 %, které uvádí Vavrečková [1999], se zdá být přece jen podhodnoceným údajem.

společnosti ti nejchudší nezanedbatelný podíl. Mimo jiné je to i proto, že jsou chudí i informačně a mají nižší sociální kompetenci.

Základní model⁹

Základními sociálními aktéry, kteří fenomén nečerpání sociálních dávek (*non-take-up*) vytvářejí, nejsou jen oprávněné osoby nečerpající dávky, k nimž mají oprávnění, ale i tvůrci a administrátoři systému těchto dávek. Administrátoři zasahují do vývoje tohoto jevu svými nekvalitními a chybnými rozhodnutími při posuzování oprávnění jednotlivých žadatelů, ale i pasivitou (nešíří ani neshromažďují potřebné informace a dovednosti), mohou však působit i stigmatizujícími praktikami při zacházení se svými klienty a byrokratizací (složitý postup i složité formuláře) celého procesu uplatnění oprávnění, ponechávající navíc veškerou iniciativu na svých klientech (spolu s nekvalitní komunikací s klienty).¹⁰ Tvůrci systému ovlivňují tento jev tím, že určují povahu sociálního státu. Nejen obsah a rozsah oprávnění, ale i rozsah, komplikovanost a přesnost pravidel či míru stigmatizace oprávněných osob (ta může být zabudována již v systému, nejen v praktických osob, které ho administrují). My se ovšem soustředíme spíše na problémy, které se týkají třetího sociálního aktéra nečerpání dávek, a to potenciálních klientů sociálního státu.

Důvody nečerpání sociálních dávek, které jsou na straně těchto aktérů, jsou různorodé. Lidé nemusí uplatnit svá oprávnění vůči sociálnímu státu z jednoduchých důvodů. Je to například proti jejich přesvědčení. Jejich *hodnotový systém* jim brání vstoupit do klientského vztahu a stát se závislými na tom, co chápou spíše jako dobročinnost či jako potvrzení svého životního selhání než své právo. Volí proto jiné strategie (rozprodej majetku, půjčky, omezení výdajů ap.), což ovšem nevylučuje ani jejich rezignaci a uplatnění oprávnění vůči sociálnímu státu v případě selhání těchto strategií – opožděné žádání (*delayed take-up*). Důvodem nečerpání dávky může být popřípadě i *racionální kalkul přínosu* získané sociální dávky a nákladů, jež je nutno vynaložit k jejímu získání (ekonomických i sociálních – jako jsou i zmíněná stigmatizace), při němž se možný přínos jeví nepříliš významný. Ať již ve vztahu k nákladům nebo k potřebám. Mnoho osob může mít také pochybnosti o svém oprávnění, zvláště když se jejich příjmy pohybují na hraně příslušného násobku životního minima (dále ŽM), který zakládá oprávnění. Konec konců, část oprávněných nemusí svou nouzi považovat za mimořádný stav a *potřebu žádat o dávku* necítí (chudoba je totiž často spojena s nízkými aspiracemi; týká se to ovšem i tzv. dobrovolné chudoby).

Vedle potřebnosti a hodnotové orientace potřebných osob jsou primárním faktorem ovlivňujícím nečerpání sociálních dávek jejich nedostatečné *informace a znalosti* (schopnost relevantní informace zpracovat a využít). Odkazuje na to většina autorů, kteří se

⁹) Uceleného výkladu nečerpání sociálních dávek (*non-take-up*) se dostalo v modelech, které vypracovali Ritchie a Mathews [1982], Kerr [1982] či Davies a Ritchie [1988] a v kritických odezvách na ně v pracích McLaughlina et al. [1990], Vincenta et al. [1991], Cordena [1994] a van Oorschota [1991, 1994, 1996]. Úžeji se rozlišují ti, kdo svá oprávnění neuplatňují (*non claimants*) a ti, kdo je uplatňují, ale nerealizují (*non-recipients*). Situaci těch druhých van Oorschot [1994] označuje také jako druhotná nečerpání sociálních dávek (*secondary non-take-up*).

¹⁰) Někteří autoři považují jako odpovědné za nečerpání sociálních dávek administrátory sociálních dávek více než jejich klienty (potenciální příjemce těchto sociálních dávek), neboť tito klienti představují ve vzájemném vztahu slabší stranu.

tímto jevem zabývají [Lister 1976; Corden 1983; Kerr 1983; van Oorschot 1994]. Lidé buď o existenci dávek nevědí vůbec, nebo jsou jejich informace nedostatečné či nestimulující. Někteří z autorů také konstatují, že nestačí, aby lidé měli informaci o svém oprávnění, je třeba, aby o něm měli jistotu. Ritchie a England [1988] vyvozují ze svých dat, že 90 % nežádajících by o dávku žádalo, pokud by si byli jisti svým oprávněním. Van Oorschot [1994] ovšem tvrdí, že ani informace o existenci dávek, ani *přesvědčení o vlastním oprávnění* k jejich čerpání samy o sobě nestačí. Mohou nechat svá oprávnění nevyužita i v důsledku snahy vyhnout se stigmatizačním praktikám byrokracie sociálního státu a procedurám uplatnění oprávnění nebo i díky neschopnosti realizovat svá oprávnění. I když zmíněné praktiky a procedury nemusí být vnímány jako stigmatizující, lidé nemusí mít potřebné schopnosti, aby je zvládli. Nedokáží se například vyrovnat s komplexností a složitostí celého procesu uplatnění vlastních oprávnění, což označujeme jako sníženou sociální kompetenci.

Do hry vstupují další faktory, které se různí autoři snaží spojit do modelových konfigurací. Tyto modely, které podrobně uvádí van Oorschot [1994, 1996], operují s třemi základními pořádacími principy. Většina z nich je založena na předpokladu racionální kalkulace aktérů (k tomu jsou potřebné informace, významnou roli ovšem hrají i pocitování potřeby¹¹ a užitečnosti) zakotvené ovšem v kontextu obecných postojů a hodnot, na předpokladu existence bariér či prahů [Kerr 1982, 1983], jež je nutné postupně překonat, či na předpokladu existence spouštěcích mechanismů či impulsů (mohou jimi být různé životní události i získání informací) k podání žádosti o sociální dávku.

Pokusy o modelování nečerpání sociálních dávek vycházejí z poznání, že tento jev nelze vysvětlit působením jednoduchých faktorů, ale jen jako proces, v němž je nutno brát v úvahu existenci časové dimenze a jeho kritická stadia. První modely se soustřeďovaly na vytváření rovnováhy mezi pozitivně a negativně působícími faktory (ve smyslu jejich vlivu na existenci nečerpání dávek). Rovnovážné modely [viz Davies a Ritchie 1988 či Ritchie 1988] předpokládaly, že převážení pozitivně působících faktorů (pocitovaná potřeba, pocit vlastního oprávnění, kalkulace dostatečného užitku, dostatečné informace a souhlas okolí) nad negativními (volba jiné životní strategie, nejistota o vlastním oprávnění, kalkulace nedostatečného užitku či nepřiměřených nákladů, nesouhlas okolí) vede k podání žádosti o sociální dávku (*trade-off*). Převaha negativních faktorů pak podání žádosti o sociální dávku blokuje či alespoň odsunuje. Blízké tomuto přístupu jsou i ekonomické modely, vycházející z předpokladu racionální volby a porovnávání přínosů s náklady (*cost-benefit rational choice*). Rozhodnutí žádat či nežádat o dávku je zde chápáno jako výsledek snahy o maximalizaci užitku (náklady mohou být materiální jako čas, cestovné, korespondence, ale i nemateriální, jako jsou pocit osobní viny, stigmatizace, ztráta sebedůvěry ap.). Zvažují se přitom výhody a nevýhody života na podpoře a na příjmech z placeného zaměstnání.

Kerr [1983] předpokládá, že rozhodující není ani tak rozvažování pozitivních a negativních faktorů, jako překročení série bariér (prahů) v celém procesu rozhodování se pro podání žádosti a v procesu jejího vyřizování. Jeho model je spíše psychologizující.

¹¹) Kerr [1983] se zmiňuje o pocitu potřebnosti pomoci v situaci nouze (sám stav nouze musí být reflektován), a tedy potřebnosti sociální dávky jako o základním faktoru dodávajícím celému procesu energii, neboť žádost nejen stimuluje, ale také oslabuje tíhu případné stigmatizace žadatele. Lidé musí pocítovat svůj příjem jako neadekvátní svým potřebám a sociální dávky jako možný doplňující zdroj příjmu.

Huby a Whyley [1996] ho jednoduše shrnují jako sekvenci šesti prahových (rozhodovacích) míst:

(1) Pociťování potřeby (individuální vnímání neschopnosti uspokojit ji) → (2) základní informace a vědomosti o existenci sociální dávky → (3) pocit vlastního oprávnění (odhad reálnosti, že bude dávka získána) → (4) přínos očekávaný od získání dávky (absolutně i ve vztahu k potřebám) → (5) postoje a pocity vztahované k životu na podpoře, ale i k jednotlivým situacím provázejícím celý proces vyřizování žádosti → (6) pocit stability situace (nakolik je potřeba vnímána jako setrvalý stav, který nelze zvládnout vlastními silami).

V tomto modelu se předpokládá, že jedinec musí překročit všech šest prahů, aby o dávku požádal. Každý z prahů je buď překročen a proces rozhodování pokračuje, nebo překročen není a jedinec se řadí mezi ty, kdo o dávku nepožádají. Kerr přitom rozlišuje tři druhy intervencí do celého procesu. Procedurální (vpád do soukromí, prověřování příjmů a majetku domácnosti, jednání s úřady a vyplňování formulářů), sociální (nesouhlas signifikantních druhých, především širší rodiny, přátel a sousedů) a obecné postoje k životu v závislosti na sociální podpoře. Van Oorschot [1994] konstatuje, že empirická ověřování tohoto modelu naznačila jeho životaschopnost, ale i některé problémy.

Především se ukázal význam toho, co bylo označeno jako instinktivní bariéra vůči životu na podpoře. Osoby, které ji nepřekročí, nevyhledávají relevantní informace, respektive nezpracovávají ty, které k nim proniknou. Informace o existenci sociální dávky jako fatální hranice (nevím-li o dávce a o svém oprávnění k ní, pak nevím, o co, respektive proč o ni žádat) je tak akcentována základním životním postojem. Podle Grahamové [1984],¹² která si toho první povšimla, existují tři typy osob, které o sociální dávku nežádají. První typ představují ti, pro které není informace impulsem, neboť jsou blokováni základním životním postojem. Druhý typ je reprezentován těmi, kdo nejsou přesvědčeni, že se jich to týká (nemají pocit oprávnění), a proto neshromažďují další informace. Třetí typ pak představují ti, kdo se rozhodnou nežádat na základě dále shromažďovaných informací a zkušeností.

Van Oorschot [1994] ovšem Kerrovi vytýká i podcenění časového faktoru. Tak jak do procesu aplikace žádosti o sociální dávku lidé vstupují, mohou ho opět opustit. Svoji žádost mohou stáhnout a pochopitelně ji kdykoliv opět obnovit. Rezignace může být dána neschopností či neochotou překročit některý z prahů nebo může být důsledkem životních událostí, zkušeností získaných při aplikaci žádosti, ztrátou pocitu oprávnění či důsledkem malé sociální kompetence žadatele. Může k ní dojít ještě před aplikací žádosti, ale i po jejím podání na úřadě. Zarazit žadatele mohou nepředvídané náklady procesu, nesouhlas jeho okolí, formuláře, s nimiž si neví rady, či způsob, jak s ním jednájí úředníci, vyřizující jeho žádost. Překonávání prahů samo o sobě nemusí být jednorázové, může být dlouhodobějším procesem. Například se může životní situace člověka postupně dramatizovat a vnuknout mu myšlenku na podporu a popřípadě přitom i překonat jeho možný prvotní instinktivní odpor k životu na podpoře. Nebo teprve dlouhodobější vyhodnocování informací či impuls od signifikantního druhého (například od někoho blízkého, kdo již má s danou dávkou nebo s jednáním na úřadech zkušenost) může člověka přesvědčit, že i on je osobou k sociální dávce oprávněnou. Mezi zjištěním existence sociální dávky (upevněním vědomí vlastního oprávnění k ní) a žádostí o ní může být menší či větší prodleva – tzv. opožděné žádání.

¹²⁾ Citováno van Oorschotem [1994].

Sociální kompetence

Ne všechny sociální dávky jsou určeny pro chudé a mají za účel vyrovnávat handicap chudých. Přesto je možné chápat smysl celého systému právě s ohledem na ně. Co je protikladem chudoby (deprivace)? Je to jen bohatství (privilegia) nebo i vliv (moc)? A je bohatství důsledkem moci, nebo moc důsledkem bohatství? Podle Le Goffa [1999] nahradila dvojice bohatý-chudý teprve ve 13. století pro raný středověk spíše charakterističtější dvojici mocný-chudý (potens-pauper). Stalo se tak v důsledku rozvoje peněžního hospodářství a rostoucího významu bohatství jako zdroje nebo důsledku moci.¹³ Protiklad bohatý-chudý se tak stal dominantou až industriální společnosti. Jak je tomu ale s touto trojicí (moc-bohatství-chudoba) ve společnosti, kterou mnozí označují jako post-industriální? Podle Tofflera [1990] je bohatství lepším a pružnějším nástrojem moci než síla respektive násilí, které vyvolává jen odpor tam, kde bohatství může nabídnout i odměnu. Nej kvalitnější moc však představují vědomosti, které sílu i bohatství znásobují. Toffler přitom upozorňuje na to, že vědomosti mohou používat jak mocní, tak bezmocní, jak chudí, tak bohatí – a to (na rozdíl od síly či bohatství) současně.¹⁴ Jestliže Giddens [1994] konstatuje, že bohatší získávají ze sociálního státu více než chudší, můžeme také říci, že z něj – mezi chudými – získávají více i ti z nich, kdo jsou lépe informováni.

Jakkoliv se tedy zdají být v případě nečerpání sociálních dávek centrálním faktorem obecné postoje k životu na podporu, nelze přehlédnout významnou roli informací. Můžeme se soustředit na informační aspekty, které tvoří kontext celého fenoménu. Již zde byla zmínka, že informace je na počátku stejně fatální jako základní postoj. Buď se o existenci sociální dávky člověk dozví a proces rozvažování o tom, zda o ni žádat může být nastartován, nebo není o čem rozvažovat. Rozsah i obsah informací závisí nejen na kvalitě a přístupnosti informačního prostředí, v němž se žadatel pohybuje, a na aktivitě (potenciálního) žadatele při vyhledávání relevantních informací, ale i na jeho schopnosti je vyhodnotit. Obecně na jeho schopnosti pracovat se znaky a symboly.

Není to však jen otázka sociální kompetence těch, kdo jsou potenciálními klienty sociálního státu, ale i sociální kompetence jeho tvůrců a těch, kdo administrují jeho činnosti, co ovlivňuje míru nečerpání sociálních dávek. Nečerpání sociálních dávek oprávněnými osobami je dáno nejen povahou jejich potenciálních žadatelů, informovaností těchto osob a jejich schopností zpracovávat informace či volit úspěšné strategie jednání. Je ovlivňováno i povahou celého systému sociálních dávek (záměry tvůrců tohoto systému a zákonodárců, kteří ho schvalují) a způsobem jeho činnosti (jednáním jeho administrátorů, především úředníků sociálního státu, ale i sociálních pracovníků). Kámen úrazu může být v nejasnosti, komplikovanosti a dvojznačnosti pravidel poskytování sociálních dávek i pravidel aplikací žádostí a jejich vyřizování, ale také v celkovém systému úřadování a ve způsobu jednání úředníků s klienty.

¹³⁾ Podle Le Goffa [1999] zejména raná středověká křesťanská společnost s oblibou zobrazovala sama sebe binárními schémata a protikladnými dvojicemi (nejen dobro versus zlo) a teprve jak později rostla složitost vztahů ve společnosti, objevovala se i složitější a komplexnější schémata vztahů v ní.

¹⁴⁾ Toffler [1990] konstatuje, že dnes je propast mezi nevzdělanými a vzdělanými větší než mezi chudými a bohatými a bez ohledu na nerovnosti v příjmech a majetku se boj o moc v rozvinutých zemích přesouvá do oblasti přístupu k vzdělání a k vědomostem. Bohatství je bohatstvím symbolů a symbolická je i moc, která se na něm zakládá.

Data

V rámci projektu „Selhávání sociální politiky“, podporovaného Grantovou agenturou České republiky (č. 403/98/0097), shromažďujeme dvojí typ dat o zmiňovaném jevu „nečerpání sociálních dávek“. První, která máme již k dispozici, pocházejí z šetření (výběrový soubor 1 000 respondentů, reprezentativní pro dospělou populaci České republiky).¹⁵ Druhý představují kvalitativní rozhovory vedené s žadateli o dávky sociální podpory a dávky sociální péče na okresních a obecních úřadech a se zaměstnanci těchto úřadů (tato data se v současné době sbírají). Zatímco data druhého typu mohou přinést základní poznatky o životních strategiích žadatelů (a o tom, jaké místo v těchto strategiích mají sociální dávky) i o jejich strategiích v procesu aplikace žádosti, data prvního typu dovolují popsat sociální kontext těchto strategií: míru přijatelnosti života na sociálních dávkách v české populaci (stigmatizační efekty) a míru sociální kompetence této populace. Nejprve je třeba jistého základního popisu struktury našeho souboru. V exponované skupině s příjmem do životního minima (a s příjmem 1-1,6 jeho násobku) bylo v souboru 44 % (respektive 11 %) deklarovaných příjemců podpory v nezaměstnanosti, 38 % (respektive 25 %) příjemců příspěvku na bydlení a 51 % (respektive 29 %) příjemců sociálního příplatku.¹⁶

Sociální prostor

Než se dostaneme k otázkám informací a sociální kompetence, podívejme se, jak je celý prostor našeho tématu strukturován v populaci jako celku. Faktorová analýza¹⁷ odkryla v indikátorech prahů, které specifikoval Kerr [1983] ve svém modelu, následující 4 faktory (vyčerpávají společně 55 % variance):

- Faktor 1 [STIGMATIZACE]. Položky: Před svými přáteli a sousedy by pobírání podpory zatajil (0,716); Hrdost či stud by měly člověku bránit žádat o podporu (0,709); Podpora je milodar (0,656); Nikdy by nevzal ani haléř podpory, je to jeho krédo (0,625); Žít na podpoře je mezi lidmi, kteří jsou mu blízcí, odsuzováno (0,594); Žádat o podporu je jako přiznat životní prohru (0,527) – vysvětluje 19,8 % variance.
- Faktor 2 [ZVAŽOVÁNÍ EFEKTU]. Položky: Získaná podpora většinou nestojí za vynaloženou námahu (0,734); Podpory jsou nízké na to, aby člověku skutečně pomohly (0,652); Získat podporu nezávisí na vašem právu, ale jen na úřednicích (0,649); Pravděpodobnost odmítnutí žádosti o podporu je u nás vysoká (0,584); Žádat o podporu je pro lidi jako on příliš komplikované (0,565) – vysvětluje 16,1 % variance.
- Faktor 3 [ODPOVĚDNOST]. Položky: Člověk se musí o sebe i o rodinu postarat vždy sám (0,804); Díky podporám lidé ztrácejí ochotu tvrdě pracovat (0,793) – vysvětluje 10,6 % variance.

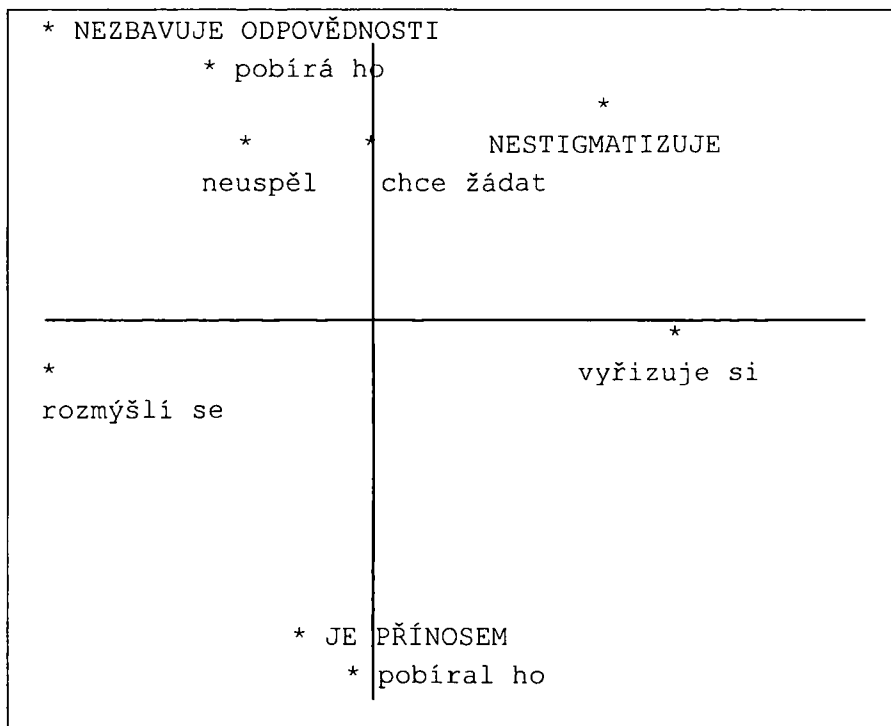
¹⁵) Sběr tazatelskou sítí IVVM v červnu roku 1999.

¹⁶) I přes nepřesnosti našich přepočtů je zde pravděpodobnost výskytu „non-take-up“ relativně vysoká.

¹⁷) Pracuje se v ní záměrně s podsouborem osob starších 24 let a vykazujících v rodině příjem, jenž je pod 2,5 násobku životního minima – tedy s osobami, u nichž je vyšší pravděpodobnost nároku. Data jsou pro model faktorové analýzy vhodná. Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy je 0,771 a Bartlett's Test of Sphericity má signifikanci < 0,001. V závorkách jsou za jednotlivými položkami faktoru uvedeny jejich faktorové zátěže.

- Faktor 4 [BEZSTAROSTNOST]. Položka: Proč by člověk nežil na podpoře, když ta možnost existuje (0,925) – vysvětluje 7,8 % variance.

Obrázek 1. Žádost o sociální příspěvek a faktory (viz uvedené výsledky faktorové analýzy)



V prostoru jsou uspořádány průměry sumačních indexů pro jednotlivé faktory pro kategorie respondentů, kteří v případě „sociálního příspěvku“: pomýšleli na žádost o něj, ale nakonec ji nepodali; neúspěšně o něj žádali; dříve jej pobírali, nyní však ne; pomýšlejí nyní na jeho vyřízení; vyřizují si ho již; pobírají ho již.

Poznámka: Pro korespondenční analýzu údajů zde bylo použito softwaru LINDA, vyvinutého doc. Řehákem v AV ČR.

Pokud porovnáme průměrnou hodnotu každého ze sumačních indexů pro jednotlivé faktory mezi osobami, jejichž příjmy se pohybují v rozdílných mezích násobků životního minima, pak:

- V prvním faktoru [STIGMATIZACE] se vzájemně odliší osoby s příjmem nad dvojnásobek životního minima (hodnota indexu zde implikuje spíše souhlas s indikátory) – rozdíl je signifikantní na HV nižší jak 0,001.
- V druhém faktoru [ZVAŽOVÁNÍ EFEKTU] se od průměrů sumačního indexu ostatních skupin statisticky významně odlišuje jen průměr ve skupině osob s příjmy nad čtyřnásobek životního minima – rozdíl je signifikantní na HV 0,031.

- V třetím faktoru [ODPOVĚDNOST] se liší dosažený průměr ve skupině s příjmem vyšším jak čtyřnásobek životního minima od ostatních – rozdíl je signifikantní na HV 0,031.
- Ve čtvrtém faktoru [BEZSTAROSTNOST] se ukazuje ambivalentnost otázky, kdy se odlišují jen osoby s příjmem pod životním minimem (45 % souhlasu s konstatováním „Proč by člověk nežil na podpoře, když ta možnost existuje“) od ostatních (27-30 % souhlasu se zmíněným tvrzením).¹⁸ Dochází zde ovšem k významovému posunu od těch nejchudších („proč bych nežil...“) k nejvyšším příjmovým kategoriím („proč by nežili...“).

Informační bariéra

Povšechná informovanost o sociálních dávkách mezi těmi, kdo jsou jejich potenciálními příjemci (a také potenciálními osobami dávku nečerpajícími), je relativně vysoká.¹⁹ Celkem 90 % osob s příjmem do životního minima přišlo do kontaktu s informacemi o podmínkách přiznání nároku na sociální dávku (mezi osobami s 1-1,6 násobkem životního minima to bylo 77 % a mezi osobami s 1,61-2 násobkem 64 %). Je zde minimum těch, kdo se o tyto informace nezajímají (jen 3 % oproti asi 30 % s příjmem mezi 1-1,6 násobkem životního minima). Informace jsou zde ovšem častěji považovány za špatně dostupné (26 % osob s příjmem do životního minima považuje informace o sociálních dávkách za špatně dostupné, z toho 7 % za velmi špatně dostupné) a méně srozumitelné. Až do příjmu představujícího dvojnásobek životního minima si to myslí kolem 40 % dotázaných, přičemž mezi osobami s příjmem do životního minima je nejvyšší podíl těch, kdo je považují za velmi obtížně srozumitelné (20 %). Na televizi a rozhlas jako na zdroj informací odkazuje asi polovina reálných a potenciálních příjemců. Úřady představují informační zdroj pro 66 % a neformální zdroje (přátelé, sousedé) uvádí 60 %.

Kompetence v zacházení s informacemi a jednání s úřady

Existuje silná korelace mezi použitými indikátory informační zátěže žadatelů. Potenciální žadatelé se bojí chyb při vyplňování formulářů (až do dvojnásobku ŽM) asi 70 %. Nejsou si jisti tím, co po nich formuláře chtějí (až 60 %) a hledají pomoc při jejich vyplňování (60 %). Korelační koeficienty mezi těmito položkami dosahují hodnot přes 0,600. Existuje relativně rozšířený pocit bezmoci při jednání s úřady, nejsilnější v kombinaci s pocitem bezmocnosti při vyplňování požadovaných formulářů. I když se však lidem zdá „expertní systém“ neprůhledný a nepřátelský, přesto se o pomoc nejčastěji obracejí právě k úředníkům (cca 50 %). Méně často na rodinu (30 %) a jen málo na přátele, známé či sousedy. Polovina z osob s příjmem do životního minima, jež se zkusela informovat na úřadech, tvrdí, že se zde setkala s neochotou (u osob s příjmem 1-1,6 životního minima to byla již jen třetina). Prakticky třetina z těch, kdo žádali o sociální podporu, byla – podle vlastních slov – odmítnuta (až do dvojnásobku ŽM). Vzdalo to asi 10 % mezi osobami do ŽM, 30 % mezi dvojnásobkem a trojnásobkem ŽM a asi 20 % v kategorii mezi nimi (1-2

¹⁸⁾ Jde o výsledky analýzy variance (One-Way). Čtvrtý faktor je tvořen jedinou kategorizovanou proměnnou, a proto analýzy variance nelze použít.

¹⁹⁾ Obecně přicházejí nejčastěji lidé do kontaktu s informacemi o přídavcích na děti a o podpoře v nezaměstnanosti. Méně často o sociálním příplatku a příspěvku na bydlení. Znalosti o těchto dávkách ovšem spolu nejsilněji korelují (Kendallovo tau = 0,673). Logicky je větší informovanost o konkrétních dávkách v populačních segmentech, pro které jsou tyto určeny.

násobek). Ti, kdo mají nejmenší příjem, jsou tedy nejvíce vytrvalí. Důvody vzdání se dalšího vyřizování žádosti byly rozmanité, spojovalo se s tím ovšem jak vědomí přílišné složitosti, tak i pocity stigmatizace a ponížení a překvapivě i konstatování malého konečného efektu (může jít ovšem o racionalizaci či o relativní ocenění ve vztahu k potřebám či úsilí potřebnému k dotažení žádosti do konce).

Strategie získávání informací a aplikace

Informace o sociálních dávkách jsou získávány paralelně z více zdrojů. U potenciálních žadatelů plyne větší podíl informací z neformálních zdrojů (jejich sociální sítě). Vše nasvědčuje jistě „burze“. Zejména ti, jejichž příjem nedosahuje životního minima, uvádějí, že dostali radu žádat o dávku (80 %, zatímco již u 1-1,6 násobku životního minima jen 55 %). Na radu reagovali žádostí v 80 % případů. Rady přicházely od příbuzných (35 %), známých a sousedů (30 %) – přičemž téměř v polovině případů měl sám rádce s aplikací žádosti o sociální dávku vlastní zkušenost, ale i od obecních úřadů (20 %). V rodinách existuje tendence k tandemové spolupráci s partnerem při získávání informací nebo snaha obrátit se o pomoc k někomu mimo rodinu. V celém procesu aplikace žádosti o sociální dávky i v krocích, které této aplikaci předcházejí, nacházíme zajímavé souvislosti. Naznačují to výsledky faktorové analýzy důvodů, které vedly respondenty s příjmy menšími než dvojnásobek životního minima k tomu, že dosud nepožádali o sociální dávku²⁰ („*Pokud jste žádost o sociální podporu či příspěvek nepodal/a, či jste o tom dosud ani nepřemýšlel/a, je to tím, že*“:). V prvním faktoru se sešly opět položky indikující možnou obavu ze stigmatizace (bránila jim v tom hrdost: 0,819; nechtěli se nikoho doprošovat: 0,773; jsou přesvědčeni, že člověk by neměl žít z podpory: 0,742; měli obavy z reakce okolí: 0,519). Druhý faktor shromáždil položky týkající se *schopnosti komunikovat s úřady* (nevěděli, jak o ni požádat: 0,860; dozvěděli se o této možnosti pozdě: 0,760; nechtěli jednat s úřady: 0,709). Třetí faktor obsahuje indikace týkající se posouzení situace vlastního oprávnění – obojí úzce souvisí (nemysleli, že na něco takového mají nárok: 0,799; nebyli dosud v takové tísní, aby to bylo třeba: 0,785; nevěřili, že by ji získali: 0,559).

Závěr

Jev, o němž stať referuje, může být chápán v kontextu diskusí o *nerovnosti a chudobě*, ale i v kontextu diskuse o *sociální spravedlnosti*. Nečerpání sociálních dávek může být ovšem chápáno též v souvislosti s takovými sociologickými koncepty, jako koncept *sociálních práv*, jehož původcem byl Marshall [1965], či koncept *oprávnění* (entitlements), který rozpracoval Sen [1981] a jež v české společnosti učinil známým Dahrendorfův výklad vztahu mezi oprávněními, zaopatřeními a *životními šancemi* [Dahrendorf 1991].²¹ Podle Atkinsona [1984] ho lze považovat za indikátor neefektivnosti systému sociálního státu, stejně jako za mechanismus prohlubování a udržování chudoby těch, kterých se týká. I řada dalších autorů chápe redukci „non-take-up benefits“ jako nástroj boje s chudobou (přestože řada sociálních dávek je určena spíše k redukci konkrétních problémů a

²⁰) Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy je 0,812 a Bartlett's Test of Sphericity má signifikanci < 0,001.

²¹) Rozlišováním „provisions“ a „entitlements“ klade Dahrendorf [1994] otázky občanství na stranu „oprávnění“. Konstatuje, že pravice preferuje koncept aktivního občanství (*active citizenship*), zdůrazňující povinnosti, a levice koncept společenského občanství (*communitarian citizenship*), představující kombinaci solidarity a práv.

životních situací než k redukci chudoby). Například Weinberg [1985] odhadl, že plné čerpání oprávnění k hlavním dávkám sociálního zabezpečení ve Spojených státech by zde snížilo podíl domácností žijících pod hranicí chudoby z 11,7 % na 9,5 %. Je to významný podíl, i když by to znamenalo jen přesun části chudých do kategorie latentní chudoby.

Nevyužívání sociálních dávek je i v české společnosti zasazeno do kontextu hodnotové orientace, existují zde informační bariéry, šanci, že oprávnění nebude uplatněno zvyšuje snížená sociální kompetence: menší schopnost nejen vyhledávat, ale i zpracovávat relevantní informace, nejistota o vlastním oprávnění (vyhodnocení těchto informací), menší schopnost jednání uvnitř expertních systémů – s formuláři i s úředníky. Mezi potenciálními žadateli o sociální dávky je sociální kompetence nižší než mezi těmi, jež vyšší příjmy (vyjádřené jako násobky životního minima) z oprávnění k sociálním dávkám vyklučuje.

PETR MAREŠ je docentem a v současnosti vedoucím katedry sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, nerovnostmi, chudobou, nezaměstnaností. Vedle kursů k těmto tématům vede na FSS MU také kursy Metodologie sociálních věd, Kvalitativní výzkum a Analýza dat. Publikuje především v Sociologickém časopisu, Czech Sociological Review a v Sociologii. V roce 1994 vydal monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém (SLON – druhé rozšířené vydání v roce 1998)*, v roce 1995 *Status for the Poor (Occasional papers – University of Essex)* a v roce 1999 monografii *Sociologie nerovnosti a chudoby (SLON)*.

Literatura

- Atkinson, A. B. 1984. „Take-up of Social Security Benefits.“ *Discussion Paper 65*. London: International Centre for Economics and Related Disciplines.
- Corden, A. 1983. *Taking up a Means-tested Benefits: The Process of Claiming Family Income Supplement*. London: Department of Health and Social Security, HMSO.
- Corden, A. 1994. *Revisiting Take-up from the „Supply Side“: A Literature Review*. London: HMSO.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody*. Bratislava: Archa.
- Dahrendorf, R. 1994. „The Changing Quality of Citizenship.“ Pp. 10-19 in *The Condition of Citizenship*, ed. by B. van Bart. London: Sage.
- Davies, C., J. Ritchie 1988. „Tipping the Balance: a Study of Non-take-up of Benefits in an Inner City Area.“ *DHSS Research Report*, no. 16. London: HMSO.
- Gans, H. J. 1995. *The War Against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*. New York: Basic Books.
- Geremek, B. 1999. „Člověk na okraji ve středověku.“ Pp. 291-312 in *Středověký člověk a jeho svět*, ed. by J. Le Goff. Praha: Vyšehrad.
- Giddens, A. 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Graham, S. 1984. *Take-up of FIS: Knowledge, Attitudes and Experience, Claimants and Non-claimants*. Stormont: Social Research Division, PPRU, Department of Finance and Personnel.
- Huby, M., C. Whyley 1996. „Take-up and the Social Fund.“ *Journal of Social Policy* 25: 1-18.
- Jencks, Ch. 1993. *Rethinking Social Policy. Race, Poverty, and Underclass*. New York: Harper Perrenial.
- Kerr, S. 1982. „Deciding about Supplementary Pensions: A Provisional Model.“ *Journal of Social Policy* 11: 505-517.
- Kerr, S. 1983. *Making Ends Meet: An Investigation into the Non-Claiming of Supplementary Pensions*. London: Bedford Square Press.

- Le Goff, J. 1999. „Středověký člověk.“ Pp. 9-38 in *Středověký člověk a jeho svět*, ed. by J. Le Goff. Praha: Vyšehrad.
- Lister, R. 1976. „Take-up: The Same Old Story.“ *Poverty* 34: 3-8.
- Marshall, T. H. 1965. „Citizenship and Social Class.“ Pp. 71-134 in *Class, Citizenship and Social Development*, ed. by T. H. Marshall. New York: Anchor Books.
- McLaughlin, E., J. Ritchie, R. Walker 1990. „The Claiming of Social Security Benefits.“ Paper presented to IRRIS Conference. York: University of York.
- Murray, Ch. 1998. *Příliš mnoho dobra. Americká sociální politika 1950-1980*. Praha: SLON.
- Oorschot, W. van 1991. „Non-take-up of Means-tested Benefits in Europe.“ *Journal of European Social Policy* 1: 15-30.
- Oorschot, W. van 1994. *Take It Or Leave It. A Study of Non-take-up of Social Security Benefits*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Oorschot, W. van (ed.) 1996. *New Perspectives on Non-take-up of Social Security Benefits*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Ploug, Niels, Jon Kvist 1996. *Social Security in Europe: Development or Dismantlement?* The Hague: Kluwer Law International.
- Ritchie, J., J. England 1988. *The Hackney Benefit Study*. London: Social and Community Planning Research.
- Ritchie, J., A. Mathews 1982. *Take-up of Rent Allowances: An in Depth Study*. London: Social and Community Planning Research.
- Ritchie, J. 1988. *Income Related Benefits: The Causes of Non take-up: A Review of Recent Research Evidence*. London: Social and Community Planning Research.
- Sen, A. 1981. *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
- Swaan, A. de 1988. *In Care of State. Health, Care, Education and Welfare in Europe and the USA in Modern Era*. Cambridge: Polity Press.
- Toffler, Alvin 1990. *Power-shift*. New York: Bantam.
- Vavrečková, J. 1999. „Dávky určené oficiálně chudým domácnostem a problémy s jejich distribucí.“ *Sociální politika* 25, č. 5: 14-16.
- Vincent, J., K. Ashworth, R. Walker 1991. *Taking Account of Time in the Targeting and Administration of Benefits*. Loughborough: Centre for Research in Social policy (CRSP), Loughborough University of Technology.
- Weinberg, D. 1985. „Filling the Poverty Gap: Multiple Transfer Program Participation.“ *The Journal of Human Resources* 20: 64-89.

Summary

At present, the discussion about the welfare state crisis is underway in Europe, which calls attention to the growing burden that the welfare state's post-war development represents for both the economy of the Union as a whole and for the economies of individual member countries. The populations of these countries are ageing which burdens not only their pension systems (greater expenses with less resources) but also health care systems (need more extensive and more expensive health care). Growing unemployment (large-scale and primarily long-term unemployment) and related poverty represent further social expenses. It is no wonder that although five or six different welfare state crises are being discussed, the issue of the financial crisis dominates many debates. It is particularly the liberals who warn of the unintended consequences of welfare state programs, such as a loss of work motivation in certain social strata and the homogenisation of the poor (the difference between the traditionally distinct “deserving” and “undeserving” poverty is melting away). The liberal critique of the welfare state draws attention also to crises of legitimacy

and effectiveness. With regard to the latter, two issues are often discussed – welfare state bureaucratisation on the one hand and misuse of social benefits by the clients on the other hand. In this connection, a phenomenon called “non-take-up of social benefits” has been discussed recently as well. It consists in a failure to draw social benefits by eligible claimants at whom the benefits are targeted. “Non-take-up of social benefits” can be perceived (considering the mentioned “misuse social benefits”) as a crisis of welfare state targeting. Models explaining non-take-up of social benefits originate in particular in Great Britain and the Netherlands. As our data suggest, the Czech population is affected by factors analogous to those which are incorporated in the models. Non-take-up of social benefits in Czech society depends primarily on value orientations and the social competence of the eligible claimants. These people are less efficient in not only searching for relevant information about the availability of social benefits, but also in processing it. They tend to possess a sense of insecurity about their own entitlement (insufficient ability to process information) and lack enough negotiation skills when dealing with expert systems (completing forms and communicating with authorities). Potential claimants for social benefits have weaker social competence than those whose higher income (expressed in terms of multiples of living standards) excludes them from entitlement to social benefits. The degree of stigmatisation associated with claiming social benefits is lower in Czech society, nonetheless, it still intervenes in the decision whether to claim social benefits – particularly in social strata which finds themselves slightly above the threshold for social benefits entitlement (1.6 to 2 multiples of living standards).

Sociální nájemní bydlení v ČR ve světle komparativního srovnání^{*}

MARTIN LUX^{**}

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Social Housing in the Czech Republic in a Comparative Context

Abstract: The first part of this article analyses the situation of the Czech housing market paying attention to the sector of municipality rental housing. Municipality housing could play a role of housing for middle and lower income households, known as social housing in countries of the European Union. Emphasis is placed on the critical evaluation of the current state, as the "social effectiveness" of this kind of housing is very low in the Czech environment. The differences between market rents in private rental sector and controlled rents in municipal housing are shown, and the distribution of profits from rent regulation among lower and higher income households is described. The second part of the article is formed by a comparative description of different social housing systems in the EU countries, showing the variety of technical and legislative means used to assure fulfilment of given social and economic goals.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36, (No. 2: 157-180)

Úvod

Podle odhadu Terplanu [Andrle a Dupal 1999], akciové společnosti zabývající se bydlením a územním plánováním, se od roku 1991 (rok sčítání lidu) do současnosti zvýšil počet domácností v „nechtěném“ spoluzití (také nebydlících domácností) ze 170 000 na 280 až 300 000 domácností (7-7,5 % všech českých domácností podle údaje z roku 1991). Bytový nedostatek se přirozeně dotýká převážně velkých měst; v těch však žije téměř polovina české populace. Rozsah bytové výstavby bezprostředně po roce 1990 prudce poklesl: do roku 1990 započatá bytová výstavba dosahovala hodnot mezi 55 a 60 tisíci bytů ročně, v roce 1991 však již pouze 10 899 bytů, v roce 1992 8 429 bytů a v roce 1993 7 574 bytů. Od roku 1993 sice dochází k nárůstu bytové výstavby (v roce 1994 10 964 bytů, v roce 1995 16 548 bytů, v roce 1996 22 680 bytů a v roce 1997 33 152 bytů); tu však tvoří převážně výstavba rodinných domů a bytů do vlastnictví a *podíl bytů k pronájmu na celkové započaté bytové výstavbě* byl v roce 1997 pouze 6,1 %.

Pokud nebydlící domácnosti nemají dostatečné množství finančních prostředků k pořízení vlastního (popř. družstevního) bytu, na čemž z hlediska evropského srovnání není vůbec nic zvláštního, a pokud i nabízené finanční nástroje pro pokrytí výdajů na koupi jsou pro tyto domácnosti dočasně nebo trvale nepřístupné, nezbyváá jim, stejně jako je tomu obvyklé i v evropských zemích, než se obrátit na nájemní sektor, nejlépe sociální

^{*)} Tento článek byl vytvořen v rámci projektu „Sociální aspekty bydlení českých domácností a jejich proměna v období transformace ve světle srovnání se situací v zemích EU“ grantově podpořený GA AV ČR, číslo grantu: S7028004.

^{**}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Mgr. Martin Lux, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2222 1655, fax (02) 2222 0143, e-mail lux@soc.cas.cz

nájemní sektor. Zde se však dovětek „podobně jako v evropských zemích“ stává nepoužitelným.

Metodologie

Základním souborem dat při hledání a popisu sociálního bydlení v ČR nám bude zpravodajský *Soubor rodinných účtů 1996* (SRÚ 96) vážený v několika základních kategoriích podle údajů z reprezentativního šetření *Mikrocensus 1996*. Výzkum zpravodajského *Souboru rodinných účtů* realizuje každoročně Český statistický úřad. Každá domácnost vybraného vzorku si vede vlastní zpravodajský deník, do kterého se zapisují všechny její výdaje či příjmy. Kvalita těchto datových souborů není nejlepší, a to z několika důvodů. Při výběru je používána metoda kvótního výběru, což má za následek nivelizaci různých extrémů. Z těchto důvodů jsme se rozhodli pokusit se pro SRÚ 96 vyrobit analytické váhy; oporou nám byl datový soubor *Mikrocensus 1996*. Za kontrolní proměnné, podle kterých byl výsledný SRÚ 96 vážen, jsme zvolili věk přednosti domácnosti (PD), pohlaví PD, ekonomickou aktivitu PD, vzdělání PD a region bydliště domácnosti (8 krajů). Celkově bylo osloveno 2 693 domácností základního souboru a 524 domácností doplňkového souboru (příjmově nejslabší domácnosti).

Výzkum *Regionální rozdíly v cenách na trhu s bydlením 1996-97* proběhl v Sociologickém ústavu AV ČR na přelomu roku 1996 a 1997 a zaměřil se na získání přehledu o regionálních rozdílech v cenách neregulovaného bydlení. Zájem výzkumného týmu se soustředil na shromáždění údajů o tržním nájemném, cenách bytů všech kategorií vlastnictví a cenách rodinných domů ve všech regionech České republiky. Kromě cen byly zaznamenávány i základní charakteristiky bytu či domu – jeho poloha, velikost, kvalita, vlastnické poměry –, jež by mohly cenu ovlivňovat. Základním zdrojem informací o cenách na trhu byly inzeráty v příslušných regionálně důležitých inzertních novinách a údaje zveřejňované realitními kancelářemi. Po kontrole a vyřazení neúplných a duplicitních dat zbylo 12 943 záznamů o cenách na straně nabídky a 8 745 záznamů na straně poptávky. Data z inzertních novin byla shromažďována každý týden po dobu 6 měsíců, v období od počátku září 1996 do konce února roku 1997. U nájmu byly zaznamenány nájemy hrubé na úrovni celkových výdajů na bydlení (nájem „s poplatky“).

Výzkum *ISSP Sociální nerovnosti a spravedlnost 1999* (ISSP 99) navazuje na předchozí šetření Sociální nerovnosti, které proběhlo v rámci mezinárodního projektu ISSP (*International Social Survey Programme*) v České republice v roce 1992. Terénní sběr dat provedla agentura STEM v období od 18. 1. do 24. 2. 1999. Reprezentativita pro dospělou populaci ČR (18 a více let) byla zajištěna metodou dvoustupňového náhodného adresního výběru, kdy v prvním kroku byla metodou náhodného výběru ze seznamu plátců SIPO vybrána adresa domácnosti a ve druhém kroku byla na základě nejbližšího data narození vybrána ze seznamu členů domácnosti dotazovaná osoba. Celkem bylo pořízeno 1 834 kompletních rozhovorů, což představuje návratnost 48,9 %.

V článku jsme použili jednoduchých statistických koeficientů pro zamítnutí nebo přijetí hypotéz o vzájemné závislosti či nestejnosti rozložení (t-test, chí-kvadrát) a lineární mnohorozměrnou postupnou regresní analýzu.

I. Sociální bydlení v České republice?

Evropská unie nemá společnou sociální politiku bydlení; ta zůstává v pravomocích jednotlivých zemí. Přesto téměř v každé zemi EU najdeme sektor nájemního bydlení nazývaný „sociální bydlení“, tvořící od 3 % (Španělsko) do 40 % (Nizozemí) celkového

bytového fondu.¹ Sektor sociálního bydlení je neziskový (cílem výstavby a provozu není dosažení zisku), může být veřejný (ve vlastnictví veřejnoprávního subjektu, např. obce) a je určen především pro příjmově slabší vrstvy populace, které by si nemohly dovolit obstarat bydlení na volném trhu. Výstavba bytů sociálního bydlení je financována buď výhradně přímými dotacemi státního, resp. obecních rozpočtů (s tímto případem se však v současnosti v zemích EU téměř nesetkáme),² nebo z prostředků získaných na běžném kapitálovém trhu a stát v takovém případě prostřednictvím subvencí (např. úrokových splátek) přispívá ke snížení investičních nákladů.

V absolutní většině evropských zemích se při přidělení sociálního bydlení zásadním způsobem přihlíží k *sociální potřebnosti žadatele*. Nestačí-li sektor sociálního bydlení pokrýt veškerou potřebu nízkopříjmových domácností, stává se, že tyto domácnosti vyhledávají nájemní bydlení i v privátním nájemním sektoru, kde je nájemné vyšší. Prostřednictvím mířených, *adresných příspěvků na bydlení* pak stát nebo obec může pomoci těmto domácnostem ke snížení jejich výdajů na bydlení. Nárokování příspěvků na bydlení není přirozeně žádným způsobem omezeno i pro domácnosti v sociálním nájemním sektoru bydlení. Jako základ pro výpočet příspěvku obvykle slouží velikost a složení domácnosti (počet závislých dětí, ekonomicky neaktivních osob apod.), výše čistých příjmů domácnosti, výše nájemného nebo celkových výdajů domácnosti na bydlení a v mnoha zemích také majetek domácnosti. Konečná výše příspěvku na nájem pro domácnosti v nájemním sektoru může být dána rozdílem mezi skutečným nebo „tabulkově“ stanoveným maximálním nájemným v dané lokalitě pro danou velikost domácnosti a výdaji na nájemné na úrovni normativní míry zatížení³ rodinného rozpočtu příslušné domácnosti; je-li skutečný nájem vyšší nežli „tabulkový“, je domácnost nucena si svůj vyšší komfort buď hradit ze svého, nebo „racionalizovat“ své bydlení (přestěhovat se). Adresné vyplácení příspěvků, ačkoliv odlišné v různých režimech sociálního státu, je ve většině evropských zemí ne-li základním, pak jedním ze základních pilířů bytové politiky.⁴ V ČR však

1) Výjimku tvoří Řecko, ve kterém je 100 % bytového fondu v privátním vlastnictví; z toho více než 75 % ve vlastnictví uživatelů. Nízký podíl sociálního bydlení mají zvláště jihoevropské země jako Španělsko (8 % nájemních bytů, 3 % celkového bytového fondu), Portugalsko (10 % nájemních bytů) a Itálie (6 % celkového bytového fondu). Jako země bez sektoru sociálního bydlení se v některých pramenech uvádí i Švédsko z důvodu, že pro vstup do „kvaziveřejného“ sektoru bydlení (byty jsou vlastněny neziskovými organizacemi, jejichž činnost je usměrňována obcemi) není omezena kritérii sociální potřebnosti. Podíl tohoto sektoru na celkovém nájemním bydlení je však velmi vysoký – okolo 50 % (20 % celkového bytového fondu) – a z toho důvodu se přikláníme spíše k těm pramenům [Balchin 1996, Kroes, Ymkers a Mulder 1988], které v této souvislosti hovoří o sociálním bydlení.

2) Masová výstavba sociálních bytů dotovaná veřejnými rozpočty probíhala v období bytového nedostatku po 2. světové válce. Ekonomická krize a neúnosné zadlužení rozpočtů v 70. letech vedly ve všech evropských zemích k rozpočtovým škrtům a hlubokým reformám bytové politiky s cílem vrátit na bytový trh vytlačené soukromé investice.

3) Normativní míra zatížení je definována jako maximální únosná míra zatížení výdaji na nájemné (resp. na bydlení) pro danou velikost a příjmovou kategorii domácnosti; je vyjádřena jako procentuální podíl z celkových čistých příjmů dané kategorie domácnosti a vyjadřuje tak tu část výdajů na nájemné (resp. na bydlení), která by měla být hrazena z vlastních zdrojů nárokujející domácnosti.

4) Podíl domácností pobírajících příspěvky na bydlení je různý pro jednotlivé země a údaje o něm se bohužel liší i podle statistických zdrojů; např. podle údajů Eurostatu k roku 1995 pobíralo příspěvek na bydlení ve Francii 27 % domácností, v Dánsku 22 %, Španělsku 18 %, Velké Británii

současný příspěvek na bydlení, zvláště z důvodu jeho neadekvátního způsobu výpočtu, pobírá pouze 3,6 % domácností.

Z uvedeného je zřejmé, že ať už v oblasti sociálního bydlení nebo v oblasti vyplácení příspěvků na bydlení v privátním nájemním sektoru panuje *nekompromisní adretnost*. Regulace cen nájmu je sice obvyklá ve všech zemích EU (dokonce existuje i v liberálních USA), přesto téměř nikde není natolik plošná a natolik odříznutá od skutečných tržních cen nájmu, jako je tomu v ČR. Zásadní regulaci podléhá vždy pouze určitá část bytového fondu, obvykle pouze část sociálního sektoru bydlení. Nejnížší úroveň nájemného v sociálních bytech je stanovena tak, aby nájemné pokrylo veškeré náklady s bydlením spojené (tzv. „ekonomické“ nájemné): provoz, údržbu, správu, opravy a také, což je velmi důležité, splátky úvěrů, ze kterých byla výstavba financována. Pouze výjimečně veřejné rozpočty přispívají na úhradu provozních nákladů.

Díky této adresné formě pomoci domácnostem obvykle platí (a to i ve Švédsku nebo Nizozemí) jeden hlavní fakt: *typ bydlení vždy odráží celkový příjem domácnosti; nejnížší příjmové skupiny obývají nájemní sociální byty, vyšší družstevní a privátní nájemní byty, nejvyšší bydlí obvykle „ve vlastním“*.⁵

Vraťme se do České republiky 90. let. Regulace nájmu, které se v některých regionech pohybují několikanásobně pod hodnotou jejich tržního ekvivalentu a neodpovídají dosud ani „ekonomickému“ nájemnému, je téměř plošná bez ohledu na příjem domácnosti a na typ nájemního bydlení (regulace soukromých nájemních bytů); s jedinou výjimkou vyloučení regulace u uvolněných bytů. Tento fakt má mimo již zmíněné důsledky svůj vliv na rostoucí neuspokojenou poptávku po bytech, zvláště sociálních. Co bychom však mohli nazvat sektorem sociálního bydlení? Obecní a státní nájemní byty? Podle údajů censu z roku 1991 27 % bytového fondu tvořily nájemní byty ve vlastnictví státu nebo obcí. Privatizace obecních bytů, zahájená v roce 1994, vedla, podle našeho odhadu, ke snížení tohoto podílu ke konci roku 1998 na 19 %, ⁶ což odpovídá mírně nadprůměrnému zastoupení sociálního sektoru v bytovém fondu zemí EU. Soustředíme se však na otázku, zda domácnosti, které je obývají, jsou skutečně příjmově nejslabší.

20 %, Švédsku 13 %, Finsku 18 %, Nizozemí 15 %, Irsku 9 %, Německu (bývalá NSR 7 %, bývalá NDR 30 %) aj. Příspěvek na bydlení neexistuje pouze v Řecku (mimo podporu starších občanů) a v Itálii; v Belgii je jen součástí dávek sociální pomoci pro zcela nejchudší část domácností.

⁵) Je zcela patrné, že ve všech zemích EU bydlí „ve vlastním“ příjmově silnější část domácností, zatímco v nájemním sektoru příjmově slabší. Z důvodu adresného přidělování sociálního bydlení platí i to, že domácnosti v sociálním sektoru bydlení mají „významně“ nižší průměrné celkové příjmy než domácnosti v sektoru privátního nájemního bydlení; a tak zcela zřetelně i v Holandsku (pouze ve Švédsku nejsou tyto rozdíly významnějšího charakteru, v Anglii je podíl privátního nájemního bydlení příliš malý pro takový závěr). K situaci ve Švédsku píše Balchin: „*There is a certain over-representation of households in the private-rental sector in the highest deciles, but the differences are not great. Taken together, the households in the private-rental sector have somewhat more resources than do those in the social sector.*“ [Balchin 1996]. Srovnání celkové úrovně příjmů domácností a typu bydlení podává zejména [Kroes, Ymkers a Mulder 1988, Balchin 1996, Boelhouwer a van der Heijden 1992].

⁶) Náš odhad vychází ze situace v Praze, kterou považujeme za modelový příklad pro celou republiku. Existují obce, kde byla zprivatizována absolutní většina bytů, jinde se s privatizací ještě ani nezačalo. Obdobně heterogenní je situace pro jednotlivé městské části Prahy.

Na základě výpočtu několika statistických koeficientů na datech z výzkumu ISSP 99 je možné prokázat, že v ČR je typ bydlení, který domácnost obývá, zcela nezávislý na celkových příjmech domácnosti, a to jak pro případ, kdy do srovnání zaneseme i příjmy domácností bydlících v rodinných domcích (tabulka 1), tak pro případ, kdy pracujeme pouze s byty (tabulka 2). Jinými slovy, podíl bohatých i chudých domácností je v jednotlivých typech bydlení srovnatelný; rozdíl je pouze ve výsadním postavení družstevních bytů, které obývají příjmově silnější domácnosti. Ačkoliv je jistě vliv „rurálního“ způsobu vlastnického bydlení v českém prostředí nezanedbatelný (ve vlastnictví žije převážná většina příjmově slabších vesnických obyvatel a vlastnictví rodinného domu nemá charakter „luxusního“ zboží jako v zemích EU), statistická významnost mezi typy bydlení se neobjeví ani v případě, kdy rodinné domy z analýzy vypustíme a situaci hodnotíme pouze pro domácnosti žijící v bytech.

Tabulka 1. Srovnání domácností podle jejich celkového čistého příjmu a typu bydlení (včetně rodinných domků), v procentech

Typ bydlení	Celkový příjem domácnosti					Celkem
	do 6 900	6 901- -11 000	11 001- -15 000	15 001- -20 000	nad 20 001	
státní nebo obecní byt	21,5	22,4	20,9	19,1	16,3	100,0
družstevní byt	16,7	23,4	19,4	19,4	21,1	100,0
byt v osobním vlastnictví	21,5	22,3	19,8	20,7	15,7	100,0
privátní nájemní byt	27,5	21,7	26,1	10,2	14,5	100,0
vlastní rodinný domek	20,6	23,7	21,1	16,4	18,2	100,0
Testové statistiky	hodnota		df	významnost		
Pearson chí-kvadrát	12,763		16	0,690		
Likelihood Ratio	13,046		16	0,669		

Zdroj: ISSP 1999

Pro zjištění hlavních faktorů ovlivňujících výši výdajů na bydlení nebo výši výdajů na nájemné jednotlivých domácností jsme použili metodu mnohorozměrné vícenásobné regrese na datech ze SRÚ96. Do modelu, který měl vysvětlit variabilitu závislé proměnné bazické výdaje na bydlení,⁷ vstoupily nezávislé proměnné týkající se jak charakteristiky bydlení – velikost bytu nebo domu (v m²), velikost bydliště, kategorie bytu, disponibilita bytem nebo domem (definovaná jako nejnížší u nájemního bytu, vyšší pro družstevní byt, vyšší pro byt v osobním vlastnictví a nejvyšší u vlastního rodinného domu) –, tak charakteristiky domácnosti – celkový čistý příjem domácnosti, počet závislých dětí, počet ekonomicky aktivních členů, počet důchodců, vzdělání a věk přednosti domácnosti.⁸

⁷) Bazické výdaje na bydlení definujeme jako součet výdajů na nájemné, ústřední topení, teplou vodu, elektřinu, plyn, tekutá i tuhá paliva, vodné a stočné a ostatní komunální služby.

⁸) Smyslem regresní analýzy nebylo docílit přesných regresních koeficientů a tvaru regresní rovnice, nýbrž pouze určit hlavní faktory ovlivňující výdaje domácnosti. Z tohoto důvodu byly kategorizované proměnné jako velikost bydliště nebo disponibilita považovány hypoteticky za spojité.

Tabulka 2. Srovnání domácností podle jejich celkového čistého příjmu a typu bydlení (mimo rodinné domky), v procentech

Typ bydlení	Celkový příjem domácnosti					Celkem
	do 6 737	6 738- 11 000	11 001- 14 800	14 801- 20 000	nad 20 001	
státní nebo obecní byt	20,9	22,9	17,3	22,6	16,3	100,0
družstevní byt	16,7	23,4	15,4	23,4	21,1	100,0
byt v osobním vlastnictví	20,7	23,1	19,0	21,5	15,7	100,0
privátní nájemní byt	27,5	21,7	18,8	17,5	14,5	100,0
Testové statistiky	hodnota		df	významnost		
Pearson Chi-kvadrát	8,855		12	0,715		
Likelihood Ratio	8,730		12	0,726		
T-test	-17,672		943	0,000		

Zdroj: ISSP 1999

Přijatý regresní model vysvětluje 51,4 % variance výdajů na bydlení, mimo věk přednosti domácnosti přijala regrese všechny nezávislé proměnné do výsledného modelu a za nejdůležitější faktor ovlivňující výši výdajů na bydlení vybrala faktor disponibility s bydlením; na druhém místě figuruje faktor celkových příjmů domácnosti (tabulka 3). Disponibilita jako jednoznačně nejdůležitější faktor variance bazických výdajů na bydlení je nepřímo úměrná na jejich celkové absolutní výši: u nájemních bytů jsou výdaje nejvyšší, u rodinných domů ve vlastnictví naopak nejnižší. Významnými faktory jsou rovněž rozloha bytu a jeho kategorie; složení domácnosti (počet dětí, důchodců, ekonomicky aktivních členů) a vzdělání přednosti domácnosti hrají naopak v definovaném modelu podružnou roli. Pro celkové bazické výdaje domácností na bydlení můžeme konstatovat, že faktory, které určují jejich výši, se převážně týkají charakteristiky bydlení nežli charakteristiky domácnosti; mezi čtyřmi nejdůležitějšími faktory jsou tři týkající se charakteristiky bydlení (disponibilita, velikost bytu, kategorie bytu), ale pouze jeden (i když velmi významný) týkající se charakteristiky domácnosti (celkový čistý příjem). Poměrně důležitý vliv celkových čistých příjmů domácnosti poukazuje na skutečnost, že stejně jako v zemích EU platí i ve výdajích na bydlení českých domácností jednoduché pravidlo: „bohatší domácnosti utrácejí více a chudší méně“.

U regresního modelu zjišťujícího vliv stejně definovaných nezávislých proměnných na variabilitu výdajů domácností na nájemné (pro domácnosti, jejichž nájem je vyšší než 0) je *ovšem faktor celkových příjmů domácností téměř nevýznamný*. Model vysvětluje 32,4 % variance výdajů domácností na nájemné a hlavními faktory jsou tentokrát zcela rozhodně charakteristiky bydlení: velikost bytu nebo domu, disponibilita bydlení, kategorie bydlení; teprve pak až počet závislých dětí a celkové čisté příjmy domácnosti. Vzdělání a věk přednosti, počet EA členů nebo důchodců v domácnosti postupná regrese dokonce z modelu zcela vyloučila. Plošná regulace nájemného má tedy za následek, že „bohatší“ domácnosti sice utrácejí více za služby a energii než domácnosti „chudší“, nikoli však za čisté nájemné.

Tabulka 3. Významnost faktorů v regresní analýze vysvětlující varianci bazických výdajů na bydlení

Nezávislá proměnná	t	Významnost
DISPONI	-28,903	0,000
PRII	5,688	0,000
M2	11,549	0,000
KAT	-10,783	0,000
VEL	9,037	0,000
DETI	10,702	0,000
DUCH	8,977	0,000
EA	8,400	0,000
VZD-P	3,488	0,000
DISPONI	právně majetková disponibilita bytu nebo domu (1 = nájemní byt, 2 = družstevní byt, 3 = byt v osobním vlastnictví, 4 = vlastní rodinný dům)	
PRII	celkově čisté měsíční příjmy domácnosti	
M2	velikost bytu nebo domu (v m ²)	
KAT	kategorie bytu nebo domu (I., II., III. nebo IV.)	
VEL	velikost bydliště	
DETI	počet závislých dětí v domácnosti	
DUCH	počet důchodců v domácnosti	
EA	počet ekonomicky aktivních osob v domácnosti	
VZD-P	vzdělání přednosty domácnosti	
Zdroj:	SRÚ 96	

Mimo fakt, že „sociální“ obecní byty nejsou evidentně rozděleny pouze mezi potřebnější domácnosti, je důležitou informací i efektivnost alokace těchto bytů podle velikosti domácnosti. V zemích EU jsou domácnosti žijící takřikajíc „nad poměry“ (i když standardy EU jsou pro ČR zcela nesrovnatelné kvůli obecně vyšší kvalitě i větší rozloze bytů) nuceny způsobem výpočtu příspěvku na bydlení nebo časově omezeným právem užívat přidělený sociální byt racionalizovat své bydlení (stěhovat se do menšího). Racionalizaci v podmínkách relativního bytového nedostatku v ČR (neodpovídající situaci v zemích EU)⁹ bychom rozuměli jednoduše způsob alokace obecních bytů, který odpovídá vzorci „počet členů domácnosti = počet pokojů“; s jediným zalomením, a totiž u čtyřčlenných domácností, kdy bychom považovali za odpovídající třípokojový byt (jedná se obvykle o rodinu s 2 dětmi) a nikoliv čtyřpokojový, který je přece jen prozatím výrazem určitého komfortu. Pro pětičlennou domácnost by pak „ideální“ alokovaný byt byl čtyřpokojový, šestičlennou pětipokojový atd. Celkově 174 domácností (32,16 %) „sociálního“ sektoru bydlení žije „nad poměry“, 115 domácností (21,3 %) „pod poměry“. *Míra nerovnoměrné alokace* v procentuálním vyjádření je 53,46 %, tedy mírná většina; s tím, že podíl „nad poměry“ žijících domácností je vyšší než podíl „pod poměry“ žijících domácností.

Dalším důležitým faktorem, pro nebydlící domácnost vlastně nejdůležitějším, je příjem domácnosti. Tržní cena nájmu za rok 1996 byla zjišťována v rámci výzkumu *Regionální rozdíly v cenách na trhu s bydlením 1996-97*. Vzhledem k tomu, že se tržní ná-

⁹) Průměrný počet pokojů na obydlí v zemích EU se pohybuje kolem čísla 4 (např. v roce 1992 v Německu 4,4, Finsku 3,6, Velké Británii 5), zatímco v ČR byl v roce 1991 tento počet 2,66; v Německu je průměrná obytná plocha bytu 86,6 m², ve Švédsku 92 m², v Lucembursku dokonce 107 m², ale v ČR 46 m², což je méně než v tomto ukazateli nejzaostalejší Řecko – 79,6 m².

jmy nejdříve v roce 1997 nepatrně zvýšily a následnou ekonomickou stagnací opět nepatrně snížily (zhruba na úroveň roku 1996), domníváme se, že je legitimní jejich užití pro analýzu dat z výzkumu ISPP 99. Výše tržních nájmů byla zjišťována jak na straně poptávky, tak na straně nabídky. V dalších krocích budeme pracovat s průměrem mezi poptávanou a nabízenou cenou. Otázkou je, kolik domácností obývajících obecní nebo státní nájemní byt, by bylo schopno si při svých celkových příjmech dovolit užívat tržní nájemní byt a jaké velikosti. Maximální únosnou míru zatížení rodinných rozpočtů pro bazické výdaje na bydlení určíme na úrovni 30 %; tržní nájem včetně poplatků za služby by neměl přesáhnout 30 % celkových příjmů domácnosti.

Jelikož třídění takového stupně (podle regionu, typu bytu, příjmové skupiny, velikosti domácnosti a velikosti bytu) vede k rozsáhlé podreprerzentaci výsledků výzkumu, je z analýzy možné pouze usuzovat, že je alokace obecních bytů *s vysokou pravděpodobností*, z pohledu nebydlících, skutečně *velmi nespravedlivá*. Kdybychom byli přísně „tržní“ a brali v úvahu pouze příjem domácnosti (tak, jak tomu čelí nebydlící domácnosti), pak by absolutní většina domácností (poměr by se mohl blížit až k 90 %) užívajících obecní nebo státní byt nebydlela buď vůbec, nebo by nebydlela v dané velikosti bytu, kterou v současnosti obývá. Považujeme však bydlení „v obecním“ za sociální sektor bydlení, ačkoliv, jak jsme již zdůraznili, tomu tak není, a stanovme určité „sociálně politické“ standardy; přestože tím nebydlící domácnosti již významně diskriminujeme. Standardy (tj. právo na určité bydlení) rozdělíme na *minimální* (odpovídající bytové krizi u nás a typu sociálního bydlení) a *maximální* (odpovídající bytovému nedostatku a vysoké úrovni bydlení).

Minimální standardy	Maximální standardy
1 členná domácnost – 1 pokojový byt	1 členná domácnost – 1 pokojový byt
2 členná domácnost – 1 pokojový byt	2 členná domácnost – 2 pokojový byt
3 členná domácnost – 2 pokojový byt	3 členná domácnost – 3 pokojový byt
4 členná domácnost – 3 pokojový byt	4 členná domácnost – 3 pokojový byt
5 a více členná – 4 a více pokojový	5 a více členná – 4 a více pokojový

V takovém případě by si zřejmě *nadpoloviční většina domácností* (podíl by se mohl blížit 60 %) užívajících obecní nebo státní byt v Praze s ohledem na svůj celkový příjem a i *při minimálních standardech žila „nad poměry“*. Při užití maximálních standardů by se tento podíl zhruba o polovinu snížil; podíl domácností žijících „pod poměry“ je naopak zanedbatelný. Pro mimopražské domácnosti se ukazuje zhruba stejná míra neoptimální alokace.

Výzkum *Regionální rozdíly v cenách na trhu s bydlením 1996-97* zjišťoval i některé základní proměnné týkající se nabízeného nebo poptávaného bytu jako velikost bytu, velikost bydliště apod. Ze závěrů studie týmu [Heřmanová a Kostecký 2000] vyplývá, že velikost bydliště a nezaměstnanost v daném regionu patří mezi hlavní faktory vysvětlující varianci výše tržního nájemného. Na datech z tohoto výzkumu jsme proto provedli regresní analýzu (lineární regrese), ve které závislou proměnnou výše tržního nájmu vysvětlují nezávislé spojité proměnné velikost bytu (počet obytných místností) a nezaměstnanost v daném regionu (podle jednotlivých bývalých krajů) a kategorizovaná proměnná velikost bydliště. Z metodologických důvodů jsme nemohli započítat Prahu jako zvláštní region, což by zřejmě zvýšilo procento vysvětlené variance; ta však přesto dosáhla

47,3 %, což znamená, že jde o poměrně silný model. Výsledná regresní rovnice má následující podobu:

$$\text{trnaj} = 849,753 - 1502,265 \cdot \text{nezam} + 4660,397 \cdot \text{mistnos} + 1294,123 \cdot \text{bydlis2} + 1221,5777 \cdot \text{bydlis3} + 4548,485 \cdot \text{bydlis4},$$

kde:

trnaj cena tržního nájmu s poplatky;

nezam míra nezaměstnanosti v kraji, ve kterém se byt nachází;

mistnos počet obytných místností bytu;

bydlis2 velikost bydliště od 5 000 do 20 000 obyvatel;

bydlis3 velikost bydliště od 20 000 do 100 000 obyvatel;

bydlis4 velikost bydliště větší než 100 000 obyvatel;

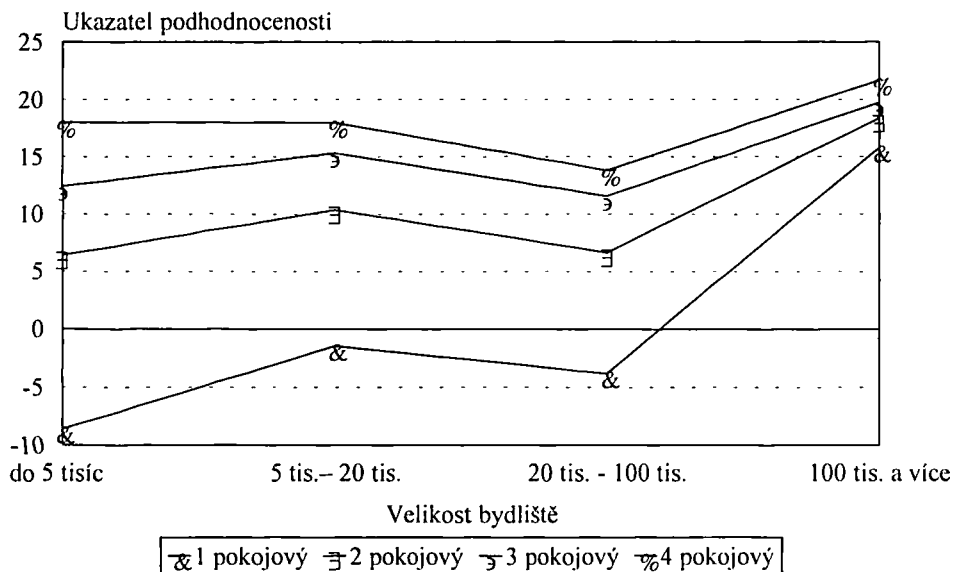
(proměnná bydlis1 pro velikost bydliště do 5 000 obyvatel je jako jedna z kategorií původní kategorizované proměnné velikost bydliště vynechána).

Příslušná konstanta a koeficienty regresní rovnice nám posloužily pro výpočet výše tržního nájemného pro domácnosti užívající obecní byty zpravodajsky zkoumané prostřednictvím SRÚ 96; výzkum SRÚ 96 buď stejné nezávislé proměnné obsahoval, nebo byl o ně námi doplněn (nezaměstnanost v regionech). Vzhledem k tomu, že ve výzkumu *Regionální rozdíly v cenách na trhu s bydlením 1996-97* byla zjišťována cena tržních nájmu i s poplatky, bylo nutné nejdříve od nové hodnoty tržního nájemného pro jednotlivé obecní byty v SRÚ 96 odečíst základní výdaje jako výdaje na elektřinu, plyn, topení a vodné a stočné; výsledná hodnota pak vyjadřovala úroveň čistého tržního nájemného pro daný byt. Námi spočítaná hodnota tržního nájemného tak mohla být dále srovnána s úrovní dosavadního skutečného regulovaného nájemného a umožnila nám určit průměrný koeficient podhodnocení regulovaného nájemného pro jednotlivé typy bytů či skupiny domácností.

Protože původní regresní model nevysvětlil varianci nezávislé proměnné ze 100 % (což je v praxi téměř nemožné), vznikl v některých případech dokonce záporný rozdíl mezi nově spočítanou tržní a skutečně placenou regulovanou cenou nájemného; stalo se tak pouze u nájemného v nejmenších bytech (jedno a dvoupokojových) a v místech s nejvyšší nezaměstnaností (Severočeský kraj). Nižší úroveň tržního nájemného ve srovnání s úrovní nájemného regulovaného v těchto bytech však neodpovídá skutečnosti a je pouze důsledkem zmíněných metodologických obtíží. Průměrné hodnoty (nikoliv extrémní) již daleko více odrážejí skutečné podhodnocení regulovaných nájmu. Rozdíl mezi tržní a regulovanou cenou nájemného pro průměrnou domácnost dosahoval 6 052,- Kč. Ze srovnání *ukazatelů podhodnocenosti bytů*¹⁰ zcela zřetelně vyplývá, že podhodnocenost bytu (a tedy i vyšší zisk z regulace pro konkrétní domácnost) roste s velikostí bydliště (s výjimkou měst 20 000-100 000 obyvatel), velikostí bytu a klesá s úrovní nezaměstnanosti v daném regionu. Průměrná hodnota ukazatele podhodnocenosti pro *všechny* obecní byty v ČR je 11,24; znamená to, že v průměru je každý obecní byt vlivem regulace nájmu podhodnocen o 1124 %! Pro pražské obecní byty se ukazatel rovná dokonce 20,82, přičemž pro 4pokojové pražské byty 21,65. Transparentní prezentace výsledků je patrná z následujícího grafu:

¹⁰) Ukazatel podhodnocenosti je zkonstruován jako rozdíl mezi tržní cenou a regulovanou cenou nájmu dělený regulovanou cenou nájmu.

Graf 1. Míra podhodnocenosti bytů v obecním sektoru bydlení ČR



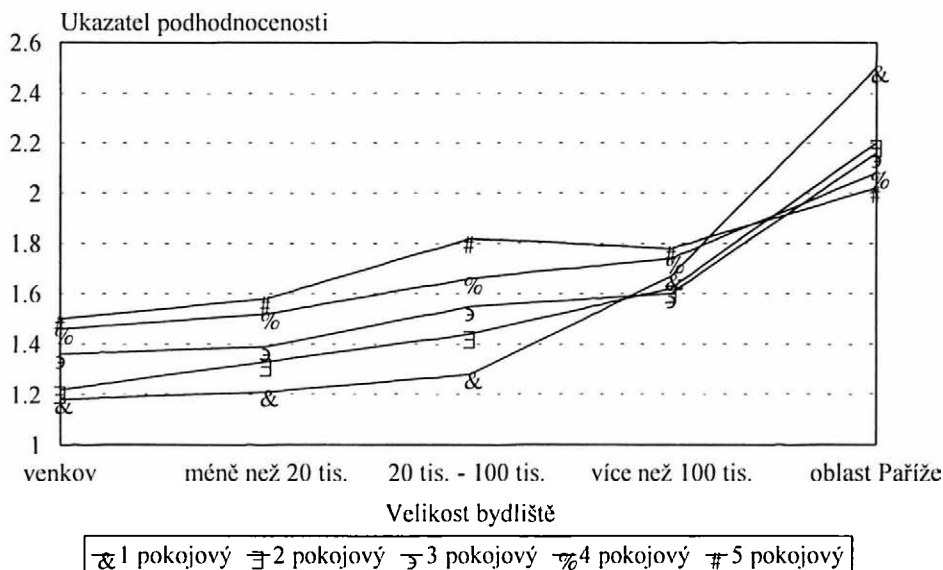
Zdroj: Vlastní výpočty, SRÚ 96, Regionální rozdíly v cenách na trhu s bydlením 1996-97.

Z výše uvedených metodologických obtíží při transferu regresních koeficientů z jednoho souboru do souboru druhého nevyjadřují extrémní linie (jedno a čtyřpokojových bytů) do jisté míry skutečnost a pohybují se ve skutečnosti blíže průměrné hodnotě podhodnocenosti. Je možné rovněž očekávat, že průměrná hodnota koeficientu podhodnocenosti není tak vysoká, jak uvádíme: jednak výzkum tržního nájemného zahrnoval rovněž nájemné pro byty zařízené a luxusně zařízené (jejichž výše se zvláště v Praze odvíjí od poptávky zahraničních rezidentů), a jednak by se případnou deregulací zvýšila nabídka dosud držných bytů a úroveň tržních cen by se tak mohla dost výrazně snížit. Jaký je však rozsah držných bytů i elasticita nabídkových a poptávkových křivek na trhu s nájemním bydlením, nelze z důvodu totální absence relevantních údajů přesně zjistit. Koeficient podhodnocenosti by ve skutečnosti mohl být i o několik desítek procentních bodů nižší.

Pro komparativní srovnání uvádíme podobný graf ze studie *The effect of social housing on households consumption in France* [Le Blanc a Laferrère 1998], který popisuje na základě stejně definovaného ukazatele podhodnocenosti vztah mezi výší „tržního“¹¹ nájmů v privátním nájemním sektoru a regulovaného nájmů v sociálním nájemním sektoru (HLM) ve Francii:

¹¹) Tržní nájmů jsou ve Francii podobně jako v Německu částečně regulovány, a to tak, že zvýšení nájemného nesmí jednorázově (ročně) překročit určitou mez a výše nájemného nemůže být zcela odlišná od obecné úrovně nájemného za danou velikost bytu v dané oblasti.

Graf 2. Míra podhodnocenosti bytů v sociálním sektoru ve Francii



Zdroj: Enquete Longement 1996-1997 [publikováno v Le Blanc, Laferrière 1998].

Zatímco francouzským specifíkem mimo téměř nesrovnatelný rozdíl v průměrné hodnotě koeficientu podhodnocenosti je to, že jisté snížení růstu ukazatele podhodnocenosti nastává pro města se 100 000 obyvateli a více (mimo oblast Paříže, kdy naopak dochází k jeho nárůstu), českým specifíkem se ve světle tohoto srovnání jeví absolutní snížení ukazatele podhodnocenosti u obcí o velikosti od 20 000 do 100 000 obyvatel.

Důležitým zjištěním je pro nás zvláště skutečnost, že pro příjmově silnější skupiny domácností v ČR (domácnosti zařazené do dvou nejvyšších příjmových kvintilů podle celkového čistého příjmu domácností) má ukazatel hodnotu 11,41, zatímco pro příjmově slabší skupiny domácností (zbylé tři kvintily) pouze 11,13 (průměr je 11,24). Znamená to, že na regulaci nájemného v obecních bytech „vydělávají“ více příjmově silnější domácnosti, které navíc tento sektor bydlení obývají v daleko větší míře, než je to běžné v sektoru sociálního bydlení v zemích EU.

II. Principy fungování sociálního bydlení v zemích EU

V bytové politice evropských zemí se nejeví nic složitějšího než snaha definovat sociální bydlení. A pokud se nějaká definice objeví, je buď příliš široká, nebo se stává předmětem kritiky jiných teoretiků. V převážné míře se sociálním bydlením rozumí sektor *nájemního* bydlení, kterým se snaží veřejné orgány státu nebo obcí zajistit všeobecnou rovnováhu na trhu s nájemním bydlením a umožnit sociálně potřebným skupinám obyvatel, které si ze sociálních či jiných důvodů nemohou zajistit bydlení na volném trhu, důstojné a vyhovující bydlení pro jejich domácnosti [Gheikere 1992]. Výstavba sociálních nájemních bytů je v současnosti převážně realizována prostřednictvím specifických dohod investorů s veřejnými institucemi státu nebo obcí, přičemž veřejné instituce se v určité formě zavazují na této výstavbě ať již přímo, nebo nepřímo finančně podílet, např. vytvořením nej-různějších fiskálních výhod pro investory, vymezením přímých subvencí nebo garancí

pro použité stavební úvěry. Investory a následně i provozovateli sociálního bydlení mohou být přímo obce zastoupené v obecních bytových společnostech, neziskové organizace, nezávislé bytové asociace i zcela soukromí vlastníci [Valentová a Kohout 1997].

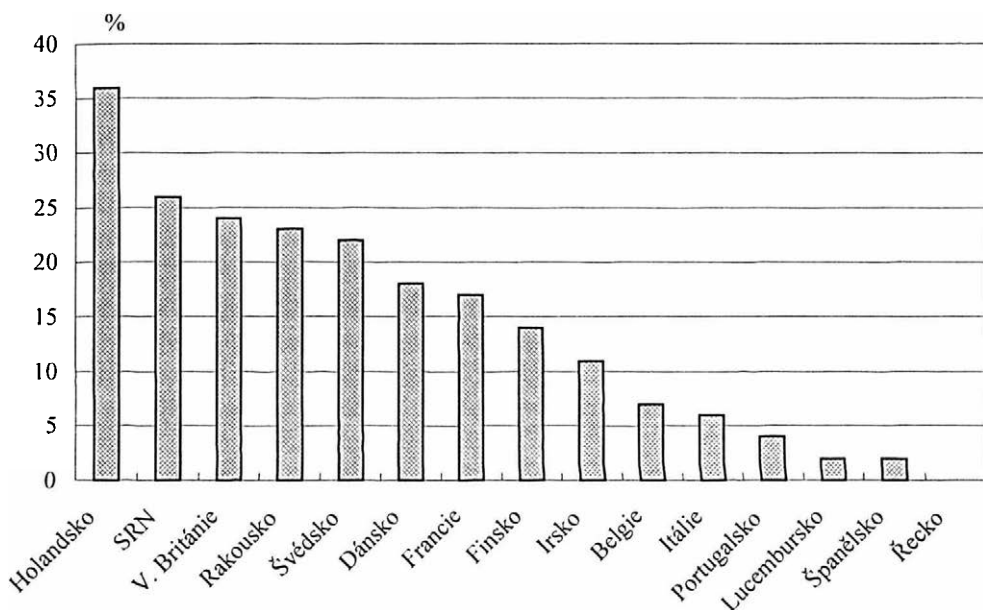
Na začátku výstavby sociálního bydlení již v první polovině 19. století v evropských zemích stáli tzv. filantropové; bohatí lidé, kteří se prostřednictvím svých vlastních soukromých fondů nebo kontaktů snažili zajistit alespoň částečně odpovídající bydlení pro stále početnější městský proletariát. Již v 19. století se však do výstavby nájemních bytů pro vrstvu proletariátu zapojili rovněž obce (např. v Anglii) a významným impulsem pro novou „sociální“ nájemní výstavbu se stala také bytová družstva. Princip svépomocného (*self-help*) družstevnictví pochází rovněž ze začátku 19. století z Velké Británie, kde nejdříve vznikají nejrozličnější výrobní a spotřební družstva, později rovněž družstva stavební. Stavební družstevnictví se pak rozvinulo zvláště v meziválečném období, kdy nedostatečná nabídka privátních nájmu a časté spekulace soukromých pronajímatelů vedly k odhodlání „bohatších“ dělnických domácností „řešit vlastní bytovou otázku svépomocí“. Družstevnictví našlo ornou půdu všude tam, kde byly ve vládách zastoupeny sociálnědemokratické strany (Německo, Dánsko, Švédsko), jelikož v sobě neslo v zásadě i velký morálně sociální apel (solidarita s blízkými); problematické a rozporuplné bylo však vždy vyjasnění vzájemných vlastnických vztahů (problémy švédského bytového družstevnictví uvádí Strömberg [1992]). Časté sdružování jednotlivých družstev pak obvykle vedlo k tomu, že stát prostřednictvím nejvyšších orgánů nejrozličnějších družstevních svazů získával na původně nezávislou politiku bytových družstev stále větší vliv.

V poválečném období družstevnictví postupně ztrácí na svém významu: ve většině zemí se s rostoucí výstavbou obecního nebo státního nájemního bydlení podíl družstevního sektoru výrazně snížil, družstva byla rovněž nejrozličněji transformována a postupně se vytrácel i duch počátečního družstevnictví. V současnosti existuje marginální družstevní sektor ve Francii a Německu (družstevní sociální byty, které dosud využívají státních podpor na rozdíl od ostatních nezávislých provozovatelů sociálního bydlení) a výraznější postavení má družstevnictví pouze ve Švédsku a Dánsku, kde se naopak podíl družstevního bydlení na celkovém bytovém fondu od roku 1945 dodnes zvyšuje. Rozhodující postavení co do formy bydlení tak v sociálním bydlení dnes jednoznačně reprezentuje klasický nájemní bytový fond ve vlastnictví obcí nebo stále více ve vlastnictví nezávislých provozovatelů sociálního bydlení.

Základní alokační mechanismus pro výběr uživatelů sociálního nájemního bydlení je ve většině zemí v zásadě upraven na centrální úrovni, přičemž jeho praktická realizace spadá výlučně do pravomocí obcí nebo jednotlivých nezávislých provozovatelů sociálního bydlení; v některých zemích je každoročně revidovaným zákonem zcela explicitně určena příjmová mez domácnosti pro nárokování sociálního bydlení, v některých zemích jsou zákonem stanoveny cílové skupiny sociálně potřebných domácností nebo je explicitně definována bytová situace nárokujiící domácnosti (nechtěné spolužití, rozvod, nedostačující velikost bytu pro příslušný počet členů domácnosti), v jedné zemi, Dánsku, obsahuje zákon pouze obecné ustanovení o zajištění alokace sociálních bytů sociálně potřebným domácnostem bez bližší specifikace, ale výše nájmu v sektoru je vázána na velikost a příjem nárokujiící domácnosti. Výjimku tvoří Švédsko, kde rozsáhlý sektor obecního nájemního bydlení může být teoreticky užíván kteroukoliv švédskou domácností, byť s miliónovými příjmy. Jedinou členskou zemí EU, ve které sociální nájemní sektor bydlení neexistuje vůbec, je Řecko. Graf 3 uvádí procentuální zastoupení sociální-

ho nájemního bydlení na celkovém bytovém fondu v 90. letech pro jednotlivé evropské země:

Graf 3. Sociální nájemní bydlení (% z celkového bytového fondu), 1992



Zdroj: L'Observatoire Européen du logement social [1996].

V současnosti je rozsah sociálního nájemního bydlení v zemích EU odhadován na přibližně 19 milionů bytů. Podle počtu sociálních nájemních bytů na 1000 obyvatel bychom mohli rozdělit země EU do dvou skupin: do první skupiny náleží země s více než 50 sociálními byty na 1000 obyvatel vlastníci společně okolo 75 % evropského fondu sociálního nájemního bydlení (Švédsko, Dánsko, Finsko, Holandsko, Francie, Rakousko a Velká Británie), druhou skupinu zemí, ve kterých jsou potřeby bydlení uspokojovány převážně rozsáhlým vlastnickým sektorem bydlení a počet sociálních nájemních bytů na 1000 obyvatel je nižší než 50, tvoří země jihoevropské (Itálie, Španělsko, Portugalsko, Řecko), ale také Belgie, Německo, Irsko nebo Lucembursko.

Analýzou kompetencí v oblasti sociálního bydlení bychom identifikovali tři základní úrovně rozdělení kompetencí:

1. Kritéria pro nárokování sociálního bydlení a politika přidělování jsou rozsáhle a precizně upraveny na národní nebo regionální úrovni, přičemž jednotlivým provozovatelům sociálního bydlení (obcím, neziskovým organizacím, bytovým asociacím nebo i soukromým investorům) je ponechán nepříliš výrazný prostor při aplikaci těchto kritérií do své vlastní přidělovací politiky; obce stejně jako ostatní pronajímatelé sociálních bytů se musí striktně držet centrálně stanovených kritérií. Tento „centralistický“ způsob stanovení kritérií na nejvyšší úrovni státní správy je charakteristický např. pro Lucembursko, Německo (federální nebo regionální zákon určující příjmové limity pro vstup do sociálního

sektoru, roli obcí, metodu výběru kandidátů i samotnou metodu přidělování), Belgii (regionální zákon), Francii a Itálii.

2. Obcím je ponechána svoboda pro formulaci vlastní alokační politiky, která však musí být v souladu s obecnějšími ustanoveními centrální vlády; ty se omezují na určení širších priorit jako např. stanovení cílových skupin sociálně potřebných domácností (hierarchii sociální potřeby). Způsob alokace ani „exaktnější“ kritéria (příjmové limity při vstupu do sociálního sektoru) nejsou upraveny na centrální úrovni a jednotlivé obce pak, jak pro svůj vlastní nájemní sektor, tak ve spolupráci s nezávislými bytovými asociacemi pro ostatní sociální sektor, musí zřetelně formulovat a publikovat vlastní přidělovací politiku. Ta obvykle odráží specifické sociální problémy v dané oblasti (např. při přidělování je dána preference nezaměstnaným nebo preference svobodným ženám s dětmi apod.). Odpovědností obcí je zajistit „sociální efektivitu“ přidělování sociálních bytů (přidělování skutečně potřebným) i u nezávislých bytových asociací; efektivita je kontrolována nezávislým kontrolním veřejným orgánem nebo přímo obcí. Tento způsob definice přidělovací politiky je charakteristický např. pro Dánsko, Velkou Británii nebo Irsko.

3. Svým způsobem výjimečné postavení má při rozdělení kompetencí v oblasti definování priorit sociálního bydlení Holandsko, kde v průběhu 90. let došlo k podstatnému osamostatnění nejvýznamnějších provozovatelů sociálního bydlení, bytových asociací. Pravidla pro řízení sociálního sektoru ustavená *Zákonem o sociálním nájemním sektoru* z roku 1993 a zavazující jednání bytových asociací jsou „spíše vágní“ [Priemus 1999] a opírají se pouze o požadavek zajištění konzultací nájemníků v zásadních věcech řízení asociací, zajištění odpovídající kvality bytového fondu a požadavek alokace bytů mezi sociálně potřebnou část domácností, v roce 1990 definovanou jako 40 % domácností, jejichž příjem je nižší nežli průměrný holandský příjem domácnosti. Přidělovací politika je pak buď výsledkem partnerského ujednání mezi příslušnou obcí a bytovými asociacemi, nebo spadá výlučně do kompetence příslušné bytové asociace přidělující byty tradičně podle seznamu uchazečů s přihlédnutím k sociální potřebnosti kandidáta. Na druhou stranu výše nájmu v Holandsku jak v sektoru sociálním, tak sektoru privátním podléhá regulaci ze strany státu snažícího se, aby cena nájemného vždy odpovídala kvalitě poskytovaného bydlení.

Základní kritéria při podání žádosti o přidělení sociálního bytu tvoří:

- status žadatele v oblasti bydlení (zda je nájemníkem, bez vlastního bydlení, v nuceném soužití apod.);
- příjem žadatele (příjem domácnosti musí být nižší než zákonem nebo vyhláškou stanovená maximální hranice);
- trvalé bydliště (přidělení sociálního bytu obvykle podléhá nutnosti mít buď po nějaké období, nebo v aktuální chvíli podání žádosti trvalé bydliště na území příslušné obce);
- ostatní relevantní personální údaje, pokud se jedná o sektor sociálního bydlení určený pouze pro určitou část populace (nízký nebo naopak vysoký věk, invalidita);
- národnost (pouze v Itálii, kde cizinci nejsou oprávněni požadovat přidělení sociálního bytu).

Splnění centrálním zákonem nebo obcemi stanovených kritérií je pouze prvním krokem k zařazení uchazeče na listinu čekatelů; jedná se o minimální nutnou podmínku. Poté do hry obvykle vstupují různá bodování sociální potřeby žadatelů a vytvoření prioritní škály pro jednotlivé žadatele (s výjimkou Dánska, vlámského regionu v Belgii a přiroze-

ně Švédska, kde jsou uchazeči splňující minimální podmínky seřazeni jednoduše chronologicky za sebou podle data podání žádosti). Prioritními kritérii nejružnějších bodovacích systémů sociální potřeby jsou pak zvláště aktuální bytový problém žadatele (kvalita bydlení, zdravotní závadnost, velikost žadatelem obývaného současného bytu na počet členů domácnosti, nechtěné soužití) a příslušnost k některé obci nebo státu (Velká Británie) definovaným cílovým skupinám obyvatel (bezdomovci, nezaměstnaní, svobodné matky apod.). Byt je pak přidělen tomu žadateli, který jednoduše dosáhne nejvíce bodů sociální potřeby; vždy podle předem definovaných a jasně publikovaných kritérií. Tento systém obodování míry sociální potřeby žadatelů vyplývá ze zákonných nebo vyhláskových ustanovení centrálních orgánů nebo je v souladu s centrální bytovou politikou vytvářen obcí (Velká Británie, Irsko), popřípadě je předmětem dohody mezi obcí a nezávislými bytovými asociacemi (Holandsko). Ve Vlámsku (Belgie) jsou dvě třetiny bytů automaticky alokovány podle počítačově zpracovaného algoritmu a pouze jedna třetina bytů posouzením konkrétních případů; možnost výběru kandidáta provozovatelem je tak zcela obětována ve prospěch co nejobjektivnějšího přidělovacího systému.

Dalším faktorem vstupujícím do alokace sociálních bytů je tzv. rezervace sociálních bytů určitými veřejnými orgány (obcemi) nebo i neveřejnými aktéry (podniky). Příslušný orgán nebo organizace má obvykle zákonem upravené právo rezervovat určitou kvótu nově postavených nebo uvolněných sociálních bytů pro přidělení jim zvolených kandidátů. Přidělení pak probíhá buď ve formě přímého přidělení bytu rezervujícím orgánem (Dánsko, Francie, Itálie), nebo „nominací“ svého kandidáta při přidělování bytu provozovatelem sociálního bydlení (Velká Británie, Německo, Holandsko). Rezervace určitého počtu sociálních bytů se vyskytuje v systémech, kde provozovatelem sociálních bytů není přímo obec, nýbrž nezávislé bytové asociace nebo neziskové organizace. Kvóty jsou pak obvykle stanoveny zákonem (Dánsko, Francie, Velká Británie, Itálie) nebo vyplývají ze vzájemných dohod mezi obcemi a bytovými asociacemi (Holandsko) nebo jsou jednoduše všechny obecní byty výhradně alokovány pouze mezi obcí určenými oprávněnými žadateli, tj. pro přidělení bytu je zapotřebí souhlasu obce (kupónový systém v Německu). V Dánsku je tak zákonem rezervována kvóta 25 % uprázdněných nebo nově postavených sociálních bytů pro obce, v Itálii 15 %, ve Velké Británii 50 % a ve Francii 30 % pro stát (reprezentovaný v daném departmentu prefektem) a 20 % pro obce.

Ačkoliv v některých systémech sociálního bydlení (Dánsko, Nizozemí, Velká Británie nebo Irsko) není explicitně zákonem nebo vyhláškou stanovena příjmová hranice pro vstup do sociálního sektoru, příjem domácnosti může hrát významnou roli při procesu samotného přidělování bytu obcí snažící se uspokojit zvláště ty domácnosti, které byt nutně potřebují. Tendence ke stále cílenější politice přidělování sociálních bytů zvláště v Holandsku, Lucembursku, Dánsku, Německu a Belgii je podtrhována mnohými studiemi zabývajícími se sociálním bydlením [Ghekiere 1991, 1992; Lipietz 1995; Priemus 1999]. Kritériem přiměřenosti přiděleného bytu není pouze odpovídající velikost bytu k velikosti domácnosti žadatele (aby nedošlo k nepřiměřené inkonzistenci mezi velikostí bytu a domácností), ale zvláště poměr příjmu žadatele k aktuální výši nájmu v určitém sociálním bytě. Snahou je, aby domácnosti s nižšími příjmy (a to opět i v těch přidělovacích systémech, ve kterých neexistují příjmové limity pro oprávnění „být zapsán“ do seznamu čekatelů) získaly byt s nižší cenou nájemného a naopak (Dánsko, Německo, Holandsko). V tzv. kupónovém německém systému uchazeč, pokud splní zákonem stanovená kritéria, obdrží kupón s oprávněním na získání sociálního nájemního bytu (ten je

v rámci obce uplatitelný u různých provozovatelů sociálního bydlení); tento „opravňující“ kupón poměrně přesně určuje typ bytu (velikost, vybavení, nájem), na který má žadatel u různých provozovatelů sociálního bydlení nárok. V Holandsku se rozšiřuje tzv. delftský model i do ostatních obcí; jeho principem je, že byty nejsou nadále přidělovány podle seznamu čekatelů, nýbrž každý uprázdněný byt je nabízen prostřednictvím inzerce ve specializovaných novinách. Mimo údaje týkající se nabízeného bytu (nájem, rozloha, vybavení apod.) inzerát obsahuje i typickou charakteristiku žadatele (velikost a příjem domácnosti) tak, aby byla zajištěna co nejvyšší sociální efektivita přidělení (nižší nájem příjmově slabším domácnostem). Pouze ty domácnosti, které vyhovují inzerovaným kritériím, mohou požadovat přidělení nabízeného bytu. V žádné evropské zemi (teoreticky mimo Švédsko) není absence příjmových kritérií spojena s absencí sociální cílenosti; mnohdy je tomu právě naopak. Ve Velké Británii, kde není vstup do sektoru *a priori* limitován zákonem stanovenou maximální hranicí příjmu domácnosti, je „sociální efektivita“ alokace sociálních bytů kontrolována a všechny nezávislé bytové asociace jsou povinny každoročně publikovat zprávu zmiňující se mimo jiné i o naplňování sociálních kritérií.

V některých zemích se sociální přiměřenost sleduje i v průběhu nájemního poměru; byla dokonce přijata zákonná opatření, na základě kterých může být pronajímatelem jednostranně zvýšen nájem v sociálním bytě, pokud domácnost přesáhne určitou opět vyhláškou nebo zákonem stanovenou úroveň svých příjmů (Francie) nebo se výše nájemného průběžně zvyšuje na „tržní“ úroveň (Německo) nebo je nájemník nucen zaplatit speciální daň za nadbytečně užívaný bytový prostor, pokud se po změně velikosti domácnosti (např. po odstěhování některých členů domácnosti) odmítne přestěhovat do menšího bytu (Belgie) nebo již samotná nájemní smlouva uzavíraná se žadatelem obsahuje klauzuli o povinnosti přestěhovat se, pokud by podle zákonem stanovených podmínek po určité změně poměrů v domácnosti měl žadatel právo pouze na menší byt (Lucembursko).

Rozsah provozovatelů sociálního bydlení pokrývá širokou škálu aktérů: od samotných obcí přes neziskové organizace až po zcela soukromé investory. Zvláštní kategorií sociálního bydlení tvoří rovněž družstevní sektor. Byty jsou spravovány (popř. vlastněny):

- přímo státem nebo regionem (např. ve Španělsku nebo Portugalsku);
- obcemi nebo obecními bytovými společnostmi na způsob bývalých českých obvodních (okresních) podniků bytového hospodářství; personální obsazení ve vedení těchto společností je výlučně v pravomoci jednotlivých obcí-vlastníků sociálních bytů (Švédsko, Finsko, Německo);
- bytovými asociacemi, jejichž řízení je zcela nezávislé na veřejné moci, které obvykle fungují na neziskovém principu a vytvářejí i vlastní alokační nebo investiční politiku v některých zemích limitovanou a kontrolovanou státem (Holandsko, Velká Británie, Irsko);
- neziskovými organizacemi majícími určité celostátní zastřešení a regionální působnost (bytové asociace jsou na rozdíl od těchto organizací obvykle spojeny s příslušnou obcí, lokalitou, pouze ojediněle dosahují některé asociace větší teritoriální působnosti), soustředující často zástupce veřejného i soukromého sektoru (Francie, podobně i Itálie);

- bytovými družstvy, která na základě zákonem vymezených podmínek pouze doplňují převažující klasický sociální nájemní fond a fungují rovněž na neziskovém principu (Německo, Dánsko). Družstevníci jsou aktuální nebo potenciální nájemníci jednotlivých poskytovaných bytů a nemalým vstupním kapitálem se přímo finančně podílejí na splacení investičních úvěrů;
- ostatními společnostmi jako jsou odborové, zaměstnavatelské nebo církevní organizace provozující sociální bydlení na neziskovém principu (v mnoha evropských zemích); výjimkou je Německo, kde jsou tyto organizace vyňaty z neziskového charakteru;
- soukromí investoři, kteří dodrží centrálně stanovené podmínky pro poskytování sociálního bydlení, a proto jsou jim přiznány určité investiční výhody náležející výstavbě sociálního bydlení (Německo, Finsko).

Zásadní problém, se kterým se evropské sociální bydlení v současnosti potýká, se týká rostoucí sociální exkluze [Barou 1994]; vznikají „ghetta“ sociálních bytů tvořená převážně domácnostmi imigrantů (Francie, Německo) nebo příjmově nejslabšími domácnostmi (Velká Británie). Politika příspěvku na bydlení poskytuje v této souvislosti částečné řešení (tj. i příjmově slabá domácnost si může dovolit kvalitnější bydlení). Hlubším řešením je německý model „neustále se přesouvajícího“ sociálního bydlení; sociálním je byt pouze po určité období (v současnosti okolo 10 let) a po uplynutí smlouvou stanovené lhůty, během které se nájem průběžně zvyšuje o stanovený koeficient, je provozovatel sociálního bytu oprávněn zvýšit nájem na úroveň běžnou pro privátní nájemní sektor. Sociálním bytem může v Německu rovněž být na základě dohody mezi soukromým investorem a obcí například pouze jeden nebo dva byty v nově postaveném bytovém domě; nájemníci platící „sociální“ nájem tak žijí v jednom domě s nájemníky platící „tržní“ nájem.

V následující části se stručně zmíníme pouze o některých systémech sociálního bydlení v evropských zemích. Toto srovnání jistě přispěje k poznání skutečnosti, že se tento sektor v rámci zemí EU vyznačuje značnou diverzifikovaností.

Německo

Specifičnost sociálního sektoru bydlení v Německu spočívá zvláště v tom, že sociálními byty se nerozumí určitá stále stejná část bytového fondu, nýbrž pouze ta část aktuálního bytového fondu, která byla pořízena na základě zvláštních dohod mezi obcemi a nejrozmanitější škálou investorů a provozovatelů těchto bytů; dohoda je časově omezená (tj. zařazení takto pořízeného bytu do sektoru sociálního nájemního bydlení je pouze dočasné a po uplynutí dohodou stanovené lhůty, pokud ta není dodatkem k původní smlouvě dočasně prodloužena, začnou pro příslušný byt platit obvyklé podmínky běžné pro privátní nájemní sektor). Německé specifikum spočívá rovněž v tom, že investory, tedy pořizovateli sociálních bytů, jsou jak obecní bytové společnosti odpovědné a řízené obcí, tak družstva, zaměstnavatelské, odborové nebo církevní organizace nebo zcela nezávislí soukromí vlastníci (podíl sociálních bytů spravovaných jinými než obecními bytovými společnostmi je zhruba třetinový). Z toho důvodu se v Německu podařilo zapojit do výstavby a správy sociálního nájemního fondu škálu nejrůznějších participantů (veřejných, sociálních nebo soukromých) a financování výstavby tak z velké části zajišťuje soukromý kapitál (uvádí se 50 %). Portfolio sociálních bytů je v neustálé proměně; v roce 1994 tvořilo v západní části SRN asi 8 % celkového bytového fondu, ve východní části Německa se do tohoto portfolia někdy zahrnují všechny bývalé obecní nájemní byty, tj. zhruba 45 % bytového fondu bývalého východního Německa, které bylo v období „roz-

voje socialismu“ na výstavbu státních bytů ze všech bývalých komunistických zemích zaměřeno nejvíce. V poslední době se podíl sociálních bytů v západní části Německa zvyšuje jednak z důvodu neutuchající imigrace a mobility části německé populace z východních zemí na západ. Na druhou stranu se snižuje průměrná doba trvání smlouvy mezi provozovatelem a obcí dotýkající se sociálního charakteru předmětného bytu.

Podmínky alokace sociálních bytů jsou podrobně upraveny na federální a zemské úrovni; jednotlivé obce zajišťují vydávání tzv. „kupónů“ opravňujících k přidělení sociálního bytu těm kandidátům, kteří splnili všechny zákonem stanovené podmínky se zvláštním zřetelem na sociální potřebnost žadatele (kupón opravňuje k přidělení bytu pouze o určité velikosti v m² a je v něm uvedena bodovacím systémem zjištěná míra sociální potřeby kandidáta). Kandidát vybavený kupónem se pak může buď nechat zapsat na čekací listinu obecní bytové společnosti, nebo oslovit přímo některé z dalších nezávislých provozovatelů sociálního bydlení prostřednictvím inzerátu, pokud velikost inzerovaného bytu odpovídá velikosti bytu povolené jeho kupónem. Součástí zákonných kritérií je maximální výše příjmů žadatele a obce musí vyslovit s konečným přidělením vždy svůj souhlas. Obce mají navíc přednostní právo „nominovat“ u nově postavených nebo uvolněných sociálních bytů (pokud smlouva mezi obcí a investorem ještě platí) vždy tři své kandidáty, kteří na základě bodovacích systémů sociální potřeby vykazují aktuálně nejvyšší počet bodů; investor má pak právo vybrat si jednoho z nich (odmítnout všechny může pouze při prokázání nesolventnosti kandidáta). Obce se rovněž mohou za solventnost svých kandidátů (tj. že budou platit stanovený nájem) zaručit. Na obcích nezávislí provozovatelé sociálního bydlení na neziskové bázi byli s výjimkou družstevního sektoru vyňati z neziskové oblasti v roce 1990 zvláště jako odpověď na krach největšího provozovatele sociálního bydlení v Evropě, odborového *Neue Heimat* v roce 1986; zároveň s tím však tyto provozovatele pozbyli daňových výhod.

Francie

Stejně jako v Německu či Dánsku je i ve Francii do výstavby a správy sociálních bytů zapojena celá škála provozovatelů, kteří jsou formálně zastřešeni pod hlavičkou celostátně působící *Union National des Fédérations des HLM* (Národní unie federací HLM), která je ovšem pouze koordinačním a reprezentativním centrem (při jednání s vládou) a nedisponuje přímými výkonnými pravomocemi; ty jsou decentralizovány na jednotlivých 640 právně odlišných organizacích HLM (*Habitation à loyer modéré*). Specifikem nájemního bydlení ve Francii je skutečnost, že všechna základní pravidla pro jeho fungování (tedy i pro fungování sociálního bydlení) jsou v zásadě určována státem, např. rozsah a způsob financování výstavby (velikost veřejné pomoci při zvýhodněném úvěrování pro novou výstavbu), limitující kritérium maximální výše příjmů pro vstup do sektoru (v závislosti na regionu a velikosti domácnosti), definice prioritních kritérií uplatňovaných při alokaci (velikost rodiny, nezaměstnanost apod.), cenová politika nájemného a v posledku i možnost přidělení bytů státem určeným žadatelům (kvóta pro prefekturu). Charakteristickým rysem francouzské organizace správy obecně je však na druhé straně snaha o zapojení co největšího počtu aktérů do procesu realizace; z toho důvodu se organizační uspořádání HLM stejně jako alokační mechanismy při přidělování sociálních bytů vyznačují poměrně značnou složitostí i neprůhledností.

Celkově nyní ve Francii funguje 640 organizací HLM, z nichž stále větší část má status neziskových organizací „veřejně-soukromého“ právního charakteru (OPAC). Historicky nejstarší formou HLM jsou soukromé společnosti (SA HLM), jejichž zisk je do

určité míry limitován; 344 společností SA HLM spravuje v současnosti okolo 1,5 miliónů sociálních nájemních bytů [Edou 1996]. Od roku 1912 získávají naopak největší vliv veřejné bytové společnosti právně propojené s jednotlivými obcemi nebo departementy (OP HLM). Tyto bytové společnosti si dnes mohou zvolit svůj budoucí status: zda-li zůstanou veřejnými orgány, nebo se stanou neziskovými „veřejně-soukromými“ organizacemi (OPAC), které jsou do jisté míry závislé na politice obcí (území pro výstavbu sociálních bytů), jejich účetnictví i personální obsazení odpovídá ale spíše postavení soukromých společností. 90. léta jsou ve znamení rostoucího vlivu OPAC a poklesu významu čistě veřejných bytových společností. Mimo uvedené formy HLM jsou v sektoru francouzského sociálního bydlení zastoupeny rovněž bytová družstva a soukromé finanční společnosti zajišťující potřebný privátní kapitál pro novou výstavbu. Každá ze zmíněných forem HLM (bytové společnosti, OPAC, soukromé společnosti, družstva a finanční organizace) má svou vlastní federaci a všechny federace na celostátní úrovni reprezentuje „unie federací“ všech organizací HLM.

Systém přidělování sociálních bytů probíhá pak při kombinaci kvótních rezervací příslušných orgánů státní správy a specifických velmi nejednotných bodovacích prioritních systémů jednotlivých organizací HLM (z důvodu uspokojení státem požadované sociální efektivity sociálního bydlení). Stát prostřednictvím prefektury zastoupené v daném departementu má právo na obsazení 30% uprázdněných nebo nově postavených bytů HLM (v tom 5% pro zaměstnance prefektury) a obec má právo na obsazení 20% bytů (musí však na základě dohod v rámci OPAC poskytnout buď dlouhodobější záruky při úvěrování výstavby, nebo samotný pozemek pro výstavbu). Další rezervační kvóta připadá jednotlivým zaměstnavatelům v regionu, kteří jsou ze zákona povinni (pokud mají více než 10 zaměstnanců) účastnit se tzv. programu „1 % bydlení“ (*1 % logement*) a přispívat jedním procentem z celkové sumy mezd svých zaměstnanců do fondu na rozvoj bydlení. Podle výše svého příspěvku pak mohou zaměstnavatelé požadovat rezervaci určitého počtu nově postavených bytů pro své zaměstnance a alokovat byty na základě vlastní volby (kvóta rezervace pro zaměstnavatele není legálně omezena). Zbytek sociálních bytů (teoreticky maximálně 50 %, pokud všechny orgány využijí svého práva na rezervaci) je pak alokován samostatně příslušnými organizacemi HLM. Jak vyplývá z organizačního uspořádání HLM, představitelé obcí jsou v některých organizacích HLM přímo zastoupeni v jejich vedení (OP HLM), a tudíž politika alokace bytů těchto organizací je v souladu se záměry obce; v jiných případech mají organizace HLM při přidělování bytů poněkud větší nezávislost omezenou však účastí obce v programu výstavby (řídícího se podle obecního programu podpory bydlení) a celostátním zákonodárstvím. Na základě celostátně platného zákona byla upravena i možnost příslušné organizace HLM zvýšit nájem těm domácnostem, kterým aktuální příjmy přesáhnou o 10 % státem stanovenou příjmovou mez pro vstup do sociálního sektoru; přesáhnou-li příjmy stanovenou mez o 40 %, je organizace nájem povinna zvýšit. Státem stanovená mez pro nárokování sociálního bydlení se v průběhu času neustále snižuje tak, aby byla zajištěna co nejvyšší sociální efektivita bydlení; podíl potenciálních žadatelů se snížil z 80 % domácností v roce 1980 na 58 % domácností v roce 1990 a dále se snižuje.

Nizozemí

Nizozemí má největší podíl sociálního bydlení na celkovém bytovém fondu v EU; tento podíl se uvádí na úrovni od 36 do 40 % bytového fondu. V zásadě existují dva provozovatelé sociálního bydlení, obce a nezávislé bytové asociace fungující na neziskovém prin-

cipu, přičemž význam prvního neustále klesá úměrně k tomu, jak význam druhého roste (podobně jako ve Velké Británii). Obce se v současnosti na výstavbě sociálních bytů přímo nepodílejí a absolutní většina jejich bytů byla převedena do vlastnictví a správy asociací. Ačkoliv jsou bytové asociace dosud osvobozeny od některých daní, na základě tzv. Heermovy reformy z roku 1989 pozbyly do té doby zaručených ročních investičních dotací při nové výstavbě sociálních bytů a od ledna 1995 rovněž speciálních vládních úvěrů; na druhé straně získaly rozsáhlou autonomii, která jim umožňuje intervenovat i na vlastnickém trhu a zcela nezávisle definovat vlastní alokační politiku. „Není od věci tvrdit, že sociální nájemní sektor v Holandsku se nachází v předvečeři revoluce,“ píše v abstraktu svého vystoupení na konferenci ENHR v Balatonfüred v roce 1999 Hugo Priemus. „Finanční příspěvky se staly tak nízkými, že nestojí za to s nimi kalkulovat.“ [Priemus 1999]

Na druhou stranu byl ustaven Garanční fond a Ústřední fond sociálního bydlení jako bezpečnostní síť pro kapitálové zajištění investičních úvěrů asociací. Bytové asociace jsou omezeny *Zákonem o sociálním nájemním bydlení* z roku 1993, který vymezuje sociální cíle sektoru více méně velmi vágně; na druhou stranu si samotné asociace „pro získání jména“ uvědomily důležitost prezentace svých finančních výsledků i dosažené sociální efektivity (výše nájmů, uspokojení potřebných domácností apod.) před veřejností. Původně s lokálním společenstvím spojené bytové asociace mohou nyní žádat o regionální akreditaci. Na jedné straně jsou asociace definovány svým „veřejným“ cílem, na straně druhé jednájí jako obvyklý tržní aktér kalkulující zisky a ztráty z podnikání (pro obce vystupují v současnosti pouze jako jedna z potencionálních smluvních stran). Do budoucna se otevírá velký otazník dalšího směřování asociací, které mohou, jak Priemus připomíná, zůstat „hybridními“ organizacemi jako dosud nebo se stanou opět předmětem účinnější veřejné kontroly nebo se naopak stanou zcela svobodnými tržními hráči.

Zvýšení samostatnosti bylo bytovými asociacemi obecně velmi kladně přijato. Objevila se možnost privatizace sociálních nájemních bytů, která byla donedávna společenským tabu. Přidělování uprázdněných nebo nových sociálních bytů probíhá dosud na základě dohod mezi obcemi a asociacemi (obce však musí „něco nabídnout“). Nový rozměr do alokace sociálních bytů vnesl zejména tzv. delftský model, podle kterého se již nevytváří seznamy čekatelů, nýbrž provozovatelé sami informují v příslušných novinách o aktuální nabídce sociálních bytů prostřednictvím inzerce; inzerát obsahuje mimo údaje dotýkající se bytu i údaje o oprávněném „nájemníkovi“.

Specifikem nizozemského bydlení je rovněž obecná regulace nájemného v sociálním i privátním nájemním sektoru; výše nájemného má v zásadě odrážet kvalitu poskytovaného bydlení. Na základě principu harmonizace nájmů jsou u všech bytů starších 5 let nájem administrativně fixovány bodovacím systémem. Bodování závisí zejména na kvalitě poskytovaných služeb (rozloha bytu, vybavení, prostředí) a každému počtu „ziskových“ bodů odpovídá minimální a maximální cena nájmu. Udávané cenové rozpětí je každoročně revidováno a v posledních letech zaznamenala výše maximálních přípustných cen nájemného prudký nárůst. Jednotná nájemní politika umožnila i zákonné opatření z roku 1993, jehož aplikace je však ponechána na vůli samotných obcí (tedy obce *mohou*, ale nemusí daného předpisu využít); v případě využití by budoucí uživatel jakéhokoliv nájemního bytu (privátního i sociálního nájemního bytu) na teritoriu spravovaného obcí aplikující daný princip, u něhož se nájem pohybuje pod úrovní 963 holandských guldenů, potřeboval k získání nájemního kontraktu „povolení k bydlení“ vydávaného právě obcí. K získání tohoto povolení musí přirozeně splnit určitá kritéria stanovená obcí snažící se o maximální sociální přiměřenost přiděleného bydlení (je zjišťována velikost domácnosti a

míra sociální potřeby podobně jako v jiných zemích). Pokud není politika „povolení k bydlení“ obcí uplatněna, alokační mechanismy se řídí podle speciálních dohod mezi obcí a jednotlivými bytovými asociacemi.

Španělsko

Pokud bychom se chtěli zabývat pouze sociálním nájemním sektorem ve Španělsku, nepostihli bychom celou šíři aktivní politiky vlády směřující své intervence spíše nežli do nájemního sektoru do sektoru vlastnického. Sociálním bydlením se v kontextu španělského prostředí nerozumí pouze bydlení nájemní, ale tzv. „dotované bydlení“ (*Vivienda de Protección Oficial*) tvořené převážně bydlením vlastnickým.

Dotovaným bydlením je takový byt (či dům) kupovaný nebo nově stavěný do vlastnictví (nebo k pronajímání), který ještě před koupí, resp. výstavbou splňuje určité základní podmínky; stejně jako určitá kritéria musí splňovat kupující, resp. investor [Eastaway a San Martín 1999]. Pro zjednodušení se budeme dále zabývat pouze případem koupě bytu do vlastnictví. Aby byl byt považován za „dotované bydlení“, obytná plocha bytu nesmí přesáhnout 70 m² a jeho kupní cena musí být nižší než vládou stanovený limit. Každoročně určovaná maximální cena dotovaného bydlení je vyhlášována v závislosti na velikosti bydliště. Žadatelem může být jen ta domácnost, která má čistý roční vážený (v závislosti na velikosti rodiny) příjem nižší než 5,5 násobek minimální mzdy v rámci tzv. „obvyklého režimu“ nebo příjem nižší než 2,5 násobek minimální mzdy v rámci tzv. „speciálního režimu“. Zatímco *obvyklý režim* je určen pro domácnosti s nízkými a středními příjmy, *speciální režim* je určen pouze pro příjmově nejslabší domácnosti. V rámci *obecného režimu* má nárokující domácnost, pokud splní kritéria velikosti a ceny bytu a maximální výše svých ročních příjmů, právo na čerpání zvýhodněné půjčky pokrývající 80 % ceny bytu s maximální dobou splatnosti 10 let. Výše úrokové dotace odvisí od výše příjmů nárokující domácnosti, ale také od skutečnosti, jedná-li se o domácnost poprvé vstupující na trh s bydlením či nikoliv: domácnosti, jejichž příjem se pohybuje mezi 3,5 až 4,5 násobkem minimální mzdy by získaly zvýhodněný úvěr s úrokovou mírou ve výši 9 %, domácnosti s nižším příjmem, než činí 3,5 násobek minimální mzdy, by získaly úvěr úročený 7,75 % a domácnosti, které na trh vstupují zcela poprvé, dokonce úvěr úročený pouze 6,5 %.

Příjmově slabší domácnosti a domácnosti vstupující na trh s bydlením poprvé mají navíc právo žádat o speciální subvenci ze státního rozpočtu pokrývající 5 % nákupní ceny bytu. Podmínky dotovaného bydlení v rámci *speciálního režimu* jsou v mnoha ohledech velmi podobné; maximální doba splatnosti zvýhodněných úvěrů je však prodloužena na 25 let. Garanci umožnění úvěru je vždy hypotéka dané nemovitosti (žádná garance státu).

Závěr

Téměř v každé členské zemi EU existuje sektor sociálního nájemního bydlení, jehož výstavba je do určité míry zajišťována prostřednictvím veřejných rozpočtů. Tato finanční participace se na ojedinělé přímé subvence soustředí v současnosti, tj. po, nebo v průběhu zásadních reforem bytové politiky v zemích EU, na nepřímé fiskální nástroje (daňové výhody, garance národních bytových fondů), popř. na dotaci úroků hypotečních půjček privátního kapitálu. Vzhledem k výše uvedeným důvodům (nízká ekonomická efektivita státní nebo obecní výstavby a rozsáhlé zadlužení veřejných rozpočtů při správě sociálních bytů) je ve všech zemích EU, včetně zemí s tzv. univerzalistickým přístupem k bytové politice, patrná tendence „stahování“ přímých veřejných intervencí ze sektoru sociálního

bydlení. Naopak větší samostatnost je dávana *nezávislým provozovatelům sociálního bydlení* jako bytovým asociacím, privátním investorům, neziskovým organizacím a jiným.

Ačkoliv pro budoucí vývoj v ČR považujeme za zcela základní pokračovat v nastoupené cestě deregulace nájemného, samotná liberalizace nájmu nebo privatizace obecních bytů ještě nevytvoří dostatečně systémové prostředí pro fungování nájemního trhu „v úhrnu“, tedy i zajištění odpovídajícího bydlení pro startovní nebo příjmově slabší domácnosti. Na rozdíl od jiných autorů se domníváme, že určitá část nájemního fondu by při respektování základní tržní logiky (nájmy vyšší v Praze než v Ústí n. Labem) měla podléhat zákonem jasně definované regulaci nájemného; stejným zákonem by měly být rovněž zcela zřetelně stanoveny podmínky pro užívání „sociálního“ fondu bydlení, pro vstup do sektoru a případně i mechanismy pro případ zvýšení životní úrovně původně potřebné domácnosti (např. možnost zvýšení nájemného apod.). Pokud by nájmy byly i v sociálním sektoru bydlení zcela liberalizovány, je možné očekávat, že by se relativně neefektivním způsobem zvýšily výdaje státu na výplatu příspěvku na bydlení. Rozdělení státních financí mezi podporu „na cihlu“ a podporu „na hlavu“ v bytové politice země podléhá určitým způsobem ideologickým východiskům, rozumným se však jeví takový přístup, který nevynechává ani jednu z těchto forem, jelikož každá má své výhodné i stinné stránky. Ačkoliv by tedy privátní nájemní sektor neměl být do budoucna rozhodně vázán *výraznějším* způsobem při určování výše nájemného (určité limity mají vždy své opodstatnění a jsou, mimo jiné, aplikovány ve všech evropských zemích včetně Velké Británie), vzhledem k možným sociálním otřesům považujeme za velmi důležité, aby v sociálním sektoru zůstala určitá forma regulace nájemného (odvíjející se u „nového“ sociálního bydlení např. od ekonomických nákladů výstavby, která bude přirozeným způsobem odrážet i tržní specifika).

Poptávka po nájemním bydlení je ve větších českých městech v současné době velmi vysoká; stávající bytový fond by ani po zpřísnění jeho užívání (např. zvyšováním nájemného u příjmově silnějších domácností, které by pak byly motivovány k odchodu do vlastnického sektoru bydlení) nestačil k jejímu uspokojení. Domníváme se proto, že obnovení státních investic do sféry sociální bytové výstavby by byl krok správným směrem, ale měl by smysl pouze v případě, že tyto státní intervence budou v souladu s aktuálními tendencemi v zemích EU (soustředění na nepřímou podporu, decentralizace rozhodování na obce, resp. nejlépe na nové nezávislé provozovatele sociálního bydlení). Na rozdíl od ČR, Polsko a Slovinsko již znatelně postoupily dopředu uzákoněním pravidel pro fungování „nového“ sociálního bydlení, v Polsku vzniklo již několik desítek společností majících zájem podílet se na výstavbě nových sociálních nájemních bytů. Českou vládou nedávno schválená koncepce bytové politiky [Návrh... 1999] však explicitně počítá pouze s výstavbou družstevních sociálních bytů a nikoliv klasických nájemních bytů. Družstva budoucích nájemníků by získala na základě zvláštních smluv s příslušnou obcí (což se ostatně děje i dnes) nejen nejrůznější fiskální výhody při bytové výstavbě, ale také přímé státní subvence na novou, dosud obecní, bytovou výstavbu. Úvěrování samotné výstavby, mimo finanční participaci samotných družstevníků, by bylo zajištěno prostřednictvím nově vytvořeného Státního fondu bydlení; ten by výstavbu buď přímo úvěroval, nebo by prostřednictvím svého jmění garantoval soukromý hypoteční úvěr. Hypoteční úvěry družstev by získaly dosud nenárokovou státní čtyřprocentní subvenci na úrokové splátky.

Družstevní sektor, který je v zemích EU povětšinou pouze doplňkovým sektorem sociálního bydlení (pokud vůbec nějaký existuje) a který se pohybuje na rozmezí mezi nájemním a vlastnickým sektorem, zdaleka nesplňuje podmínky pro zajištění odpovídajícího bydlení příjmově slabším domácnostem, které nemají dostatečný kapitál na koupi bytu i splátku družstevního podílu. Jakákoliv forma družstevního vlastnictví je vždy pro participanta dražší nežli forma klasicky nájemní, jelikož ještě před samotnou výstavbou je družstevník nucen složit určitou část pořizovací ceny bytu ze svých vlastních zdrojů. Vstup do sektoru, tj. oprávnění stát se družstevníkem a budoucím nájemcem „sociálního“ bytu postaveného s výraznější pomocí veřejných rozpočtů, by neměl být, alespoň podle dosavadní koncepce, nikterak příjmově ani jinak omezen. Sociální efektivita je pak velmi slabá a na rozdíl od očekávání autorů, podle našeho přesvědčení, tato cesta výlučně „sociální“ družstevní výstavby povede k daleko větší polarizaci a sociální segregaci: příjmově silnější domácnosti se stanou členy družstva, příjmově slabší budou odkázány na existující fond obecních bytů. Skutečnost, že stát nehodlá hradit výstavbu nových „sociálních“ bytů plně z vlastního rozpočtu, nýbrž při kombinaci veřejného a privátního kapitálu, je chválná; skutečnost, že se tato výstavba má, alespoň podle vládou schválené koncepce bytové politiky, omezit pouze na družstevní sektor a nevytvoří se podmínky pro vznik nezávislých provozovatelů klasického sociálního nájemního sektoru, je naopak velkým nedostatkem.

MARTIN LUX je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR a hlavním řešitelem projektu „Sociální aspekty bydlení českých domácností a jejich proměna v období transformace ve světle srovnání se situací v zemích EU“. Mimo výzkum bydlení se zabývá rovněž krystalizací politických postojů a proměnami spotřebního chování.

Literatura

- Andrieu, A., J. Dupal 1999. „Ekonomicko-sociální rozměr bytové výstavby.“ *Hospodářství* č. 3: 30-32.
- Balchin, P. 1996. *Housing Policy in Europe*. London: Routledge.
- Barou, J. 1994. „Le logement social et ses contradictions.“ *Études* 2: 169-179.
- Boelhouwer, P., H. van der Heijden 1992. *Housing Systems in Europe, Part I*. Delft: Delft University Press.
- Eastaway, M. P., I. San Martín 1999. „General Trends in Financing Social Housing in Spain.“ *Urban Studies* 36: 699-714.
- Edou, E. 1996. *Le Logement en France*. Paris: Economica.
- Ghekiere, L. 1991. *Marchés et politique du logement dans la CEE*. Paris: La Documentation Française.
- Ghekiere, L. 1992. *Les politiques du logement dans l'Europe de demain*. Paris: UNFOHLM.
- Heřmanová, E., T. Kostecký 2000. „Regionální diferenciaci na trhu bydlení a její příčiny.“ *Sociologický časopis* 36: 41-56.
- Kroes, H., F. Ymkers, A. Mulder 1988. *Between Owner-Occupation and Rented Sector*. De Bilt (NL): NCIV.
- L'Observatoire Européen du Logement Social. 1996. Paris: UNFOHLM.
- Le Blanc, D., A. Laferrière 1998. *The effect of social housing on households consumption in France*. Paris: INSEE.
- Lipietz, A. 1995. „Repenser le logement social.“ *Esprit* 216: 73-82.
- Návrh koncepce bytové politiky*. 1999. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj.

- Priemus, H. 1999. „Scenarios for the Future of Netherlands Housing Corporations: towards a Revolution in Social Housing?“ Paper pro konferenci ENHR-MRI: Budapest.
- Strömberg, T. 1992. „Help for those who can help themselves.“ Pp. 11-39 in *Housing Strategies in Europe 1880-1930*, ed. by C. G. Pooley. Leicester: Leicester University Press.
- Valentová, B., J. Kohout 1997. *Bydlení a bytová politika v zemích EU*. Praha: MMR.

Summary

The social housing sector in countries of the European Union is a subject to very profound and deep reform currently. This reform mostly concerns the means used by the European governments to provide the middle and lower income households with responsible housing. There are apparent trends towards decentralisation, private capital involvement and preferring of non-direct means of household's support (housing benefit). The financial participation of public budgets decreases and there is an effort to motivate private capital for social housing construction and control. Though these changes in means have the real historical meaning and are connected with the sharp rise in social housing rents, the emphasis on social effectiveness of the sector (targeting) remained the same or it even plays more important role than before (Sweden, France). Though there are relatively big differences among the EU countries, the entrance to the social housing sector is limited by several conditions (maximum income level, target social groups) stated by national law in most of them. Due to that and to other cultural factors the household income reflects the type of housing that households occupy: lower income households occupy the social rental sector and higher income households live in the ownership sector.

In the Czech republic, on contrary, no limitation on social housing occupancy exists on national level. The municipal rental flats that should play the role of social housing are occupied often by higher income households so that the household income does not have the influence on the type of housing. The higher income households have even the highest hidden profit from the rent regulation in the municipal rental sector and the difference between market and controlled rents is much higher than in the EU countries. As a consequence of this social injustice the tension between households without housing and households in privileged rental flats is rising. The article briefly describes different social housing systems in Germany, Netherlands, France and Spain that could serve as an inspiration for future necessary changes in that sphere.

Sociální dávky a jejich příjemci: na „sociální trampolíně“, nebo ve slepé uličce?

TOMÁŠ SIROVÁTKA**

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

Welfare Benefits Recipients: on a "Social Springboard" or at the Dead End?

Abstract: The paper analysis the formation and factors of welfare dependency in the Czech Republic exhausting semi-structured interviews with welfare benefits recipients and with social administration staff, supplemented with other sources of information. The factors outlined by Ellwood [1994] as the rational, expectancy and cultural models interact in a specific manner. Wages when compared to social assistance benefits are not so fatally low. Among important factors determining long-term welfare dependency, barriers to access into the labour market, resignation on inaccessible chances, and several traits of the newly established social assistance system have been identified.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 2: 181-199)

1. Problém závislosti na sociálních dávkách

Funkce příjmové a majetkově testovaných sociálních dávek

Základním cílem příjmové a majetkově testovaných sociálních dávek je poskytnout sociální ochranu, tedy garantovat příjem na úrovni společensky uznaného minima lidem, kteří nemají jiné dostatečné zdroje. Dávky by však na druhé straně neměly oslabit pracovní pobídky a způsobit závislost příjemců na dávkách. Vyřešit zcela uspokojivě oba uvedené požadavky současně se v žádném systému zatím nepodařilo. Poskytování dávek v závislosti na výši příjmu totiž vytváří „past“, neboť příjemce může brát v úvahu okolnost, že s růstem jeho příjmu nárok na dávku zaniká. Protože soudobé systémy sociální ochrany kladou stále větší důraz na dávky sociální péče¹ spojené s testováním příjmů a prostředků,² problém pracovních pobídek a vytváření pasti chudoby narůstá [k tomu srov. např. Eardley 1996]. Trvalá závislost byt' omezených počtů příjemců na dávkách sociální péče (pomoci) sice na jedné straně značně vyčerpává sociální systémy, neposkytuje však naproti tomu příjemcům dávek v delším období dostatečnou ochranu proti sociální depri-

*) Tato stať vznikla díky podpoře Research Support Scheme, OSI/HESP v rámci grantu na výzkumný projekt č. 109/1997 a podpoře Grantové agentury ČR (projekt č. 403/98/1085).

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, tel. (05) 4112 1151, e-mail sirovatk@fss.muni.cz

¹) Tento termín je užít v české legislativě; bylo by možné užít též termín dávky sociální potřeby nebo – podle mezinárodně užívaného termínu dávky sociální pomoci („social assistance“, „Sozialhilfe“).

²) Tento trend byl už konstatován opakovaně; srovnej například Ploug a Kvist [1997], Ferge [1997] aj.

vaci a sociálnímu vyloučení, ani nezabraňuje vytváření stylu života, jenž je spojován s formováním tzv. podtřídy (*underclass*).³

Rostoucí závislost některých kategorií lidí na dávkách sociální pomoci má primární příčiny mimo systém sociální ochrany: spočívají hlavně v růstu dlouhodobé nezaměstnanosti a v procesech marginalizace na pracovním trhu. Má ale rovněž příčiny, jež vyplývají z komplexních účinků systému sociální ochrany a sociálních intervencí, které se zaměřují na chudobou ohrožené kategorie klientů. V kontextu sociální reformy v postkomunistických zemích je otázka po účincích záchranné sociální sítě a majetkově (příjmově) testovaných dávek obzvláště důležitá, neboť vytváření sociální závislosti stojí v protikladu k záměrům sociální transformace, k nimž patří mimo jiné i posilování individuální odpovědnosti a principu subsidiarity.

Problém rostoucí závislosti některých sociálních kategorií na sociálních dávkách⁴ byl již v České republice reflektován pracovníky sociální administrativy a stal se předmětem výzkumného zájmu v souvislosti s nastavením a funkcí životního minima [Baštyř et al. 1997a, 1997b], marginalizací na pracovním trhu [Sirovátka 1997], a příjmovou situací klientů sociálních referátů [Vavrečková a Kotíková 1998]. Na konci roku 1998 bylo podle statistiky Ministerstva práce a sociálních věcí ČR [Základní... 1999] registrováno 133 tisíc rodin⁵ jako trvalých příjemců těchto dávek, což je 9 procent celkového počtu domácností s dětmi;⁶ a jejich počet se – jak napovídají signály ze sociálních referátů – v posledním období s růstem nezaměstnanosti zvyšuje.

Hlavní příčiny narůstajících počtů příjemců sociálních dávek

Zpravidla je nárůst počtu lidí, kteří nemají dostatečné pracovní či jiné nahrazující je příjmy, a kteří se tak dostávají do dlouhodobější závislosti na sociálních dávkách a na sociální administrativě, spojován s některými důsledky probíhající sociální změny. K těm patří zejména měnící se formy a režimy zaměstnávání, měnící se vzorce rodinného života a měnící se povaha systému sociální ochrany [srov. zvl. Dean a Taylor-Gooby 1992, Jordan 1992]. Změna forem zaměstnávání zahrnuje nejen nezaměstnanost a dlouhodobou nezaměstnanost, ale i podzaměstnanost, nestabilní formy zaměstnávání a nelegální zaměstnanost – tedy různé projevy marginalizace na segmentovaném pracovním trhu, s nimiž souvisí i růst podílu nízkých příjmů. Od roku 1997 dochází v České republice k dynamickému nárůstu míry nezaměstnanosti a s tím i dlouhodobé nezaměstnanosti, která postihuje selektivně určité kategorie lidí: nekvalifikované, etnické Romy, ženy s dětmi, zdravotně handicapované, absolventy základních škol, učilišť, středních a někdy

³) Trvalejší závislost na dávkách je obvykle pokládána za jeden z charakteristických znaků *underclass* [srov. např. Runciman 1990: 388]; v této souvislosti je také používán termín „kultura závislosti“.

⁴) Přesněji na dávkách sociální péče (pomoci), kterými je doplňován podle zákona o sociální potřebnosti příjem domácností do úrovně životního minima v těch případech, kdy příjemci splňují zákonem předepsané podmínky.

⁵) Jedná se o domácnosti s dětmi, což ovšem nevyčerpává statistiku příjemců – k nim by bylo potřeba přidat ještě domácnosti jednotlivců, o nichž tato statistika neposkytuje údaje. Podle některých zjištění [Vavrečková a Kotíková 1998] představují tyto skoro polovinu příjemců dávek sociální péče.

⁶) Domácností s dětmi bylo podle údajů Mikrocensu v České republice v roce 1996 celkem 1,486 mil.

i vysokých škol. Provedené analýzy [Baštýř et al. 1997a, Vavrečková a Kotíková 1998] ukazují, že podíl nezaměstnaných mezi příjemci dávek sociální pomoci převyšuje osmdesát procent z celkového počtu příjemců těchto dávek. Jedná se přitom typicky o dlouhodobě nezaměstnané,⁷ jejichž počet v polovině roku 1999 dosáhl podle Výběrových šetření pracovních sil [*Zaměstnanost...* 1999: 88] už 158 tisíc, tj. 37 procent nezaměstnaných při míře nezaměstnanosti 8,4 procenta.

Dalším faktorem ovlivňujícím rostoucí závislost na sociálních dávkách je změna vzorců rodinného života, vyplývající z oslabené funkčnosti a nestability rodin: projevuje se růstem rozvodovosti⁸ a zvyšováním počtu dětí narozených mimo manželství. V důsledku toho dochází k relativnímu nárůstu počtu neúplných rodin s dětmi, kterých bylo v roce 1996 podle zjištění Mikrocensu v ČR přes 257 tisíc, tedy přes 6 procent z celkového počtu domácností, ovšem 17,5 procent z celkového počtu domácností s dětmi, což je více než v Itálii, Německu a Francii, a blíží se údajům uváděným za Dánsko, Švédsko a Velkou Británii [George a Taylor Gooby 1996: 12]. Ochranná funkce rodiny v situaci ohrožení chudobou a sociálním vyloučením pak v řadě případů selhává.

V neposlední řadě závislost na sociálních dávkách ovlivňuje i nastavení systému sociální ochrany. Po roce 1989 došlo v České republice k postupnému snižování výše dávek ze sociálního pojištění nahrazujících příjem ze zaměstnání, jako jsou nemocenské dávky či invalidní a starobní důchody v jejich relaci ke mzdám; i dávky v nezaměstnanosti jsou nastaveny mimořádně nízko – průměrně vyplacená dávka se pohybovala v letech 1995–1998 na úrovni asi 30 procent průměrné čisté mzdy, i méně, a to při krátké době jejich poskytování (6 měsíců). Snižuje se v průměru i relativní výše dalších dávek určených rodinám s dětmi [srov. Sirovátka 1998]. U kategorií dlouhodobě a opakovaně nezaměstnaných či u lidí v ekonomické neaktivitě, ale i u těch, kteří nacházejí příležitosti v šedé ekonomice, dochází postupně k oslabení či zániku nároků na dávky ze sociálního pojištění; to se často projeví při nemoci a při opakované nezaměstnanosti – a cesta k dávkám sociální pomoci je pak přímočará. Zmíněná okolnost je někdy chápána jako vyloučení z občanských sociálních práv [Field 1989]⁹ a označena jako jedna z příčin utváření underclass.

Dynamika formování závislosti na dávkách

Formování závislosti na dávkách sociální pomoci je ovšem důsledkem interakce strukturálních faktorů (nejvýznamnější z nich jsme zmínili výše) a současně i individuálních vlastností a kapacit lidí. Ekonomové (jejich pohled se běžně uplatňuje i v reálné sociální politice při koncipování systémů sociálních dávek) vycházejí z mikroekonomického racionálního *modelu hledání práce (job search)*, kdy je pro jednotlivce určující „poměr náhrady“ (výše sociální dávky ve vztahu k dřívější či aktuálně očekávané mzdě). Otevřenou otázkou ovšem zůstává, nakolik je tento model „relevantní“ – tedy nakolik jeho vliv překrývají jiné faktory. „*Kulturní hypotéza*“ například zdůrazňuje roli (naučené) „rezignace“ na hodnotu práce a hledá pro ni vysvětlení: vedle působení kulturních vzorů a kul-

⁷) Doba trvání jejich nezaměstnanosti přesahuje jeden rok.

⁸) Je v České republice mimořádně vysoká a roste: dosáhla v roce 1996 úrovně 61 rozvodů na 100 sňatků [*Česká...* 1997: 8].

⁹) Občanská sociální práva zahrnují tradičně právě nároky vyplývající ze státem garantovaného sociálního pojištění, případně z dalších univerzálních či přesněji kategorických dávek (demograntů).

turního přenosu bere v úvahu zejména zkušenosti jednotlivců a hodnocení jejich životních šancí (tato hodnocení odrážejí mimo jiné i dané struktury sociálních vztahů). Mezi oběma hledisky jsou ovšem jasné souvislosti – vždyť koncept očekávané mzdy je nepochybně korigován na základě prožité zkušenosti na trhu práce, a také „kulturní adaptace“ je chápána (alespoň v počáteční fázi) jako svého druhu racionální jednání dlouhodobě deprivovaného subjektu.

V tomto smyslu například Engbersen, Schuyt a Timmer [1990] k objasnění závislosti na dávkách použili koncept „kultury nezaměstnanosti“ (jde o posun v cílech a hodnotách, které dlouhodobě nezaměstnaní lidé svým jednáním sledují) a současně identifikovali jako její základ vedle hodnotového posunu od etiky práce k požadavkům konzumu rovněž vliv sociálního prostředí. Jde konkrétně – vedle struktur trhu práce a vazeb v sociálních skupinách – zejména o vliv institucí sociálního státu. Ten vede k utváření nových typů závislosti, jež jsou „inovací“ v tom smyslu, že racionálně „kalkulují“ s „výhodností“ této závislosti. Z jiného pohledu Paugam [1991] daný problém analyzoval v rámci konceptu prožité zkušenosti, a zdůraznil roli prožitku stigmatizace klientů při interakci s institucemi sociální administrativy a jejich sociálním okolím: sleduje dopad tohoto prožitku na jednání příjemců sociální pomoci od počáteční krize identity až ke strategii vytváření tolerantního kulturního zázemí. Návazně Ellwood [1994] rozlišil v přístupech k problému závislosti tři základní paradigmatata, která proces formování závislosti vysvětlují: ta se opírají buď o racionální motivaci lidí (model racionální volby), nebo o jejich prožitou zkušenost a očekávání do budoucna (model očekávání), či konečně o zformování specifické subkultury chudoby – kultury underclass (kulturní model).

Ve všech těchto úvahách vystupuje systém sociálních dávek a intervencí jako významný faktor. Žádný z uvedených modelů sám o sobě přitom nevysvětluje beze zbytku proces vzniku a posilování závislosti na sociálních dávkách, v souhru však umožňují zhodnotit interakci strukturálních a individuálních faktorů, které ji ovlivňují. Zdá se nám vhodné chápat uvedená tři paradigmatata jako klíč k dynamice závislosti: „kultura závislosti“ je formována prostřednictvím prožité zkušenosti – v této se vedle racionálního kalkulu promítá více prvků situace příjemců dávek, včetně struktur pracovního trhu a vlivu institucí sociální pomoci.

Příjemci dávek sociální pomoci v České republice

Analýzy provedené v několika okresech ČR [Baštýř et al. 1997a, Vavrečková a Kotíková 1998] ukázaly, že i v transformujících se společnostech platí obecné trendy sociální změny, jež růst závislosti klientů na sociálních dávkách vyvolaly. Asi 80 procent příjemců dávek sociální pomoci představují domácnosti s nezaměstnaným členem (srovnej tabulku 1); ve 30 procentech úplných domácností příjemců dávek jsou dokonce oba partneři nezaměstnaní. Také se ukazuje, že 60 procent na dávkách závislých domácností s dětmi představují domácnosti neúplné (tvoří přitom 30 procent všech domácností přijímajících dávky sociální pomoci).¹⁰ V důsledku nezaměstnanosti a rozpadu rodiny se do problémové situace dostávají nejčastěji domácnosti, jež už předtím měly nízký příjem, u nichž není dobrá vyhlídka na získání zaměstnání (polovinu z nich představují nekvalifikovaní lidé a podíl mladých lidí bez pracovní zkušenosti je rovněž vysoký), a které zaměstnavatelé dost

¹⁰⁾ Údaje [Vavrečková a Kotíková 1998] jsou uvedeny podle šetření v registrech sociálně potřebných v roce 1998 z 10 okresů (tyto registry zahrnovaly 8 600 příjemců dávek sociální pomoci).

často a trvale diskriminují.¹¹ Negativní důsledky má také nedostatečné sociální zázemí a nedostatečná podpora ze strany užší či širší rodiny: vysoký je tudíž podíl domácností jednotlivců (představují asi 47 procent příjemců dávek, zatímco jejich podíl na domácnostech v ČR je necelých 30 procent). Vysoký je mezi příjemci sociální pomoci zejména podíl etnických Romů, není však spolehlivě zjištěn.¹²

Tabulka 1. Ekonomická aktivita příjemců dávek sociální pomoci podle pohlaví (podle Vavrečkové a Kotíkové [1998], upraveno)¹³

	muži	ženy	celkem
zaměstnan	1,8	4,5	3,5
nezaměstnan	97,9	70,0	80,8
mateřská dovolená		17,8	10,9
důchodce		5,1	3,1
jiná ekonomická aktivita	0,3	2,7	1,7
celkem	100,0	100,0	100,0

Závislost domácností s nezaměstnaným členem na dávkách sociální pomoci je určující formou závislosti. Pracovní příjmy nebo je nahrazující příjmy, včetně dávek v nezaměstnanosti představují přitom v průměru jen zanedbatelnou část čistých peněžních příjmů těchto domácností (asi 13 procent). V jejich případě klesá i rozsah poskytovaných dávek státní sociální podpory (ty představují asi 18 procent celkových příjmů těchto domácností). Dávky sociální pomoci představují pak skoro 70 procent jejich příjmů a tento podíl narostl za poslední dva roky o 13 procentních bodů.¹⁴

Zjišťujeme přitom důležitý paradox. Systém sociální pomoci je určen ke krátkodobé a přechodné výpomoci, a podle toho je také nastavena výše životního minima: nepočítá s úhradou předmětů dlouhodobé spotřeby, podle názorů pracovníků sociálních referátů, s nimiž jsme hovořili, nereagují ani dostatečně na růst nákladů na bydlení,¹⁵ ani částky na osobní potřeby mnohdy nepostačují – například na ošacení vyrůstajících dětí. Reálné příjmy na osobu v domácnostech s dětmi s minimálními příjmy klesly podle statistiky rodinných účtů v roce 1998 na 68 % jejich hodnoty v roce 1989 [*Vývoj... 1999, Základní... 1999*]. Tyto okolnosti by podle modelu racionální volby měly působit jako dobrá pracovní pobídka. Přesto větší část klientů žije na sociálních dávkách dlouhodobě –

¹¹) Do legálního zaměstnání je přijímají ve srovnání s jinými kategoriemi pracovníků jen v omezenější míře a za horších podmínek.

¹²) Autor hrubě odhaduje z poměru mezi zastoupením Romů v obyvatelstvu a v registrech nezaměstnaných či příjemců sociálních dávek, jež lze z některých údajů dříve vedených státní správou v některých městech provést, že podíl etnických Romů mezi příjemci sociálních dávek přinejmenším pětinasobně převyšuje jejich podíl v populaci. Úřady práce odhadly míru nezaměstnanosti Romů v roce 1998 asi čtyřnásobnou proti majoritní populaci [*Romové... 1999: 369*].

¹³) Zdrojem informace bylo v tomto případě dotazníkové šetření, které zahrnuje 589 respondentů (příjemců dávek sociální pomoci) v 10 okresech ČR. Soubor byl modelován kvótním výběrem tak, aby výběr odrážel skutečný stav registrů podle základních socio-demografických charakteristik příjemců dávek.

¹⁴) Údaje přepočteny podle Vavrečkové a Kotíkové [1998].

¹⁵) Podíl nákladů na bydlení na celkových výdajích domácností narostl u domácností s dětmi a s minimálními příjmy mezi lety 1991 a 1998 z 11,6 na 20,8 procent [*Vývoj... 1999*].

déle než rok asi 58 % příjemců: konkrétně 18 % jeden až dva roky, 23 % dva až čtyři roky, čtyři a více let 17 % z nich. U více než třiceti procent příjemců byla zjištěna opakovaná evidence [Vavřečková a Kotíková 1998].

Výzkumná hypotéza a respondenti

Formulovali jsme hypotézu o tom, že k závislosti na dávkách významným způsobem přispívá daný typ sociální intervence, tedy konkrétní systém dávek sociální pomoci. Jeho vliv na chování příjemců sociálních dávek jsme se pokusili sledovat v kontextu již charakterizovaných „modelů závislosti“: tedy srovnáváním poměru náhrady (vztahem mezi výší sociálních dávek a očekávaných mezd), dále nás zajímala reflexe systému dávek příjemci dávek a jejich zkušenost s tímto systémem, a pokusili jsme se interpretovat význam hlavních charakteristik systému dávek pro snahu příjemců vymanit se ze závislosti na dávkách či naopak pro upevnění jejich závislosti na dávkách.¹⁶

Vedli jsme 110 polostandardizovaných rozhovorů s 98 příjemci dávek sociální pomoci, kteří projevíli ochotu ke spolupráci (několik rozhovorů bylo vedeno po čase opakovaně se snahou ověřit další vývoj jejich situace), a dále 35 polostandardizovaných rozhovorů s „experty“ – pracovníky sociálních odborů, které vyřizují agendu dávek. Soubor respondentů byl vytvořen záměrně tak, aby zahrnul v přibližně stejné proporci příjemce sociálních dávek ve velkém městě a ve venkovských obcích (částečně i v malém městě). V základních znacích byl výběrový soubor podobný základnímu souboru příjemců dávek (viz výše): skoro 40 procent respondentů byli muži, asi polovina nekvalifikovaní klienti. V souboru byli v zájmu možností typových srovnání mírně předimenzováni zaměstnaní příjemci dávek, a také byl předimenzován podíl dlouhodobějších poživatelů dávek (pokryli jsme vcelku rovnoměrně různou délku jejich závislosti na dávkách včetně dlouhodobých příjemců): asi tři čtvrtiny dotazovaných pobíraly dávky déle než rok, polovina z nich dokonce déle než tři roky. Složení vzorku bylo přitom ovlivněno samovýběrem ze strany respondentů – sledovali jsme při jeho tvorbě spíše reprezentativnost typovou, v menší míře už reprezentativnost statistickou. Dotazovali jsme totiž v soukromí jejich domácností a po předchozí dohodě ty respondenty, kteří sami na naši výzvu projevíli ochotu ke spolupráci. Tento postup usiloval o navození rovnocenné a otevřené komunikace v zájmu zvýšení validity výpovědí o citlivém předmětu.

2. Strategie příjemců sociálních dávek

Vnitřní konflikt v základních funkcích dávek

Účelem majetkově a příjmově testovaného systému dávek je poskytnout dostatečnou sociální ochranu a působit přitom pozitivně na pracovní pobídky. První funkce předpokládá dostatečnou výši, vhodně volené a spravedlivé administrativní postupy, i úplné využití nároku na dávky příjemci (jejich dobrou dostupnost). Druhá funkce předpokládá eliminaci případného zneužití dávek, a zvláště pak podporu legálních pracovních aktivit i společensky žádoucího způsobu rodinného soužití.¹⁷ Požadavek dostatečné výše a do-

¹⁶⁾ S ohledem na delikátnost zjišťovaných otázek je většina závěrů interpretována ze souvislosti výpovědí respondentů o možnostech zaměstnání či o jiných alternativách zajištění příjmu a jejich výhodnosti v specifické životní situaci respondenta. Dále z popisu situací či událostí, s nimiž se setkávali a z jejich interpretace významu těchto událostí.

¹⁷⁾ Uchování soudržnosti rodiny a její funkčnosti – především při péči o děti. Těmito kritériím odpovídají i stanovené podmínky poskytování dávek.

stupnosti dávek, a naproti tomu požadavek minimalizace možnosti jejich zneužití jsou vnitřně konfliktní. Zajímalo nás proto, jaké jsou důsledky vzájemné tenze těchto požadavků a jak jsou zvládnuty.

Podle zjištění z rozhovorů se sociálními pracovníci a s jejich klienty lze konstatovat dost zásadní rozpor: zatímco ochranná funkce se jeví v mnoha ohledech a v mnoha případech jako nedostatečná, dochází současně k značnému zneužívání dávek. V dané situaci je tradiční strategií sociální administrativy využití vysokého stupně rozhodovací volnosti, jenž je v systému sociální pomoci zakotven [srov. Lipsky 1980, Vos 1994]; znamená to rozlišit oprávněné a neoprávněné klienty, a podle toho vůči nim postupovat.¹⁸

I když jsou sociální pracovníci, s nimiž jsme hovořili, většinou přesvědčeny o své kompetenci odlišit neoprávněné klienty, nemohou jejich neoprávněnost s využitím stávající legislativy, jak samy udávají, nijak prokázat. („*Šťve nás posílat jim tisíce... Oni si o tom mezi kamarády v hospodě řeknou a smějí se nám za zády...*“). Individuální posouzení oprávněnosti nemá v jejich percepci valný význam, není-li prokazatelné a využitelné při přiznání či omezení nároku. Tato okolnost má negativní dopad na ochrannou funkci dávek. Nemůže-li být spravedlnost v přiznání nároku spolehlivě uplatněna, zneužívání a pasivita příjemců jsou sice z nutnosti trpěny, jsou ale také pádným argumentem, jenž hovoří ve prospěch omezování rozsahu sociální pomoci. V sociální administrativě vzniká nesouhlas s poskytováním fakultativních dávek, jež mají přispět k řešení situace potřebných při dlouhodobější závislosti na dávkách sociální pomoci, a dochází k omezování jejich četnosti a výše. Nabízejí se ještě jiná řešení: podle některých příjemců dávek sociální pracovníci neúplně a výběrově informují o nárocích nebo používají „vyhýbavé“ odpovědi. Takové strategie mají jisté výhody: nepředpokládají nutnost vysvětlovat, proč klientům v jejich konkrétním případě nebyla určita dávka přiznána.

Úroveň životního minima od něhož se dávky sociální pomoci odvozují, klesla v letech 1992-1998 u jednotlivce z 66 % na 50 % a u čtyřčlenné rodiny z 47 % na 38 % v relaci k průměrným čistým peněžním příjmům na člena průměrné domácnosti zaměstnance [Sirovátka 1999] a také jejich reálná hodnota spíše poklesla. Příjemci dávek sociální pomoci si skutečně většinou stěžovali na nedostatečnost dávek (asi dvě třetiny hovořily o tom, že jim naprosto nepostačují ani na základní potřeby). I Vavrečková s Kotíkovou [1998: 33] uvádějí shodný podíl těch, kteří si stěžovali na nedostatečnost životního minima a podobně sociální pracovníci, s nimiž jsme hovořili, konstatovaly celkově nízkou úroveň životního minima a dávek sociální potřebnosti. Sociální pracovníci pak rozlišily i řadu specifických situací, kdy systém ochrany zcela selhává: především částka na bydlení je nízká, zatímco rychle rostou náklady na bydlení;¹⁹ v některých případech je dodatečně

¹⁸) V našich podmínkách není rozsah rozhodovací volnosti zatím takový jako na Západě s ohledem na nižší úroveň profesionality v uplatnění metod sociální práce v sociálním systému. Vyšší důraz je pak kladen na přesné naplnění litery zákona. Přesto zůstává zjevně prostor pro rozhodovací volnost jednak při posuzování oprávněnosti na jednorázové „fakultativní“ dávky (jejich objem je potenciálně značný), jednak při informování příjemců dávek o jejich nárocích a bližších podmínkách.

¹⁹) Podle Vavrečkové a Kotíkové [1998] třicet procent dotázaných klientů sociální pomoci není s to uhradit nájemné, mj. i proto, že tempo deregulace nájemného a energií výrazně převyšuje tempo valorizace životního minima.

požadováno vrácení části dávek sociální pomoci „neoprávněně“ vyplacených – například proto, že rozvedený manžel se neodhlásil z bytu.²⁰

Alternativní zdroje příjmu, kombinace příjmů a „závislost“ příjemců dávek

Sociální pracovníce současně předpokládají relativně značný rozsah zneužívání dávek sociální pomoci. Vavrečková a Kotíková [1998: 47] uvádějí, že odhad podílu příjemců zneužívajících dávky provedený sociálními pracovníci se blížil 60 procentům příjemců, a podobné odhady vyslovily i některé pracovníce, s nimiž jsme hovořili. Současně uváděly celou řadu forem zneužívání dávek. Konečně i rozhovory, jež jsme vedli s klienty sociálních úřadů, potvrdily takto formulované předpoklady. Především asi polovina mužů žijících na dávkách sociální potřeby uvedla či naznačila jistou účast (byť větší nebo menší) v neformálních pracovních aktivitách.

Tabulka 2. Účast v neformální ekonomice (N = 98)

	muži	ženy	celkem
1. ne	14	52	66
2. jen někdy	5	1	6
3. trvaleji, s příjmem asi do 3 000 Kč měsíčně	4	2	6
4. trvaleji, s příjmem nad 3 000 Kč měsíčně	2	0	2
5. sbírá šrot, ovoce	3	1	4
6. pracuje na poli, pěstuje zeleninu, ovoce	1	1	2
7. vypomáhá manželovi, rodině v podnikání	0	1	1
8. odmítl nabídku, bojí se o dávky	2	1	3
9. má jiné vedlejší příjmy	2	0	2
10. neuvedl	4	2	6
Celkem	37	61	98

Část příjemců – nejčastěji muži bez kvalifikace – jsou vázáni náborovými praktikami zaměstnavatelů pevně k nelegálnímu segmentu sekundárního pracovního trhu, jenž jim nabízí příjmy paralelní se sociálními dávkami jako jim nejlépe přístupnou alternativu. Příjemci sociálních dávek jsou vhodným cílem poptávky zaměstnavatelů na nelegálním trhu práce, protože i dobrým zdrojem úspory pracovních nákladů. Jde současně o kategorii pracovníků na legálním trhu práce marginalizované a opomíjené – jsou jimi zvláště Romové, mladí lidé bez pracovní zkušenosti, pracující důchodci či další.²¹ Takto najímaní pracovníci si vnucenou roli na pracovním trhu osvojují a učí se využít její výhody. Vedle toho se vyskytuje ještě specifická kategorie samostatně podnikajících mužů (někdy jim pomáhají manželky), případně společníků jiného podnikatele, kteří programově vykazují minimální mzdy nebo ztráty²² a k nim pobírají i sociální dávky.

Lidé, kteří jsou dlouhodobějšími příjemci sociálních dávek, svým jednáním většínou usilují o získání větší individuální nezávislosti. Dean a Taylor-Gooby [1992] i Jordan [1992] zdůrazňují u příjemců sociálních dávek snahu o dosažení individuální autonomie dostupnými způsoby.

²⁰) Předpokládá se tedy, že se podílí na nákladech na bydlení rozvedené manželky.

²¹) Důchodové pojištění, a také část příjmu garantuje v případě nelegálního zaměstnání stále stát sociálními dávkami, a poskytuje tak nelegálnímu zaměstnavateli významnou dotaci ke mzdě.

²²) V některých případech jsou však skutečně příjmy nestabilní či nízké a nejisté.

Při volbě mezi sociálními dávkami nebo nejistými a špatnými možnostmi pracovního příjmu je zkušenost života na sociálních dávkách učí strategii kombinace zdrojů příjmů: tedy pracovních příjmů, příjmů ze sociálních dávek, darů či půjček od svých blízkých, a konečně i naturálních příjmů. Nejistá místa na legálním trhu práce nejsou výhodná – těžko se získávají, jsou špatně placená a jsou spojena s nutností obnovovat nároky na sociální dávky při jejich ztrátě, anebo ani žádné zvýšení příjmu nepřinášejí.

Systém státní sociální podpory, jenž má být svými adresnými dávkami významnou prevencí před chudobou, reaguje na pokles příjmu a situace potřeby se zpožděním (přídavek na dítě je poskytován podle příjmu předchozího roku, další dávky podle předchozího čtvrtletí), a tedy často neadekvátně akutní potřebě, a tak dávky sociální pomoci se někdy jeví být jistější alternativou. Ženy (typicky „samoživitelky“) s malými dětmi na rodičovském příspěvku či nezaměstnané ženy volí dávky sociální pomoci jako lepší životní perspektivu v situacích nestabilního partnerského vztahu, špatných vyhlídek na stabilní a dobrý výdělek či v situaci, kdy se potřebují věnovat výchově dětí nebo domácnosti.

Nízké dávky sociální pomoci jsou doplňovány i s využitím sociálních sítí, tj. s pomocí rodiny, přátel, soužití s druhem. Nejvýznamnější možností je bydlení u příbuzných. Vedle toho především rodiče příjemců sociální pomoci nezřídka pomáhají nákupem oblečení pro děti či vybavení pro domácnost.²³ Poměrně časté je soužití samoživitelek s druhem. Druh se ovšem mnohdy nepodílí na výdajích domácnosti nebo se podílí jen malým příspěvkem či pouze vybranými nákupy. Dávky sociální pomoci jsou za těchto okolností pro jejich příjemce hlavním zdrojem stabilního, někdy také jediného příjmu. Zjišťovali jsme, že někteří z nich přijali skromný, někteří ale spíš omezený styl života, jenž umožňuje dlouhodobé přežívání na dávkách ve výši životního minima za cenu opomenutí některých důležitých potřeb, jako je zdravá výživa, dostatečné oblékání a hygiena (k tomu sociální pracovníce podotýkaly: „*Některým to stačí, potřebují málo...*“).

Pobídky k práci

Je značně obtížné nastavení výše dávek v zemích s nízkou produktivitou práce, a tedy i nízkými mzdami (taková je v srovnání se zeměmi EU česká ekonomika), když mzdy často umožňují jen velmi nízkou životní úroveň. Pak také u nás došlo k tomu, že dávky sociální pomoci převyšovaly v průběhu devadesátých let trvale úroveň minimálních mezd, byť nejsou nikterak štědré (spíše naopak).²⁴

Konstrukce systému sociální ochrany k tomuto problému přihlíží a řeší jej tím, že kombinuje dávky sociální pomoci se systémem dávek státní sociální podpory: teprve po započtení dávek státní sociální podpory jsou prostředky scházející do úrovně životního minima dorovnávány dávkou sociální pomoci. Na druhé straně jsou dávky státní sociální podpory ponechány jako doplněk k pracovním příjmům, i když celkové příjmy pak přesahují životní minimum (jejich výše s růstem pracovního příjmu ovšem postupně klesá). Výše hrubého pracovního příjmu, nad kterou už dojde k zvýšení celkového příjmu (tedy po započtení dávek státní sociální podpory) v relaci k příjmu, který garantuje dávka sociální pomoci, je přitom dost hluboko pod úrovní životního minima: v polovině až necelých třech čtvrtinách jeho výše, a to v závislosti na typu domácnosti. Pouze do takového

²³⁾ „Jednorázová dávka od příbuzných“ je důležitá – zvláště když některé sociální úřady omezují četnost a výši fakultativních jednorázových dávek.

²⁴⁾ Srovnej analýzu role minimálních mezd [Baštyř et al. 1997a, 1997b].

(dost nízké) úrovně pracovního příjmu je mezní míra zdanění²⁵ sto procentní, za touto hranicí je už jen asi dvanáctiprocentní. Úroveň výdělku, nad níž se začíná – z hlediska modelu racionální volby – pracovní příjem vyplácet, je tak skutečně dost nízká. Přijme-li modelově předpoklad, že v úplných domácnostech by byly dva pracovní příjmy, pak by jejich úroveň, jež slibuje zvýšení celkového příjmu (při ponechání dávek státní sociální podpory) bylo možno dosáhnout s výdělky zhruba na 35 až 50 procentech průměrného výdělku v České republice (srov. tabulku 3).

Tabulka 3. Model – hladina životního minima, jí odpovídající hrubé mzdy doplněné dávkami státní sociální podpory, efekt zvýšení hrubé mzdy nad životní minimum (stav v polovině roku 1998)

typ domácnosti	životní minimum (Kč)	potřebný hrubý výdělek k ŽM (Kč)	dávky státní sociální podpory (Kč)	% dávek SSP z celkového příjmu na úrovni ŽM	mezní daň při dalším zvýšení příjmu o 1000/500 (Kč)
1 dospělý	3 430	3 360	488	14,2	119/65
1 dospělý, 1 dítě (12 let)	5 560	4 435	1 998	34,0	120/68
1 dospělý, 2 děti (6, 12 let)	8 020	5 390	3 300	41,0	120/66
2 dospělí, 1 dítě (12 let)	8 420	7 300 (3 650/os.)	2 112	25,0	122/60
2 dospělí, 2 děti (6, 12 let)	10 150	8 060 (4 030/os.)	3 229	31,8	122/59
2 dospělí, 3 děti (6, 12, 17)	12 660	9 240 (4 620/os.)	4 778	37,7	128/65
2 dospělí, 4 děti (6, 12, 13, 17)	14 710	10 040 (5 020/os.)	6 101	41,5	127/65

Vysvětlivky: v tabulce je zachyceno životní minimum a celkový hrubý výdělek domácnosti (pokud jsou dvě dospělé osoby, předpokládá se u obou v rámci hypotézy „equal treatment“ stejný výdělek), jenž umožňuje po doplnění dávkami státní sociální podpory dosáhnout životní minimum domácnosti. Mezní míra zdanění je uvedena v Kč pro případ zvýšení příjmu přednosti domácnosti o 1 000 Kč (a o 500 Kč) nad dosaženou hranici příjmu na úrovni životního minima.

Poznámka: čistý průměrný měsíční výdělek v ČR za rok 1998 byl 9 140 Kč, hrubý 11 688 Kč.

Dorovnání příjmů domácností dávkami sociální pomoci většinou připadá v úvahu jen tehdy, pokud je v (úplné) domácnosti jediný, a to podprůměrný pracovní příjem, dva pracovní příjmy takovou situaci téměř bezpečně vylučují. Dopad dávek státní sociální podpory stlačuje tak mzdy potřebné k dosažení hladiny životního minima hluboko pod průměrnou mzdou a dává předpoklad dobrých pracovních pobídek, i proto, že mezní míra zdanění je nad touto nízkou hranicí také nízká: dávky státní sociální podpory jsou nadále zachovány i při dalším růstu pracovního příjmu.

Aby podobný systém mohl pobídkově fungovat a nebyl nákladný, musí být však úroveň životního minima nastavena relativně nízkou, protože i mzdy jsou v relaci k životním nákladům nízké. Tato okolnost podle názoru autora vedla k fixaci úrovně životního minima na životní náklady, s malým ohledem na růst celkových příjmů. Životní mini-

²⁵) Mezní míra zdanění označuje podíl, o který je v důsledku daňového zatížení a ztráty nároku na sociální dávky kráceno další zvýšení pracovního příjmu.

mum ve vztahu k průměrné čisté mzdě tak pokleslo v letech 1991-1998 u čtyřčlenné domácnosti ze 181 na 115 procent, u jednotlivce z 55 na 37 procent. Tento vývoj se patrně odráží i v pocitech relativní deprivace u sociálně potřebných domácností, s nímž jsme se poměrně často u respondentů, jak již bylo uvedeno, setkávali. Přes nízkou úroveň životního minima se však – poněkud překvapivě – zdají být pracovní pobídky nedostatečně účinné. Vnímání výhodnosti finanční situace v případě zaměstnání je totiž na straně příjemců dávek sociální pomoci značně diferencované a model racionálně kalkulujícího příjemce dávek jen v některých případech adekvátně vystihuje jejich „definici situace“.

3. Zdroje závislosti: tři modely

Vyjdeme-li z odpovědí respondentů, srovnávání výše výdělku potřebného k dosažení vyššího příjmu než jaký poskytují sociální dávky prováděla jen asi polovina z nich, pro ostatní byly významné jiné symbolické či reálné prvky jejich životní situace. Krom toho, někteří z nich byli nedostatečně orientováni v systému dávek na to, aby mohli racionální kalkulaci provést. Jednak kalkulace s dávkami státní sociální podpory, jež zvyšují pracovní příjem, je dost složitá a mnozí respondenti – jak jsme zjistili při přímém dotazu – si neuvědomovali rozsah zachování nároku na ně v případě zvýšení příjmu domácnosti příjmem ze zaměstnání. Za druhé, časová zpoždění vyplývající v systému státní sociální podpory (roční a čtvrtletní zpoždění v návaznosti rozhodného příjmu pro posouzení nároku a přiznané dávky) činila pro ně tuto kalkulaci ještě složitější. Při perspektivě nejistého a nízké placeného zaměstnání pak jejich úvahy o tom, jak řešit situaci, postrádaly v mnoha ohledech pevné výchozí mantinely.

Tabulka 4. Kalkulace výší mezd oproti výši sociálních dávek a reflexe nedostatečnosti mezd oproti sociálním dávkám („past nezaměstnanosti“), absolutní četnosti

vliv „pasti nezaměstnanosti“/doba závislosti na dávkách	do 1 roku	1-5 let	5 a více let	celkem
1. vazba mzdy-dávky není reflektována, neuvažuje o ní, pokládá práci za samozřejmost	7	6	2	15
2. chce získat práci, ale z jiných motivů, než je vyšší příjem	1	6	1	8
3. je přesvědčen(a), že zaměstnání zaručí vyšší příjem	3	3	1	7
4. plně si uvědomuje nízkou mzdu, kalkuluje dávkou (dávka je pro něj/pro ni výhodnější)	3	8	7	18
5. jistota sociálních dávek je lepší než (nejisté) místo	1	3	3	7
6. částečně si uvědomuje nevýhodnost mezd, ale není mu/jí zcela jasný poměr náhrady (relace dávka-mzda)	2	6	3	11
7. nevěří už v možnost získání legálního zaměstnání, kalkulace výší mzdy je pouze okrajově významná	1	6	5	12
8. neodpověděl	2	9	9	20
Celkem	20	47	31	98

U těch, kteří srovnání očekávané mzdy se sociálními dávkami důsledně prováděli, výsledek skutečně vyzníval častěji ve prospěch sociálních dávek. Přesto – srovnání úrovně mezd a sociálních dávek nebylo zdaleka jediným faktorem vysvětlujícím závislost na dávkách. Především významnou část příjemců dávek sociální pomoci – šlo asi o třetinu respondentů (v tabulce 4 jim odpovídají varianty odpovědi 1, 2 a 3) jsme kvalifikovali jako nezávislé na dávkách. U nich totiž trvale pozitivně působí – podobně jako u „hlavního proudu společnosti“ – příklon k etice práce (jde o varianty odpovědi 1 a 2 v tabulce 4).

U jiných působí motivačně racionální kalkulace očekávanou mzdou a pozitivní očekávání vůči možnostem na trhu práce (varianta 3 odpovídi v tabulce 4).

V návaznosti na „modely závislosti“ prezentované úvodem (model racionální volby, model očekávání a kulturní model) je však možné rozlišit také několik „typů“ příjemců dávek sociální pomoci, u nichž se závislost či inklinace k životu na dávkách prokazatelně projevuje.²⁶ Pokud jsme akceptovanou (nikoliv nutně preferovanou) subjektivní závislost na sociálních dávkách zjistili, byla obvykle důsledkem dvou okolností, jež nebylo vždy možné jasně oddělit: důsledkem racionální kalkulace poměrem sociální dávka-mzda a/nebo důsledkem frustrace ve zkušenostech a očekáváních vůči příležitostem na pracovním trhu, stejně jako frustrace při orientaci v systému dávek a vnímání jeho štedrosti, spravedlnosti a přístupnosti. Obě uvedené okolnosti měly objektivní podmíněnost v pozici příjemců dávek na pracovním trhu a zkušenostech s ním stejně jako ve zkušenostech se systémem dávek. Vysvětlují formování závislosti zejména v rámci modelu racionálních voleb a modelu očekávání.

Model racionální volby²⁷

První typ příjemců dávek, odpovídající racionálnímu modelu (je dost početný; v tabulce 4 mu odpovídá varianta 4), je možné označit jako „pečlivě kalkulující“. Tito příjemci někdy střídají sociální dávky a zaměstnání, někdy jsou dlouhodoběji závislí na sociálních dávkách. Představitelé daného typu jsou typicky silně marginalizováni na legálním pracovním trhu. Zjevně kalkulují a srovnávají sociální dávky a vedle toho mzdy garantující životní minimum. Nejčastěji se jedná o nekvalifikované pracovníky a pracovnice, kteří měli v posledních letech nestabilní pracovní historii, charakterizovanou střídáním zaměstnání, nezaměstnanosti a neaktivity. Pokud pracují, pak pracují za nízké výdělky, blízko k úrovni životního minima. Často opouštějí zaměstnání kvůli nízkému výdělku, ale jejich zaměstnání je mnohdy nejisté, nestabilní a ztrácí je – nikoliv vlastním rozhodnutím.

Hovoří někdy o tom, že přijetí nejistého a špatně placeného zaměstnání nestojí za riziko ztráty nároků na dávky. V neúplných i úplných rodinách – typicky v těch úplných rodinách, které nemají velký počet dětí – obvykle živitel či oba manželé usilují třeba o nízkce placená zaměstnání. Je-li počet dětí vyšší, pak – zdá se – u nekvalifikovaných pracovníků klesá naděje na pracovní příjem převyšující sociální dávky. Přitom v úplných i neúplných domácnostech zjišťujeme, že při kalkulaci mzdy je obvykle zahrnuta přírážka asi dvacet až třicet procent nad úroveň mzdy umožňující po započtení dávek státní sociální podpory dosáhnout příjem na úrovni životního minima (což bylo asi tisíc až dva tisíce korun v případě samoživitelek, dva tisíce až tři tisíce v případě úplných rodin). V této

²⁶) Zvolili jsme zde Ellwoodovu typologii jako interpretační schéma: z hlediska analyzovaného problému závislosti na dávkách umožňuje nahlédnout dynamiku formování závislosti, a přitom v zásadě zahrnuje hlavní prvky jiných koncepcí (k tomu viz výše); ve výpovědích respondentů na klíčovou otázku po výhodnosti dávek v porovnání s pracovními příležitostmi (srovnej tabulku 4) a na další otázky (zejména po vnímání spravedlnosti systému dávek a jeho administrativy, možnosti získání zaměstnání, pocitu stigmatizace aj.) jsme pak strukturu a hlavní dynamiku postojů respondentů odpovídající nabízeným „modelům“ skutečně vysledovali.

²⁷) Jak již bylo uvedeno, tento model, jenž dominuje v ekonomii a v analýze veřejné politiky, předpokládá, že lidé racionálně kalkulují a srovnávají možnosti (zejména finanční), jež se jim v jejich situaci nabízejí.

přirážce jsou zahrnuty náklady na dojíždění do zaměstnání, ale obecně i náklady na oblékání, péči o děti a oběť volného času.

I v takových případech však „racionální volba“ zahrnuje více aspektů než pouhou kalkulaci životním minimem a očekávanou mzdou. Přijetí zaměstnání je totiž spojeno i s dalšími požadavky. Nejčastěji jde o možnost sladit práci s péčí o děti, tedy typicky o požadavek práce na jednu směnu, na upravenou či zkrácenou pracovní dobu, bez nutnosti dojíždět. Identifikovali jsme ale naopak i případy „pracujících chudých“, kdy byla přijata mzda nezaručující vyšší příjem, než je životní minimum, a kdy doplácení do životního minima trvalo i nadále po nástupu do zaměstnání. Pobídkou k zaměstnání byly zejména zájem o aktivitu a možnost být v kolektivu, a také snaha zbavit se stigma nezaměstnaného a/nebo dosažení nezávislosti (v tabulce 4 odpovídá této kategorii varianta 2). Takové pozitivní „kulturně podmíněné“ motivy měly však svůj racionální základ – působily zvláště tehdy, kdy se nabízelá perspektiva stabilnějšího a „důstojného“ zaměstnání. I zaměstnání na zkrácený úvazek bylo v této souvislosti pro samoživitelky přitažlivé. Oproti tomu jsme však zjišťovali, že úřady vyvíjely tlak na přijetí pouze plného pracovního úvazku (cílem bylo omezit tak závislost na dávkách, neboť při zkráceném úvazku je výdělek obvykle ještě pod hranicí životního minima domácnosti). Paradoxně to vedlo k tomu, že nuceny si vybrat, samoživitelky preferovaly neaktivitu a plnou závislost na dávkách, neboť nemohly s placenou prací sladit další zmíněné požadavky.

Model očekávání

Tento model zdůrazňuje význam individuálního přesvědčení o možnostech reálně kontrolovat výsledky, které člověk svým jednáním zamýšlí docílit. K těm, u nichž dané přesvědčení sehrálo významnou roli, patřila dost velká část respondentů (skoro třetina). Prožitá zkušenost a z ní vyplývající očekávání vůči pracovnímu trhu (a vůči systému sociálních dávek) korigovaly v těchto případech racionální kalkulaci mzdou, což se projeвило v inklinaci k závislosti, kterou charakterizují varianty 5, 6 a 7 v tabulce 4. Varianty 5 a 6 jsou přitom „přechodné“ (smíšené) varianty, protože prezentovaný postoj je částečně i důsledkem racionální volby – tedy (možná) vyšších dávek či (možná) jistějšího zaměstnání.

Rozlišit lze pak z hlediska rozdílné intenzity zájmu o aktivitu na pracovním trhu dvě hlavní kategorie příjemců dávek. V případech, které je možno označit jako „přetrženou pracovní kariéru“, tedy v těch, kdy došlo – například v důsledku péče o děti u žen a v důsledku zhoršení zdravotního stavu u mužů – ke ztrátě zaměstnání, jež dříve bylo vcelku dobře placené a často i kvalifikované, přetrvává aspirace na podobné či dřívějšímu statusu přiměřené zaměstnání a přiměřenou mzdu s ním spojenou. Taková mzda je chápána jako „spravedlivá mzda“, odpovídající jak požadavkům daného místa, tak i potřebám a nárokům dotyčného a jeho rodiny. V těchto případech je kalkulace mzdy garantující úroveň životního minima irelevantní. Mzdové požadavky jsou totiž stabilně vyšší než takto kalkulovaná mzda a jsou také vyšší než životní minimum domácnosti. V některých případech přetrvává naštěstí i nadále perspektiva a vyhlídky žádané zaměstnání znovu získat (případně je získat po rekvalifikaci), a také k tomu dochází, v jiných případech je však tato perspektiva mizivá. Ani špatná perspektiva žádané místo získat však nepřiměřený mzdový požadavek alespoň po určitou dobu příliš neovlivňuje. Postupem času je tento neúspěšný typ stále více frustrován, současně se však adaptuje na život na sociálních dávkách (případně v kombinaci s příležitostným nelegálním příjmem).

V některých případech v důsledku zdravotního postižení nebo osamělosti dochází k úpadku aspirací a pasivitě.

Ve druhé kategorii jsou pak zahrnuti právě příjemci dávek, kteří prožili trvalejší frustraci a vnímají silně zablokovanost přístupu na legální pracovní trh, což u nich vede k postupné „adaptaci“ na život na dávkách a k oslabení zájmu o legální pracovní trh.²⁸ V úplných domácnostech, kde je větší počet malých dětí a špatná vyhlídka obou partnerů získat legální stálé zaměstnání, dochází často k trvalé orientaci žen na ekonomickou neaktivitu. Jde o paralelní vliv životního cyklu (počtu a věku dětí), o účinek marginality na legálním pracovním trhu, ale v neposlední řadě také o nezáměrný účinek cílených dávek státní sociální podpory a sociální pomoci, které jsou jim alternativou legálních pracovních příjmů.²⁹ V těchto případech především nezaměstnání živitelé domácností sice uvažují o mzdě zaručující příjem nad úroveň sociální dávky, ale jen jako o výchozí hladině. Požadovaná mzda je většinou nastavena nad úroveň životní minimum „garantující mzdy“ i nad úroveň životního minima. Náročnost pracovního výkonu a další pracovní oběti jsou totiž v těchto případech důležitým hlediskem; v úvahu je brán zvláště typ práce, jenž má být vykonáván. Tak se například mzda 8-9 tisíc korun považuje za přijatelnou v případě pomocných prací ve stavebnictví, zatímco za výkopové práce se vyžadují výrazně vyšší mzdy – až 15 tisíc korun.³⁰

Také neformální ekonomika zvyšuje (byť mnohdy jen málo) životní standard domácnosti. Ve většině případů totiž živitelé na dávkách závislých rodin usilují, nemají-li možnost přijmout stálé zaměstnání,³¹ o nějaké dílčí doplnění příjmu domácnosti. Někdy jde o příležitostnou práci, jindy třeba jen o sběr šrotu, což může přinést běžně příjem 1 až 2 tisíce korun měsíčně. V tom případě se příjem pětičlenné domácnosti takto doplněn může blížit až k 15 tis. korunám měsíčně čistého, a nelegální příležitostné práce jej mohou zvýšit ještě dále. Hladina sociálních dávek nemusí být tedy určující pro požadovanou mzdu, důležité je spíš porovnání příjmů ze sociálních dávek s možnostmi, které nabízí legální pracovní trh jiným srovnatelným pracovníkům, a ke kterým se snaží příjemci dávek jim dostupnými strategiemi kombinace příjmů přiblížit. To se jim někdy daří, a to při menší „pracovní oběti“, než jakou pro ně představuje pracovní oběť na legálním trhu práce.

Kulturní model

Tento model předpokládá životu na sociálních dávkách adaptovaný typ, zejména dlouhodobě nezaměstnaného, jenž definitivně rezignuje na etiku práce a někdy i na etiku rodiny, často v důsledku dlouhého trvání nezaměstnanosti či v důsledku osamělosti a sociálního vyloučení, mnohdy též v důsledku života v prostředí, kde scházejí pozitivní vzory (efekt koncentrace) a/nebo v důsledku výchovy (cyklus deprivace).

Skutečně jsme mezi příjemci dávek identifikovali ty, kteří už dlouho, nebo dokonce vůbec nikdy nepracovali, přijali tento fakt, a které je možné popsat jako „pasivní“ či

²⁸⁾ Anglosaská literatura nabízí termín „discouraged workers“ (frustrovaní pracovníci).

²⁹⁾ Nezdá se na místě závěr o „kulturní“ determinaci závislosti – převážná část těchto žen dříve stabilně pracovala.

³⁰⁾ Rozlišují přitom náročnost i podle typu zeminy.

³¹⁾ Zaměstnavatelé nemají ve velké míře zájem najímat pracovníky na pomocné (výkopové, stavební) práce do stálého pracovního poměru a přisuzují jim roli pracovní síly najímané příležitostně, nejlépe na nelegálním pracovním trhu.

„závislé“. Jejich závislost je sice možné chápat jako „kulturně“ podmíněnou, byla však typicky důsledkem dlouhodobé závislosti na sociálních dávkách u těch, kteří ztratili důvěru v dobré možnosti na pracovním trhu (zejména varianta 7 v tabulce 4). Ostatně klasická „kulturní teorie“ [Lewis 1966] či Mertonova teorie anomického jednání [Merton 1957] vysvětluje změnu norem jednání jako svého druhu racionální odpověď na dlouhodobou deprivaci a blokaci při dosahování cílů. Obvykle tito lidé dříve buď neměli dobré zaměstnání, a/nebo předpoklady takové zaměstnání získat, a to po delší dobu (případně nikdy) a nedůvěřují si, pokud jde o možnost získání zaměstnání. Zvykají si na neaktivitu a ztráta volného času a osobního pohodlí by byla pro ně značnou obětí. Mimo to v jejich případě nepůsobí obvykle žádný tlak sociálně odpovědné role – bydlí mnohdy u rodičů a příbuzných a participují na jejich domácnosti. Nejčastěji jde o jednotlivce žijící bez partnera a dětí. Jimi požadovaná mzda překvapivě přesahuje (někdy až dvojnásobně) mzdu garantující životní minimum, současně však dodávají, že ji stejně reálně nedosáhnou. Někdy však omezili své potřeby a přizpůsobili styl života tak, že i s nízkými sociálními dávkami dlouhodobě přežívají – často ale jen díky pomoci svého sociálního okolí.

Druhý typ je možné také pokládat za kulturně vymezený, neboť porušuje normy práva a morálky a „programově zneužívá“ sociální dávky, ačkoliv má jiné možnosti a příjmy. Jeho několik málo reprezentantů patřilo k lidem „nezávislým“ a racionálním (varianta 3 v tabulce 4). Racionální ovšem je jejich strategie zvláště za předpokladu přijetí „polokriminální etiky“. Uvedený typ nepravé „závislosti“ je do jisté míry produktem nízké úrovně společenské kontroly a kultury „zisku za každou cenu“.³² Tento typ jsme totiž identifikovali na případech drobných podnikatelů vykazujících minimální příjem či ztrátu a u zaměstnanců drobných podnikatelů, kteří vykazovali jen minimální mzdy. Skutečný příjem z podnikání v případech, na které jsme narazili, nebyl sice zvláště vysoký, převyšoval však až dvojnásobně životní minimum. Ochota změnit uvedené praktiky či přijmout legální zaměstnání byla spojena v takovém případě s představou příjmu minimálně na již dosahované úrovni, ovšem zaručeného stabilně a dlouhodobě.

Konečně bylo možné mezi příjemci sociálních dávek identifikovat ojedinělý a „kulturně vymezený“ typ, který můžeme pracovníčně označit jako „alternativní způsob života“, jako „dobrovolnou skromnost“ [srov. Librová 1994]. Nejednalo se v zásadě o odmítání práce. V některých případech se sice jednalo o záměrnou závislost na dávkách, jindy byl spojen takový způsob života s pracovní aktivitou: a byla přijata mzda pod úrovní mzdy garantující životní minimum, a příjem byl pak doplácen sociálními dávkami do úrovně životního minima. Narazili jsme například na venkovskou domácnost, kde středoškolsky kvalifikovaný muž s dobrými pracovními zkušenostmi preferoval zaměstnání hlídače za velmi nízkou mzdu s tím, že se bude ve volném čase věnovat rodině – i když hovořil o tom, že má možnost svou situaci změnit. Domácnost doplňovala příjmy pěstováním zeleniny, ale žila velmi skromně a úvahy o změně stylu života se vztahovaly k době „až budou děti větší“. Tuto poznámku jsme ostatně slyšeli dost často od samoživitelů, jimž sociální dávky byly jistotou a lepší alternativou v obtížné životní fázi.

³²⁾ Ta však nemá kořeny v „gründerském“ etosu porevolučního českého kapitalismu. I za „reálného socialismu“ bylo běžné podnikání načerno a už tehdy se provázalo s četnými nelegálními praktikami i krádežemi.

4. Závěry

Nízké sociální dávky, stigmatizující procedura testování příjmu a majetku a nekompletní informovanost o nárocích ztěžují přístup k dávkám sociální pomoci. Přesto u dlouhodobějších příjemců dochází k adaptaci a k rozvinutí strategií, které závislost na dávkách upevňují. V rostoucí závislosti na dávkách se projevuje omezený účinek negativních pobídek, jenž souvisí s některými vnitřními rozpory v systému dávek, a také s absencí pozitivních pobídek k pracovní aktivitě.

Závislost na sociálních dávkách je pro příjemce dávek většinou krajním řešením při nejistotě zaměstnání a příjmu a není prvotně kulturně podmíněná (tedy spojená s preferencí sociálních dávek před zaměstnáním). Polovina příjemců dávek, s nimiž jsme vedli rozhovory, měla dříve (v posledních pěti letech) stabilní, často dlouhodobější zaměstnání, asi čtvrtina měla jen zaměstnání přechodná, přerušovaná nezaměstnaností a neaktivitou, čtvrtina ještě nepracovala.³³ Jejich závislost je pevná tehdy, jakmile je nejistota na pracovním trhu vnímána jako dlouhodobá perspektiva, a/nebo jakmile tato nejistota fakticky příliš dlouho trvá.

V přístupu klientů k systému sociálních dávek je určujícím motivem jejich jednání rozpor mezi možnostmi zajištění příjmu v této situaci nejistoty a snahou udržet si individuální a sociální identitu tváří v tvář administrativnímu a stigmatizujícímu postupu, jenž testuje příjem i majetek a kontroluje chování příjemců. V tomto kontextu úsilí příjemců sociální pomoci o kombinaci zdrojů příjmu včetně nelegálních příjmů a o manipulaci systémem není vedeno preferencí závislosti na dávkách, ale je spíše snahou o částečnou nezávislost na dávkách a o osobní autonomii v situaci kumulovaných životních nejistot. Typické pro příjemce sociální pomoci bylo jejich sebevymezení vůči jiným příjemcům, kteří dávky podle jejich názoru zneužívají a nezaslouží si je. Sami sebe totiž většinou popisovali jako lidi oprávněné na dávky, i když někdy připouštějí nelegální příjmy, někdy i skutečnost, že na hledání zaměstnání dočasně či trvaleji rezignovali. Možnosti dosažení cíle větší osobní jistoty a osobní nezávislosti na dávkách se ale příjemcům dávek, s nimiž jsme hovořili, na legálním trhu práce nabízejí jen ve velmi omezené míře. Je ovšem pro ně možné alespoň přechodně částečnou nezávislost a jistotu dosahovat i jinými způsoby, v neformální ekonomice a využitím podpory sociálních sítí. V situaci omezených možností na legálním trhu práce jsou to však řešení částečná a neúplná, a bohužel většinou vedou k upevnění závislosti na systému dávek, což si jejich příjemci jen málokdy uvědomují.

Systém sociálních dávek přitom jejich příjemci vnímají dost často jako nespravedlivý a reflektují současně svůj závislý a devalorizovaný status ve vztahu k němu.³⁴ Musí však přijmout pravidla systému, aby v jeho rámci uplatnili své nároky.³⁵ V zájmu dosažení tohoto důležitého cíle musí také nevyhnutelně prožít svou stigmatizující pozici a svou závislost na systému. Takto prožitá zkušenost implikuje jejich manipulativní strategie,

³³⁾ Přitom jsme se orientovali hlavně na dlouhodobě závislé příjemce dávek.

³⁴⁾ Různé prvky „nespravedlnosti“ systému dávek a jeho správy popisovala více než polovina respondentů, přitom celá třetina se k této otázce nevyjádřila. K „nespravedlnostem“ patřila v jejich očích nejčastěji okolnost, že nejvíce ze systému těží ti, kteří „v tom umějí chodit“ a systém zneužívají.

³⁵⁾ Mnozí dlouhodobí příjemci dávek deklarovali svou adaptovanost a zvládnutí tohoto problému: „S dávkami nemáme problémy, bez obavy o jejich ztrátu. Dodržujeme pravidla.“

kteří jsou částečně reakcí na morální degradaci. V očích klientů lhaní a podvádění není vůči sociální administrativě příliš velkým prohřeškem: nespravedlnost totiž většinou vnímají jako obecnější rys a normu systému jako celku. V situaci individuálního selhání na legálním pracovním trhu krom toho poukazují ještě na jiné své důležité sociální role: zejména výchova dětí zakládá v jejich očích nárok na dávky. Muži svou roli živitele rodiny někdy realizují na nelegálním pracovním trhu, nelze-li ji úspěšně realizovat jinde; i to považují za legitimní.

Vysoké sociální dávky nemotivují k přijetí špatných zaměstnání, nízké dávky však také ne. Jako významný prvek určující trvalejší závislost na sociálních dávkách se projevují na jedné straně bariéry v přístupu na pracovní trh, špatné zkušenosti a rezignace na nedostupné možnosti. Na druhé straně jsme identifikovali několik rysů systému sociálních dávek, které v interakci s pracovním trhem závislost na dávkách upevňují. Úroveň mezd vůči sociálním dávkám není až tak fatálně nízká, jak je někdy zdůrazňováno – poměr je však často nevýhodný pro domácnosti s vyšším počtem dětí a pro samoživitelky. Důležitá v této souvislosti je ale ta okolnost, že jen menší část příjemců dávek sociální pomoci dokáže uvažovat jasně a reálně o pozitivní pobídce vyplývající z dávek státní sociální podpory. Většinou totiž vnímají své dávky i z jiného pohledu – a to jako větší jistotu v situacích existenčních a životních nejistot. Systém různých sociálních dávek je přitom pro ně dost složitý, pomalu reagující, a jsou také neúplně informováni o jeho celkových návaznostech. Rozvinutá neformální ekonomika jim nabízí jisté možnosti v situaci, kdy formální pracovní trh je blokován. Skutečnost, že dávky nejsou pro skutečně potřebné domácnosti dlouhodobě dostatečné, vazbu k neformálnímu pracovnímu trhu často upevňuje. Omezené možnosti voleb v oblasti zkrácených úvazků a dočasných výdělků v souběhu se sociálními dávkami působí spíše „protipobídkově“ než pobídkově. Zejména však v systému dávek zjevně schází odměna za pracovní aktivitu: za prvé systém státní sociální podpory reaguje na existenci pracovního příjmu domácnosti jen nepřímou a jen v rodinách, které mají děti, systém sociální pomoci však nenabízí žádné výhody za přijetí nízké placené zaměstnání.³⁶ Za druhé je nápadná absence aktivních opatření a pozitivních pobídek určených těm, jejichž závislost se časem posiluje. Jen výjimečně jsme narazili na respondenty – příjemce dávek zařazené do programů aktivní politiky zaměstnanosti, a pokud tomu tak bylo, stalo se tak spíše se záměrem testovat jejich ochotu přijmout špatně placené zaměstnání. Jeden etnický Rom zařazený už dříve (a jen jednou) na veřejně prospěšné práce (od té doby se jim vyhýbá) vysvětloval, že dostával podstatně (skoro o polovinu) nižší mzdu na pomocných stavebních pracích než pracující důchodci (řekli mu prý na vysvětlení po jeho dotazu: „*Ti mají více zkušeností*“). Podobně samoživitelka vstupující na pracovní trh po mateřské dovolené pokládala ve své situaci za absurdní a pro ni nevhodný požadavek doložení příslibu zaměstnání při zařazování do tzv. cílených rekvalifikací³⁷ („*Kdo vám v dnešní nejistotě dá takový příslib...*“).

Otevření cest k pracovnímu trhu je předpokladem změny nežádoucího chování, které se již začíná stávat i kulturním fenoménem, stává se naučenou závislostí na dávkách a normou. Je totiž adaptací na roli marginální síly v okrajové nebo šedé ekonomice a je

³⁶) Takové pozitivní pobídky jsou v příjmově testovaných systémech postupně rozeznávány jako nezbytné [srov. Family Credit ve Velké Británii či Earned Tax Credit ve Spojených státech].

³⁷) Do rekvalifikace může být zařazen nezaměstnaný v takovém případě jen tehdy, pokud předloží písemný příslib zaměstnavatele, že ho přijme do pracovního poměru po ukončení rekvalifikace. Tento typ rekvalifikací v České republice zatím převažuje nad tzv. necílenými rekvalifikacemi.

projevem ztráty důvěry v působnost morálky práce. Je někdy též životní strategií pro období výchovy malých dětí po rozpadu rodiny, je v některých případech také podnikatelskou kalkulací a při ní zneužitím sociálních dávek. Je také důsledkem pasti nezaměstnanosti a snahy o relativní nezávislost a osobní identitu s využitím kombinace různých zdrojů příjmů. Stává se kulturou závislosti zejména v prostředí sociálně izolované komunity etnika Romů, zvláště tehdy, žijí-li trvaleji v prostorově koncentrovaných komunitách nezaměstnaných („no-hope-ghetto“).³⁸

Otevření cest k pracovnímu trhu může být dosaženo nejen tlaky, tj. požadavky a odpovědnostmi. Tyto musí být nesporně uplatněny, ale současně s aktivní podporou – ve více směrech. Za prvé, výrazně větším objemem a lepším zacílením aktivních politik trhu práce k závislým kategoriím příjemců dávek (tedy prioritně k dlouhodobě nezaměstnaným); je třeba definovat jasná kritéria selekce do aktivních programů a rozšířit specifické programy pro tyto kategorie. Za druhé, je třeba posílit jejich sebedůvěru, orientaci a motivaci, a to nejen finančními nástroji, ale především informační a poradenskou podporou, a v tomto rámci též zpřístupněním systému existujících pobídek a příležitostí na pracovním trhu. K tomu je zjevně zapotřebí i mnohem vyšší úrovně spolupráce mezi institucemi – zejména mezi úřady práce a referáty sociální péče, i dalšími. V neposlední řadě se nabízí možnosti funkční rekonstrukce, respektive zpružnění systému sociálních dávek zvýhodněním pracovních aktivit příjemců dávek sociální pomoci, a to i v krátkodobých a částečných úvazcích.

TOMÁŠ SIROVÁTKA je docentem na katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde učí kurzy o sociální politice a o pracovním trhu. Výzkumně se zabývá nezaměstnaností a sociální politikou. Publikuje v Sociologickém časopisu a v Politické ekonomii. Vydal monografii Marginalizace na pracovním trhu (Brno, Masarykova univerzita 1997).

Literatura

- Baštyř, I. et al. 1997a. „Sociálně ekonomická motivace na trhu práce k zaměstnávání osob z nízkopříjmových skupin obyvatelstva v produktivním věku“ (Výtah ze studie, nepubl.). Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Baštyř, I. et al. 1997b. *Životní minimum v zahraničí a v České republice*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Česká republika v číslech. 1997. Praha: Český statistický úřad.
- Dean, H., P. Taylor-Gooby 1992. *Dependency Culture. The Explosion of a Myth*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Eardley, T. 1996. „From Safety Nets to Springboards? Social Assistance and Work Incentives in the OECD Countries.“ *Social Policy Review* 8: 265-285.
- Ellwood, D. T. 1994. „Understanding Dependency.“ Pp. 67-123 in *Welfare Realities*, ed. by M. J. Bane and D. T. Ellwood. Cambridge, MA, London: Harvard University Press.
- Engbersen, G., K. Schuyt, J. Timmer 1990. „Cultures of Unemployment. Long-term Unemployment in Dutch Inner Cities.“ *Working Paper* No. 4, Dept. of Sociology, Leiden: University of Leiden.
- Ferge, Z. 1997. „The Changed Welfare Paradigm: The Individualization of the Social.“ *Social Policy and Administration* 31: 20-43.

³⁸) Takové sociálně izolované prostředí vzniká někde i programově při přidělování sociálních bytů, když jsou tzv. sociálně problémové domácnosti koncentrovány v jednom domě či bloku.

- Field, F. 1989. *Losing Out: The Emergence of Britain's Underclass*. Oxford: Blackwell.
- George, V., P. Taylor-Gooby 1996. *European Welfare Policy: Squaring a Welfare Circle?* London: Macmillan.
- Jordan, B. 1992. *Trapped in Poverty? Labour Market Decisions in Low Income Households*. London: Routledge.
- Lewis, O. 1996. *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení*. Brno: Fortuna.
- Lipsky, M. 1980. *Street-level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russel Sage Foundation.
- Merton, R. K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, IL: Free Press.
- Paugam, S. 1991. *La disqualification sociale: essai sur la nouvelle pauvreté*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Ploug, N., J. Kvist (eds.) 1997. *Social security in Europe: development or dismantlement?* The Hague: Kluwer Law International.
- Romové v České republice*. 1999. (Sestavil kolektiv autorů). Praha: Socioklub.
- Runciman, W. G. 1990. „How Many Classes Are There in Contemporary British Society?“ *Sociology* 24: 377-396.
- Sirovátka, T. 1997. *Marginalizace na pracovním trhu. Příčiny diskvalifikace a selhávání pracovní síly*. Brno: Masarykova univerzita.
- Sirovátka, T. 1998. „Sociální transfery v období transformace a jejich účinky.“ *Politická ekonomie* 46: 525-538.
- Sirovátka, T. 1999. „Efektivnost české sociální politiky.“ *Politická ekonomie* 47: 777-796.
- Vavrečková, J., J. Kotíková 1998. „Nižší příjmové skupiny obyvatelstva a možné ovlivňování jejich příjmových zdrojů se zvláštním zřetelem na nejnižší úroveň mezd a příjmy z jednotlivých systémů zabezpečení. Část IV: Analýza výsledků terénního šetření sociálně potřebných domácností v České republice“ (nepublikováno). Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Vos, J. 1994. „Výkonné orgány sociálního státu.“ Pp. 149-169 in *Politologický sborník: Problémy sociálního státu*, ed. by J. Bohannes. Brno: Mezinárodní politologický ústav Právnické fakulty Masarykovy univerzity.
- Vývoj vybraných ukazatelů životní úrovně v České republice v letech 1990-1998*. 1999. Praha: MPSV ČR. odbor příjmové politiky.
- Základní ukazatele z oblasti práce a sociálního zabezpečení v České republice*. 1999. Praha: MPSV ČR.
- Zaměstnanost a nezaměstnanost v České republice podle výsledků výběrového šetření pracovních sil (2. čtvrtletí)*. 1999. Praha: Český statistický úřad.

❁ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 2/2000

ČLÁNKY

Anna Gerylovová, Jan Holčík: Vývoj střední délky života ve 20. století a jejich rozdílů podle pohlaví

Dana Hamplová: Názory na manželství a rodinu mladých svobodných lidí v roce 1997

Arne B. Mann: Diferenciácia vo vekovej štruktúre rómskeho obyvateľstva na východnom Slovensku

Kryštof Zeman: Vliv protipotratového zákonodárství na reprodukční chování rumunské populace v letech 1966-1989

Ishaq A. Ansari, Mazhar Noonari, Raja M. Ilyas: Islám a plodnost

Anton Gillinger, Valéria Gillingerová: Prevaha svetovej najmä kardio-respiračnej úmrtnosti koncom zimy

DISKUSE

Vladimír Srb: Exkurs Felixe Koschina do populační politiky

Milan Kučera: Ani puberta, ani přechod – spíše krize podmínek (poznámky do diskuse s Felixem Koschinem)

SČÍTÁNÍ LIDU

Ladislav Pištora: Sčítání lidu, domů a bytů 2001 má své logo

Lucie Žáčková: Sčítání lidu ve Francii

Petra Pfauserová: Cenzus ve Spojených státech amerických

RECENZE

Česká společnost na konci tisíciletí (Vladimír Srb)

Proč stárneme (Felix Koschin)

Česká republika. Učebnice zeměpisu, část Obyvatelstvo (Milan Kučera)

Pracujeme s geografickým informačním systémem ArcView GIS (Jaroslav Kraus)

Přirozená mena obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století (Věra Hrušková)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Stěhování mezi Českou a Slovenskou republikou 1993-1997 – Populační názory mládeže – Demografické ukazovatele vývoja nemeckej mešiny na Slovensku (so zameraním na oblasť Spiša) v sčítaniach ľudu 1921 a 1930 – Celosvetová politika umělého přerušení těhotenství – Demografický a sociální profil australského domorodého obyvatelstva

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Panelové šetření – metoda a výsledky výzkumu „The People’s Choice“

Proměny voličských preferencí, mechanismy a aktéři volební kampaně

HYNEK JEŘÁBEK*

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Panel Analysis – Method and Results of the Research “The People’s Choice”

Metamorphoses of Voter Preferences, Mechanisms and Subjects of the Election Campaign

Abstract: This article discusses the method of panel analysis and the results of “The People’s Choice” research conducted by P. F. Lazarsfeld, B. Berelson and H. Gaudet, and continues from the previous article by this author [Jeřábek 2000], dedicated to the same research, focusing on the social determinants behind a voter’s decision. The article examines the method of repeated analysis of the same group of respondents. The authors analyse the degree of stability in voter preferences and the manner by which they are transformed over the course of the pre-election campaign. They arrive at a typology of voters, who are divided into “constants”, “crystallisers”, “indecision waverers”, “party waverers” and “party changers”. The authors also focus on the mechanisms of transforming voter preferences. The final part of the article concentrates on the actors in the election campaign, comprised of the voters themselves, the political parties, the mass media and social groups, and analyse the role of interpersonal communication in an election campaign.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 2: 201-220)

I. Úvod

Stat’ se zabývá procesem utváření a proměn voličských preferencí v předvolební kampani k prezidentským volbám v USA v roce 1940. Seznamuje čtenáře s principy a provedením panelového šetření, tj. opakovaného dotazování stejného souboru osob v průběhu volební kampaně. Článek rozebírá metodu a výsledky monografie „The People’s Choice. How the Voter makes up his Mind in a Presidential Campaign.“ (Volba lidu. Jak volič utváří své názory v prezidentské kampani.) [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944]. Volně navazuje na předchozí stat’ [Jeřábek 2000], v níž byla popsána východiska a některé výsledky tohoto výzkumu.

Jestliže v předchozím článku byla analyzována sociální determinace volebního chování, preference voličů byly vysvětlovány pomocí jejich sociálních charakteristik, zájmu o volební kampaň a tlaků sociálního okolí, tato studie se kromě popisu metody panelového šetření soustřeďuje na rozbor mechanismů proměn voličských preferencí, na typologii voličů a zkoumá působení jednotlivých aktérů předvolební kampaně, tedy samotných voličů, politických stran, médií a sociálních skupin, jak je popsali autoři diskutované klasické studie. Závěr článku je věnován osobní mezilidské komunikaci, která hraje důležitou roli v procesu utváření voličských rozhodnutí.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc., Fakulta sociálních věd UK, Celetná 24, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2449 1496, e-mail jerabek@mbox.fsv.cuni.cz

Jaké mají jednotlivé strany procento svých stálých voličů? Kdo byli „straniční přeběhlíci“ k jiným politickým stranám? Jaké charakteristiky mají voliči, kteří se v průběhu kampaně odchýlili od „své“ strany a nakonec se k ní vrátili? Jaké byly motivy proměn voličských preferencí těchto „oscilantů“? Odkud se rekrutovali noví příznivci strany? Byli to „krystalizanti“, tedy nerozhodní, které přesvědčila předvolební kampaň? Byli to straniční přeběhlíci? Z které strany? Jaké procento jich bylo? Jaké procento voličů tvořili „konstantní voliči“, jaké „krystalizanti“, „straniční oscilanti“ a jaké „straniční přeběhlíci“? Odpovídat na takové otázky umožňuje Lazarsfeldova metodologie panelové analýzy použitá ve zmiňovaném výzkumu.

2. Metoda panelové analýzy

Použití metody panelového šetření je všeobecně považováno za důležitý vklad výzkumného týmu, za metodologickou inovaci v oblasti výzkumů volebního chování. Panelová analýza použitá ve výzkumu *The People's Choice* umožnila autorům studie zkoumat procesy formování volebního rozhodnutí. Soustředili pozornost na ty voliče, kteří z důvodu menšího zájmu o volby nebo z důvodu vzájemně se křížících vlivů protikladných faktorů, většinou z obou těchto vzájemně spjatých důvodů, učinili konečné rozhodnutí až v pozdějších fázích volební kampaně. Kladli si otázky po typech proměn, kterými voliči procházeli. Zajímali se o procesy, jimiž docházelo k těmto změnám ve voličských preferencích. A konečně srovnávali typy voličů z hlediska procesů proměn, kterými prošli, než dospěli ke konečnému rozhodnutí.

Celá tato analýza, rozpracovaná do detailů, ukázala, jak složitě podmíněné jsou procesy utváření konečného voličského spektra. Ukázala, do jaké míry je možno předpovídat výsledky voleb, s jakými přibližnými pravděpodobnostmi je možno očekávat, že se nerozhodní voliči přikloní na tu či onu stranu. Autoři identifikovali, kteří voliči, s jakými sociálními charakteristikami a v jakých specifických situacích jsou do značné míry předurčení dospět, třeba pomalu a postupně, k rozhodnutí volit tu či onu stranu, toho či onoho kandidáta. Ukázali, s jakými zvláštními okolnostmi je spjata náchylnost voliče změnit dříve učiněné volební rozhodnutí. Poukázali na možnosti a meze volební kampaně, na její šance a zároveň na její jen omezené možnosti.

Soubor respondentů, jehož složení bylo popsáno v předchozím článku [ibid.] byl opakovaně v měsíčních intervalech (v průběhu předvolební kampaně celkem 7x) dotázan na volební preference a důvody jejich proměn a na celou řadu dalších otázek, na některé opakovaně. Vedle těchto 600 opakovaně dotazovaných členů „panelu“ byly ve třech různých momentech volební kampaně dotazovány tři různé, vzájemně se nepřekrývající soubory po 600 respondentech, proporcionálně shodně složené. Toto doplňkové dotazování mělo především kontrolní funkci. Šlo o to, spolehlivě zjistit, zda údaje zjišťované opakovaným dotazem vždy stejných respondentů nejsou systematicky ovlivněny samotným faktem opětného dotazování. V případě shodného rozložení odpovědí kontrolního souboru s procentuálními podíly v panelu lze výsledky panelového dotazování považovat za nezkrácené opakovaným kontaktem s respondenty.

Výhodou panelové metody je možnost interpretovat proměny mínění, postojů, názorů u dotazovaných jednotlivců. Procentní rozložení názorového spektra zkoumané populace platné v jednom okamžiku je možno reprezentovat náhodným výběrem z této populace. Proporce platné pro náhodný výběr platí i ve sledovaném celku. Provedeme-li při dodržení stejných principů jiný výběr z téže populace v následujícím období, třeba o dva měsíce později, údaje o pozměněném názorovém spektru této nově vybrané podpo-

pulace opět budou reprezentovat celý soubor. Tento postup je většinou uplatňován při výzkumu veřejného mínění. Výsledky ze dvou po sobě následujících šetření ukazují rozdíly v preferencích politických stran. Zajímají-li nás důvody, pro něž došlo k těmto změnám voličských preferencí, chceme-li více vědět o mechanismech rozhodování, musí nás zajímat, jak k této změně došlo. Jevová stránka posunu preferencí může být projevem názorových změn jen malé části voličů, může však být výsledkem rozsáhlejších, vzájemně třeba protichůdných proměn. A právě panelová analýza nám svým opakovaným dotazováním stejných osob v po sobě následujících obdobích dává možnost podrobněji zkoumat procesy proměn na úrovni sociálně identifikovaných a podrobně popsanych jednotlivců, členů panelu. Panel reprezentuje základní soubor osob, o němž chceme vypovídat, a umožňuje vysvětlit proměny názorů těchto zastupovaných osob. Víme, kteří z voličů změnili svůj názor a jakým směrem jej změnili. Známe jejich sociální charakteristiky a můžeme se jich zeptat na okolnosti nebo důvody jejich názorového posunu.¹

Představme si jednoduchý hypotetický příklad: Na začátku volební kampaně a na jejím konci, těsně před volbami, byly v USA provedeny dva průzkumy veřejného mínění, jejichž výsledky v procentních údajích o preferencích obou hlavních politických stran představuje tabulka 1.

Tabulka 1. Hypotetická tabulka: dva nezávislé výzkumy veřejného mínění

KONEC → volební kampaně				Celkem
ZAČÁTEK ↓	Republikáni	Demokraté	Nerozhodní	ZAČÁTEK
Republikáni		???		40
Demokraté		???		35
Nerozhodní		???		25
Celkem KONEC	40	45	15	100

Z výsledků těchto dvou průzkumů však nelze zjistit, jakými pohyby ani z jakých důvodů k přesunům preferencí došlo, protože se jedná o odpovědi odlišných osob. Na začátku kampaně bylo 40 % voličů pro republikány, 35 % pro demokraty a 25 % jich bylo nerozhodnutých. Na konci kampaně byl podíl příznivců republikánské strany opět 40 %, preference demokratů však stouply na 45 % a 15 % voličů se neumělo rozhodnout. Jak došlo k desetiprocentnímu nárůstu podpory demokratické strany během volební kampaně? Získala demokratická strana 10 % nových voličů z dříve nerozhodných, nebo tomu bylo jinak? Ztratili republikáni některé ze svých původních příznivců a získali jiné, nebo jim všichni jejich dřívější voliči zůstali věrni a žádné jiné nezískali? Takové a jiné podobné otázky neumíme odpovědět bez panelového dotazování.

Tabulky 2 a 3 obsahují hypotetická data, která by bylo možno získat panelovým výzkumem, tj. dotazováním stejného souboru respondentů na začátku a na konci volební kampaně.

¹⁾ Podrobný popis metody panelové analýzy je možno najít v celé řadě pojednání samotného Lazarsfelda a jeho spolupracovníků. Odkážme zde alespoň na některé nejzajímavější prameny [Lazarsfeld a Fiske 1938, Lazarsfeld 1940, Lazarsfeld, Rosenberg a Thielens 1951, Lazarsfeld, Pasanella a Rosenberg 1972, Zeisel 1958].

Tabulka 2. Hypotetická tabulka: panelový výzkum zaznamenal minimum změn

KONEC → volební kampaně ZAČÁTEK ↓	Republikáni	Demokraté	Nerozhodní	Celkem ZAČÁTEK
Republikáni	40	0	0	40
Demokraté	0	35	0	35
Nerozhodní	0	10	15	25
Celkem KONEC	40	45	15	100

Tabulka 3. Hypotetická tabulka: panelový výzkum zaznamenal větší množství změn

KONEC → volební kampaně ZAČÁTEK ↓	Republikáni	Demokraté	Nerozhodní	Celkem ZAČÁTEK
Republikáni	30	5	5	40
Demokraté	0	30	5	35
Nerozhodní	10	10	5	25
Celkem KONEC	40	45	15	100

Tabulka 2 přitom ukazuje krajní variantu s minimem možných změn, podle níž by celé desetiprocentní zvýšení podpory demokratické strany bylo vysvětlitelné přesunem dosud nerozhodných voličů (tedy vlastně 2/5 všech do té doby nerozhodnutých). Tabulka 3 ukazuje, že tatáž konečná data o podpoře stran v závěru volební kampaně mohou být výsledkem mnohem složitějšího mechanismu proměn voličských preferencí. Zatímco tabulka 2 svědčí o tom, že 90 % voličů nezměnilo názor (40 % + 35 % + 15 %), tabulka 3 ukazuje (na hlavní diagonále) jen 65 % dotázaných bez změny volební orientace (30 % + 30 % + 5 %).

Z počátečních 40 % voličů podporujících republikány zůstaly (tabulka 3) jen 3/4 (tedy 30 % z celku), přibýlo naopak 2/5 z dříve nerozhodných (tedy 10 % z celku). Jejich výsledek je tedy shodný jako na začátku kampaně. Demokraté ztratili 1/7 původních příznivců (5 % z celku) a získali naopak 1/8 původně republikánských voličů (5 % z celku) a plně 2/5 z původně nerozhodnutých voličů (10 % z celku). Jejich závěrečná bilance je tedy +10 %.

Mechanismy přechodů modelované hypotetickými tabulkami 2 a 3 se významně lišily. V prvním případě by studium proměn preferencí odhalilo a vysvětlovalo přechod 10 % nerozhodných na stranu demokratů, ve druhém hypotetickém případě bychom se snažili vysvětlit proměny preferencí 35 % voličů a museli bychom sledovat bohatší rejstřík proměn. Nelze tedy spolehnout na data z průřezových šetření. Idea panelové analýzy použitá ve výzkumu People's Choice vychází z přesvědčení, že vystačit pro vysvětlení proměn voličských rozhodnutí s jednoduchými daty tabulky 1 skutečně nelze. Studium proměn přináší novou kvalitu do našich analýz.

3. Typy voličů a proměny jejich volebních rozhodnutí

Voliči odkládají své rozhodnutí nebo je mění v průběhu volební kampaně. Mění je z nerozhodného postoje na preferenci jedné ze stran. Říkáme, že jejich mínění krystalizuje. Mění je z preference jedné strany na nerozhodný postoj a zpátky k téže straně. Říkáme, že

volič osciluje mezi preferencí jedné strany a nerozhodným postojem. Volič může také původní hlas pro demokrata změnit na preferenci pro republikány a pak se zase vrátit k původní straně. Říkáme, že osciluje mezi stranami. A konečně, může nejdříve dávat přednost jedné straně a skončit volbou druhé. Říkáme, že přeběhl od jedné strany ke druhé, že změnil stranu.²

Autoři založili další část analýzy empirického materiálu na klasifikaci voličů podle tohoto schématu na (1) konstantní voliče (constants); (2) krystalizanty (crystallizers); (3) nerozhodné oscilanty (indecision waverers); (4) stranické oscilanty (party waverers) a (5) stranické přeběhlíky (party changers) [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 65-67].

Typy voličů:

1. *Konstantní voliči (constants):*

a) demokratické strany b) republikánské strany

2. *Krystalizanti (crystallizers):*

a) končící volbou demokratické strany b) končící volbou republikánské strany

3. *Nerozhodní oscilanti (indecision waverers):*

a) končící volbou demokratické strany b) končící volbou republikánské strany

4. *Straničtí oscilanti (party waverers):*

a) končící volbou demokratické strany b) končící volbou republikánské strany

5. *Straničtí přeběhlíci (party changers):*

a) končící volbou demokratické strany b) končící volbou republikánské strany

V souboru voličů výzkumného panelu Erie County autoři v roce 1940 zjistili 28 % „krystalizantů“, z toho 14 % se rozhodlo pro demokrata a 14 % pro republikány; 15 % „oscilantů“, z toho 11 % „nerozhodných oscilantů“ (5,5 % demokratických a 5,5 % republikánských) a 4 % „straničtích oscilantů“ (1 % republikánských a 3 % demokratických); a konečně 8 % „straničtích přeběhlíků“, z toho 2 % těch kteří přešli od republikánů k demokratům a 6 % těch, kteří přešli od demokratů k republikánům. Zbývajících 49 % dotázaných byli „konstantní voliči“ [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 65-66, 163].³

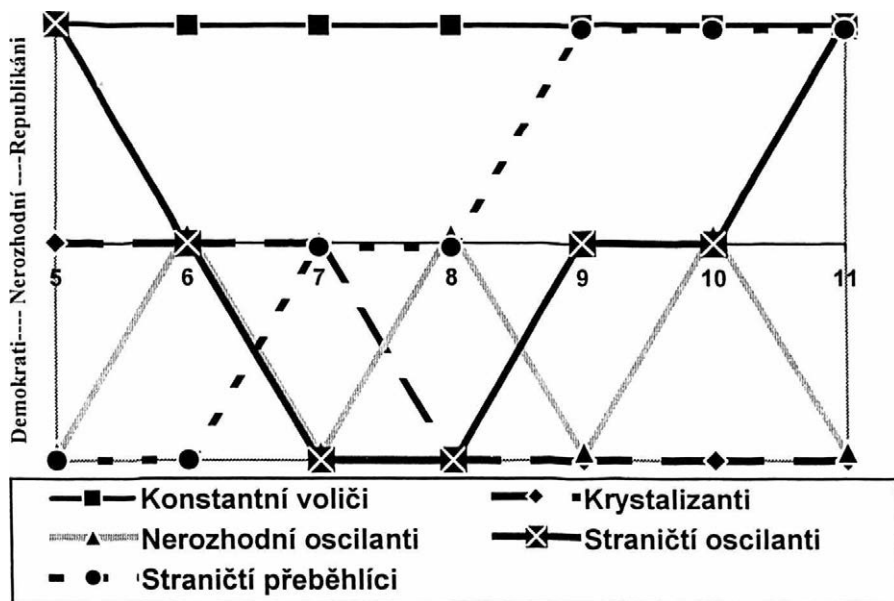
Důležité je uvědomit si, že z lidí, kteří měnili v průběhu volební kampaně svou odpověď, zdaleka všichni neměnili stranu. Kromě 49 % těch, kteří se rozhodli již v květnu a pak své rozhodnutí nezměnili, existovalo celkem 39 % takových voličů, kteří vyjádřili podporu jen jedné straně a ostatní jejich odpovědi zněly „nevím“. Jen zbývajících 12 % stranických oscilantů a přeběhlíků zmínilo obě politické strany. Autoři zmiňují ještě jednu zajímavou pravidelnost: Jestliže osoba změnila svou preferenci od některé strany

²) Elisabeth Noelle-Neumannová ukazuje z dnešního pohledu, se zkušeností z celé řady současných výzkumů volebních preferencí, opodstatněnost a obecnější platnost Lazarsfeldových zjištění ze čtyřicátých let [Noelle-Neumann 1990].

³) Uvedené hodnoty pro skupinu „oscilantů“ nebyly upravovány oproti údajům uvedeným v textu knížky na s. 65. Propočtení podle původních údajů uvedených v poznámce 1 ke kapitole VII na s. 163 ukazuje, že zaokrouhlením směrem nahoru ve všech skupinách je zkresleno procento „konstantních voličů“. Jejich podíl vyplývající z původních absolutních údajů činí právě 50 % (196 ze 391). Aby součet hodnot za skupiny odpovídal celkovým 100 %, uvádíme podíl „konstantních voličů“ jen 49 %.

k nerozhodnému stanovisku, téměř vždy se k ní později vrátila zpátky (v 82 % případů). Pokud ale přešla k opoziční straně, jen zřídka se vrátila k původnímu rozhodnutí (jen v 32 % případů) [ibid.: 66].

Graf 1. Typy voličů podle stupně proměn volebních rozhodnutí
[Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 65-72]

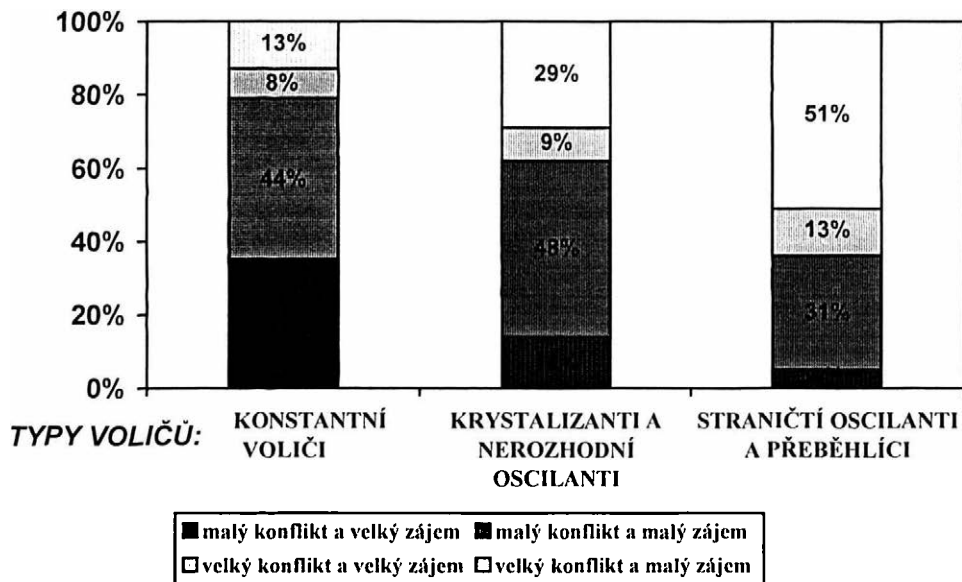


Jednotlivé skupiny voličů popsané v předchozí analýze se lišily dobou, kdy dospěly ke konečnému volebnímu rozhodnutí. „Krystalizanti“ se ze 68 % definitivně rozhodli již v srpnu. V té době bylo s konečnou platností rozhodnuto 57 % „nerozhodných oscilantů“, 48 % stranických přeběhlíků a jen 14 % „stranických oscilantů“. Je vidět, že těm z voličů, kteří v průběhu kampaně zmínili volbu jedné i druhé strany, trvalo rozhodnutí déle, nežli těm, kteří se pohybovali jen mezi volbou jedné strany a nerozhodným stanoviskem [ibid.: 66-67].

V posloupnosti od „konstantních voličů“ přes „voliče jen jedné ze stran“ (one party changers) až k „voličům střídajícím obě strany“ (two party changers) existoval významný pokles zájmu o volby i významný vzrůst „křížících se vlivů“. ⁴ Graf 2 ukazuje, nakolik významné byly tyto rozdíly.

⁴ Křížící se vlivy „crosspressures“ působí podle Lazarsfelda, Berelsona a Gaudetové oslabení tendence voliče s určitou kombinací sociálních charakteristik volit kandidáta demokratů a s opačnou kombinací vlastností volit kandidáta republikánů. Křížící se vlivy jednotlivých sociálních charakteristik působí proti sobě a způsobují nerozhodnost, opožděné rozhodování, náhlé nebo opakované změny voličských preferencí apod. [viz Jeřábek 2000].

Graf 2. Čím méně zájmu o volby a čím více protichůdných vlivů, tím variabilnější rozhodování [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 68]



Autorům studie se podařilo přesvědčivě vyvrátit občas se objevující názor, že voliči, kteří v průběhu volební kampaně mění stranu, jsou většinou přemýšliví, racionálně uvažující občané, kteří byli přesvědčeni argumenty soupeřících stran. Ukázali, že pravý opak je pravdou. Jsou to většinou lidé, kteří se o volby zajímají jen málo a často se nacházejí pod tlakem vzájemně protikladných vlivů svého okolí a váhají. Jaké argumenty je nakonec přesvědčí, je spíše věcí náhody než jejich cílevědomého snažení. [Lazarsfeld-Berelson-Gaudet 1944: 69]

Rozborem posloupností uskutečňovaných změn voličských rozhodnutí výzkumníci dospěli ke zjištění, že voliči, kteří již jednou změnili své volební rozhodnutí, jsou náchylnější je změnit znovu. 59 % všech změn, které byly v panelu respondentů zaznamenány během celé kampaně, realizovalo jen 38 % osob, které měnily svůj postoj. Ze všech voličů to bylo dokonce jen 19 %. Pro voliče, kteří již někdy v průběhu kampaně změnili svůj názor, je pravděpodobnost, že jej změní v následujícím interview, třikrát vyšší než pro osoby, které jej v průběhu kampaně dosud nezměnily. [ibid.: 70-71]

Všechny osoby, které v průběhu volební kampaně buď změnily, nebo si teprve definitivně vytvořily názor, koho volit, tak učinily mezi červnem a listopadem. Různí lidé v různou dobu a lze předpokládat, že za přispění odlišných faktorů, které na ně v průběhu kampaně působily. Z voličů, kteří se definitivně rozhodli v červnu, se dvě třetiny rozhodly pro demokraty. Nejčastějším z uváděných důvodů byla krize v Evropě spojená

s představou, že je třeba pokračovat s prezidentem, který již prokázal své zkušenosti v zahraniční politice. Lze předpokládat, že lidé, kteří se rozhodovali v červenci a v srpnu, byli ovlivněni v té době probíhajícími stranickými konferencemi. Voliči, kteří zafixovali své volební rozhodnutí v této době, volili častěji ve prospěch republikánské strany. Jejich předvolební shromáždění voliče zaujalo svým vzrušeným průběhem. Důležitou roli hrála také osobnost Wendela Willkieho, který zvítězil v republikánské nominaci. V posledních měsících nedošlo k významnější události, která by ovlivnila a vychýlila volební preference ve prospěch jedné či druhé strany. Hlasy těch, kteří ukončili rozhodování v září a v říjnu, byly rozděleny v podstatě rovnoměrně oběma stranám [ibid.: 71-72].

4. Mechanismy proměn voličských preferencí

Rozbor typů změn ve voličských preferencích přivedl výzkumníky k otázce, co stojí za těmito změnami. Jakými procesy dochází k těmto proměnám voličských rozhodnutí, k jejich krystalizaci, oscilaci nebo polární změně? Autoři postupně nabízejí k vysvětlení probíhajících změn tři vzájemně se doplňující procesy, chování voličů chápou jako výsledek: mechanismu ožívování (activation effect), mechanismu posilování (reinforcement effect) a mechanismu polární změny (conversion effect) [ibid.: 73- 100].

4.1. Mechanismus ožívování (activation effect)

Jedním z hlavních výsledků studie, jak sami autoři uvádějí, je zjištění, že přestože se lidé domnívají, že základem jejich rozhodnutí je racionální uvažování o přednostech toho či onoho kandidáta, té či oné strany: „...často by bylo možno již na počátku předpovídat, jak se nakonec rozhodnou. Známe-li několik jejich osobních charakteristik, můžeme se značnou mírou jistoty říci, jak budou nakonec volit: připojí se k té složce (volebního spektra pozn.autora), kam náležejí.“ [ibid.: 73] *Předvolební kampaň aktivizuje, oživuje, probouzí jejich politické predispozice.*

Porovnáme-li spolu s autory studie „krystalizanty“ (tj. v květnu ještě nerozhodnuté voliče, kteří po kratším či delším rozhodování zvolili jednu ze stran a už u tohoto rozhodnutí zůstali) podle hodnoty indexu politické predispozice [viz Jeřábek 2000], zjistíme významnou shodu mezi sociálně podmíněnými predispozicemi voličů a jejich konečnou volbou. Asi dvě třetiny voličů s republikánskými predispozicemi se rozhodly volit republikány a asi tři čtvrtiny voličů s převážně demokratickými predispozicemi nakonec volily demokraty. Podle autorů studie je vysvětlení jednoduché. Kampaň neformuje nové názory, nové postoje a mínění, nýbrž obnovuje a probouzí staré. „Politické kampaně jsou důležité především proto, že oživují skryté předpoklady (activate latent predispositions)“ [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 73-74].

K čemu podle Lazarsfelda, Berelsona a Gaudetové dochází v procesu ožívování volebních predispozic? Autoři rozlišují čtyři stupně procesu ožívování: (1) *propaganda vyvolá zájem lidí o volby*; (2) *zvýšený zájem lidí vede ke zvýšenému příjmu informací*, lidé více čtou a více poslouchají, to dále zvyšuje jejich zájem atd.; (3) *s růstem zájmu a přibývajícím obeznámeností se situací si volič začíná vybírat, co z nabízené propagandy bude poslouchat a číst*, a v tom hrají roli jeho skryté predispozice, *jeho selektivní pozornost oživuje ty politické predispozice, s nimiž vstoupil do kampaně*; (4) *konečně bylo oživeno dostatečné množství latentních přesvědčení, pocitů a představ, kampaň již poskytla dostatek racionalizací pro tyto pocity, skryté se stalo zjevným, zmizela neurčitost, volební rozhodnutí vykrystalizovalo* [ibid.: 75-76].

Že volební propaganda skutečně zvyšuje zájem o volby, nedokazovali výzkumníci prostým porovnáním zájmu respondentů v průběhu volební kampaně. Zde pochopitelně s blížícím se datem voleb docházelo k postupnému růstu pozornosti, kterou lidé volbám věnovali. Autoři porovnávali skupiny voličů, kteří ještě v srpnu vykazovali stejný stupeň zájmu, v poslední fázi kampaně však byli vystaveni různě silnému vlivu médií.

4.2. Mechanismus posilování (reinforcement effect)

Autoři zdůrazňují důležitost mechanismu posilování v souvislosti s rizikem, jakému jsou vystaveny opoziční strany v totalitních nebo téměř totalitních režimech, v nichž „...politický obsah hlavních prostředků komunikace byl monopolizován nebo téměř monopolizován jednou stranou...“ [ibid.: 87].

Většina lidí chce a potřebuje vědět, že lidé kolem nich s nimi souhlasí, že mají stejný názor jako oni. Je tedy důležité, aby slyšeli, viděli a četli názory své strany. Lidé si významně častěji vybírají tu část sdělení, projevů, informací, která koresponduje s jejich dosavadními preferencemi. Smyslem významné části volební kampaně je tedy *poskytnout názory a argumenty podporující očekávání a názory příznivců strany* a potvrdit a upevnit tak jejich volební přesvědčení. Jde o to, ujistit váhající, že nejsou sami a že se nemýlí ve svých názorech. Nabídnout názory a argumenty hovořící ve prospěch jedné strany znamená mimo jiné nevystavovat voliče protichůdné propagandě.

Posilující propaganda je určena především dosavadním sympatizantům strany. Stranická propaganda poskytuje orientaci, ujištění a uklidnění i začlenění svým stoupencům. Dává jim argumenty, jimiž mohou přesvědčovat ostatní i hájit své přesvědčení v diskusích s odpůrci. Hlavním smyslem takto požímané předvolební propagandy je posilování stranickosti. Přívrženci strany potřebují důvody svého stranictví a hromadné sdělovací prostředky jim je poskytují, a tak posilují jejich stranictví. Pokud by strana v předvolebním zápase nevyzbrojila své přívržence dostatečně pádnými argumenty a neposilovala jejich přesvědčení, pokud by tak v nich vyvolala pocit, že jsou se svými názory osamoceni, pak by riskovala, že se stanou obětí propagandy stranických protivníků. Ti by v tom případě dostali prostor pro uplatnění svých protiargumentů a mohli zpochybňovat důvody pro podporu mlčící strany.

4.3. Mechanismus polární změny (conversion effect)

Je jen velmi málo lidí, kteří změní ve volební kampani svůj původně již vytvořený názor nebo volební přesvědčení v názor opačný. Autoři studie uvádějí pět závažných důvodů, proč je tomu právě tak, nebo spíše proč v jejich případě tak málo lidí svůj názor změnilo. Důvody jsou zmiňovány jako specifické, týkající se amerických prezidentských voleb v roce 1940, ze smyslu je však zřejmé, že je možno je v zásadě přijmout mnohem obecněji. (1) Polovina lidí byla již na počátku volební kampaně rozhodnuta, koho bude volit a po celou kampaň své rozhodnutí nezměnila. (2) Z těch, kteří byli na počátku nerozhodnuti, koho budou volit, se polovina rozhodla v okamžiku nominace konkrétního kandidáta. Tito voliči nebyli přístupni konverzi svého názoru. (3) 70 % voličů mělo tendenci volit stejnou stranu jako jejich sociální okolí. Volební predispozice těchto lidí byly tak silně zakořeněny, že je nemohla zvrátit ani masová volební propaganda opozice. (4) Volební kampaň v médiích sledují významně více a ve větším rozsahu lidé, kteří jsou silnými příznivci některé z politických stran. Ti jsou však zároveň mnohem méně náchylní změnit své volební přesvědčení. (5) Lidé, kteří četli a poslouchali politickou volební komunikaci nejvíce, byli vystaveni (a sami se také úmyslně vystavovali) stranické propagandě své

strany a ne propagandě opoziční. To je pochopitelně také nevedlo ke změně volebního přesvědčení, ke konverzi.

4.4. Celkový mechanismus volební kampaně

Pro vysvětlení celkových změn ve volebních výsledcích mezi dvěma volebními obdobími je třeba odlišit změny, ke kterým došlo v mezidobí od minulých voleb do počátku volební kampaně, od změn které se uskutečnily v průběhu samotné volební kampaně. V případě amerických prezidentských voleb v letech 1936 a 1940 došlo v rozhodném období k posílení republikánské strany. Prakticky všichni minulé voliči republikánů (99 %) zůstali věrni své straně a velmi vysoké procento příznivců demokratické strany (62 % v roce 1936) v mezidobí výrazně pokleslo. Z bývalých demokratických příznivců však 21 % změnilo své preference v období do začátku volební kampaně (tedy do května 1940). Pouze 8 % tak učinilo až v průběhu volební kampaně. Počet změn připadající na jednotku času byl sice v průběhu volební kampaně větší, celkový posun však byl spíše dílem delšího období [ibid.: 101-102]. Autoři studie konstatují, že kampaň způsobila urychlení dlouhodobého trendu směřujícího ve prospěch republikánských voličských hlasů. Pohyb voličů od demokratů k republikánům byl oživen aktivitami volební kampaně [ibid.:102].

Analýzou celkových efektů volební kampaně v roce 1940 (od května do října 1940) autoři dospívají k rozlišení podílu tří kvalitativně odlišných mechanismů proměn volebního spektra: ožívování (activation), posilování (reinforcement) a polárních změn (conversion). K posílení došlo v 53 % případů, k oživení zájmu ve 14 % a k polární změně (úplné) v 8 % případů (a částečné) v 9 %. Volební kampaň neměla prokazatelný vliv ve zbylých 16 % případů. V každém případě je však možno konstatovat, že úplná konverze příklonu od jedné ke druhé politické straně v průběhu volební kampaně byla ve zkoumaných volbách nejméně častým výsledkem. Daleko častější bylo posílení zájmu o již dříve podporovanou stranu a častější bylo i oživení nepřilíš výrazné dosavadní orientace.

5. Aktéři a faktory volební kampaně

Jaké procesy, úvahy, motivy vedly voliče ke konečnému rozhodnutí? Podle čeho se rozhodovali voliči? Jak vysvětlovali změnu svého volebního rozhodnutí? Jak byla vedena volební kampaň? Které argumenty v ní byly důležité? Jak se projevovali jednotliví aktéři volební kampaně? Čím se lišila volební kampaň republikánů a demokratů? Jakou úlohu sehrála jednotlivá média v kampani? V čem bylo možno spatřovat rozdíl v působení rozhlasu, denního tisku a časopisů?

5.1. Voliči a jejich očekávání

Výzkum prezidentských voleb v USA ukázal, jak důležitou úlohu při rozhodování voličů hraje jejich očekávání celkového výsledku voleb. Většina lidí ví, koho bude volit, a také si myslí, že zná budoucího vítěze voleb. Voliče zajímá předpokládaný výsledek voleb. Ve všech kolech dotazování byla voličům položena stejně znějící otázka: „Bez ohledu na to, kterého kandidáta nebo kterou stranu byste nejraději viděli vyhrát volby, která strana bude podle Vašeho současného mínění zvolena?“

Až do konečných nominací kandidátů asi třetina lidí nevyjadřovala svou představu o budoucím vítězi voleb, jakmile však byli známi oba kandidáti, podíl nerozhodných klesl asi na čtvrtinu a zůstal pak stabilní až do konce volební kampaně. Očekávání vítěze bylo podstatně méně stabilní než vlastní přesvědčení, koho bude dotázaný volit. Zatímco 48 % voličů nikdy nezměnilo stranu, kterou měli v úmyslu volit, jen 25 % jich vyjadřovalo

stále stejná očekávání budoucího vítěze voleb po celou volební kampaň [ibid.: 105-106]. Čím větší zájem o volby lidé projevovali, tím méně měnili svá očekávání. Zároveň se ukázalo, že lidé s vyšším zájmem o volby častěji očekávali, že zvítězí „jejich“ kandidát.

Kdykoli dotázaní změnili svou subjektivní předpověď výsledku voleb, byli dotázáni, co způsobilo změnu jejich názoru. Z rozboru vyplynula důležitost osobních kontaktů. Když lidé vysvětlovali změnu vlastní volby, uváděli stejnou měrou jednak rozhlas a noviny, jednak osobní rozhovory s jinými lidmi. Když uváděli důvody pro změnu svého přesvědčení o budoucím vítězi voleb, častěji zmiňovali kontakty tváří v tvář s jinými osobami. Autoři uvádějí dva způsoby ovlivnění osobním kontaktem: Buď si respondent sám udělal závěr o změně ve vyhlídkách kandidátů na vítězství sledováním dění kolem sebe, nebo mu někdo jiný přímo řekl, že se šance kandidátů změnily. Přitom s postupující volební kampaní rostla původně menší důležitost druhého způsobu ovlivnění ostatními lidmi až se v říjnu podíl obou forem vyrovnal [ibid.: 106-107].

Lazarsfelda, Berelsona a Gaudetovou zajímalo, zda se při rozhodování voličů projevilo působení jevu označovaného jako „hlasování s většinou“ (*bandwagon effect*), tedy zda se nerozhodní respondenti přidali častěji k předpokládané většině voličů, tedy zda tito lidé volili raději očekávaného vítěze. Předpoklad se skutečně potvrdil. Efekt „hlasování s většinou“ potvrdila data o říjnových volebních preferencích v květnu nerozhodnutých voličů. Ti z nich, kteří předpokládali, že vyhraje demokraté, se v 69 % rozhodli v říjnu pro demokraty (jen v 31 % pro republikány). A ti, kteří si mysleli, že vyhraje republikáni, většinou 52 % stranili v říjnu republikánům (v 48 % demokratům) [ibid.: 108]. Volební manažeři využívají i dnes existence tohoto mechanismu a vědí, že existují lidé, na něž více než přímá argumentace působí, vyvolá-li se v nich přesvědčení, že kdekdo podporuje všeobecně známého kandidáta.

5.2. Politické strany a jejich argumenty

Média prezentovala ve volební kampani voličům obě soupeřící strany i jejich kandidáty v celostátním i v lokálním měřítku. Autoři studie analyzovali obsah rozhlasového vysílání, místního tisku i hlavních rozšířených časopisů v průběhu volební kampaně před prezidentskými volbami v roce 1940. Zvolili tři období volební kampaně: 5.-10. srpen, tedy rozbíhající se kampaň, 12.-17. říjen, kdy se zvyšovala intenzita boje o voliče, a 25. říjen-4. listopad, tedy posledních neaktivnějších jedenáct dní předvolebního boje. Základní otázkou po obsahu komunikace ve volební kampani bylo, nakolik média podporovala jednoho kandidáta oproti druhému.

V „erijském okrese“ byla mediální podpora republikánské strany více než dvakrát silnější než podpora demokratů. Nejsilnější podporu měli republikáni ve srovnání s demokraty v časopisech (3:1), dále v novinách (2:1), v rozhlasu byl podíl pořadů stranicích jednoznačně republikánům oproti vystoupením pro demokraty méně než 2:1. Podstatou sledované prezidentské kampaně byla nekompromisní jednostrannost, otevřená stranicost (*partisanship*).⁵ Celá kampaň byla téměř výlučně pojata v „černo-bílé“ poloze bez snahy o neutrální posuzování.

⁵) Výraz „*partisanship*“ vyjadřoval vyhraněnou, zaujatou „podporu jedné nebo druhé straně“. Určitý typ zpráv, pořadů a článků tak bylo možno odlišit od „neutrálních“ sdělení a komentářů, jichž byla jen menšina. Charakteristika postoje jako vyjadřujícího „stranicovou podporu“ (*partisanship*) jedné nebo druhé straně se prováděla na podkladě obsahové analýzy sdělení v časopisech, denících a v rozhlasu [ibid.: 112].

Hlavní rozdíl mezi republikánskou a demokratickou strategií v kampani spočíval v tom, že demokraté více poukazovali na Rooseveltovy úspěchy (Roosevelt's record), zatímco republikáni častěji předkládali Willkieho přísliby do budoucna (Willkie's promises). Základní strategie se však shodovaly. Šlo o to ukázat, že „jejich strana“ udělala nejvíce chyb a „naše strana“ předkládá nejlepší přísliby do budoucna. Obě strany přitom dávaly přednost vlastní prezentaci, případně kritice, před obhajobou kritizovaného.

Volby bylo především třeba vyhrát. Cílem kampaně bylo přesvědčit voliče o tom, že právě „naše strana“ předkládá „dobrou politiku“. Hlavním tématem většiny vystoupení a sdělení v kampani byly apely na „konformitu s minulostí a s principy“, a to jak do minulosti (výsledky), tak do budoucnosti (cíle). Metod, kterými bude proklamovaných cílů dosaženo, se kampaň příliš netýkala. Jen 14 % posuzovaného materiálu obsahovalo zmínky o metodách, které budou použity pro realizaci navrhované politiky, a to většinou jen vágní nebo nepodstatné. Předvolební propaganda se orientovala především na citové apely, symboly, a s pokračující kampaní jich stále přibývalo, v říjnu byla frekvence jejich užití oproti počátku srpna již dvojnásobná [ibid.: 118-119].

Legendou amerických prezidentských kampaní, podle autorů studie, byla klíčová úloha vždy jednoho z kandidátů, jehož osoba pak byla hlavním tématem daných prezidentských voleb. V roce 1928 to byl Al Smith, v roce 1932 Hoover, v roce 1936 Roosevelt. Tématem prezidentských voleb v roce 1940 byla nepochybně osoba prezidenta Roosevelta. Republikánská volební kampaň byla více proti Rooseveltovi než pro Willkieho, naopak kampaň demokratů byla více pro Roosevelta než proti Willkiemu. Přitom emocionální apely byly s jeho osobou spjaty častěji než se jménem Willkieho [ibid.: 111]. Zkrátka Franklin Delano Roosevelt byl více milován a více nenáviděn než jeho oponent. Nejvděčnějším tématem republikánské kritiky pak byla vyjádření a komentáře k tématu, že neodpovídá tradicím americké demokracie, aby byl F. D. Roosevelt zvolen americkým prezidentem ještě na třetí volební období.⁶

5.3. Média ve volební kampani a jejich působení na voliče

Autory studie zajímalo, v jaké míře byla politická předvolební propaganda sledována potenciálními voliči. V období těsně před volbami 54 % dotázaných poslouchalo v rozhlasu alespoň jednu z pěti hlavních politických předvolebních debat, resp. projevů, 51 % z nich četlo alespoň jeden úvodník, který byl v jejich novinách věnován kampani, a 26 % četlo článek s volební tematikou v některém z rozšířených amerických časopisů. To však zároveň znamenalo, že asi polovina respondentů si nevšimla rozhlasových předvolebních pořadů, polovina nevyhledávala téma voleb v novinách a asi tři čtvrtiny dotázaných nevěnovalo pozornost předvolebním článkům v časopisech [ibid.: 120-121].

Na otázku, zda ti, kteří neposlouchali předvolební pořady v rozhlasu, namísto toho sledovali novinové zprávy o volbách nebo články týkající se voleb v časopisech a naopak, autoři na základě podrobné analýzy odpověděli záporně. Politické materiály šířené různými druhy médií zasahovaly prakticky stejnou skupinu potenciálních voličů. Ti, kteří se vystavovali ve větší míře předvolební propagandě v jednom z médií, byli vystaveni působení ostatních dvou sledovaných zdrojů masové komunikace. A ti, kteří se jednomu vy-

⁶) Dosavadní američtí prezidenti kandidovali a byli zvoleni vždy nejvýše dvakrát po sobě. Roosevelt měl být první výjimkou. Odpor republikánů byl nejčastěji prezentován jako ohrožení demokratických tradic Spojených států (the unprecedented „challenge to American traditions“ [ibid.: 116].

hýbali, vyhýbali se i ostatním. Také v čase se ukázala obdobná souvislost. Ti, kteří intenzivněji sledovali předvolební kampaň od června do srpna, byli stejní lidé, kteří se jejímu sledování více věnovali také později v září a v říjnu [ibid.: 122-123].

Kdo byli voliči, kteří četli o volbách v novinách, poslouchali rozhlasové předvolební projevy a diskuse a sledovali volby v časopisech? Čím se lišili od lidí, kteří nevěnovali pozornost politické předvolební kampani?

Jako nejdůležitější diferenciativní faktor se ukázal zájem o volby. Druhým nejdůležitějším rozlišujícím znakem byla skutečnost, že občan byl již rozhodnut, kterou stranu bude volit. Tito lidé sledovali volební kampaň více než nerozhodnutí. Z hlediska sociálních charakteristik pak bylo důležité vzdělání, ekonomické postavení a pohlaví. Vzdělanější, bohatší a muži sledovali předvolební kampaň více než lidé bez vzdělání, ve slabším ekonomickém postavení a než ženy. Na posledním místě se projevil vliv věku respondentů a jejich bydliště. Starší lidé bydlící ve městě sledovali politickou předvolební kampaň poněkud více než mladší dotázaní a než lidé z venkova. Paradoxem, na nějž výzkumníci poukázali, bylo, že právě ta skupina, na niž propagandisté upírali a vždy soustředují největší pozornost, tedy nerozhodní, byla působení jejich kampaně vystavena nejméně. Naopak lidé, kteří sledovali předvolební projevy a diskuse, četli argumenty jednotlivých stran a seznamovali se s životními příběhy politiků a s jejich přísliby, měli již většinou svou představu, koho budou volit, a nebyli nakloněni měnit svá volební rozhodnutí pod vlivem předvolební kampaně v médiích [ibid.: 124-125].

Z metodologického hlediska je zajímavý přístup, který Lazarsfeld zvolil ve snaze odpovědět na otázku, který ze sdělovacích prostředků – zda rozhlas nebo noviny – měl větší vliv na rozhodování voličů. Nejprve jednoznačně odmítl dotázat se respondentů přímo. Odpověď by byla ovlivněna jak rozsahem četby nebo poslechu, tak subjektivním odhadem vlivu obou na potenciálního voliče. Zvolená metoda zkoumání vycházela z následujícího předpokladu: „...čím konkrétnější a specifitější bude respondentův výčet zkušeností, které proměnily jeho pohled, tím pravděpodobněji bude jeho výčet platit“ [ibid.: 126]. Dotázaný se tak soustředí na rozhodující události a sám eliminuje složku doby působení daného média. Výzkumníci nevystačili s jedním dotazem. Teprve baterie otázek jim umožnila rozlišit obecně a vágní odpovědi od konkrétních. Na základě opakovaně zmíněných (nejen obecně, ale i konkrétně jmenovaných) vlivů bylo pak možno vytvořit platný (validní) nástroj měřící skutečné působení [ibid.: 126].

Ihned po volbách byl respondent požádán, aby jmenoval zdroje, z nichž získal nejvíce informací, které jej přivedly ke konečnému volebnímu rozhodnutí. Poté byl požádán, aby určil, který z těchto zdrojů byl pro jeho rozhodnutí nejdůležitější. Rádio i noviny byly zmíněny stejně často jako obecný zdroj ovlivňujících informací. Rozhlas však byl jmenován jako rozhodující zdroj pro konečné rozhodnutí polovinou těch, kteří jej v obecné poloze jmenovali, zatímco noviny jen třetinou těch, kteří je zmínili.

Druhý způsob zjišťování komparativního účinku obou médií byl založen na odpovědích na otázku, kterou dostali v průběhu několika kol dotazování vždy ti z respondentů, kteří změnili od předchozího interview svůj volební záměr. Byli dotázáni na důvod této změny. V některých z odpovědí byl důvod změny volebního rozhodnutí vyjádřen jen v obecných termínech např. „Změnil jsem svůj názor v důsledku četby novin“. V jiných případech byla příčina změny vyjádřena v konkrétních pojmech a komunikačních prostředcích byl bezprostředně spojen s odůvodněním této změny jako např.: „Úvodník stře-
deč-

ních „Sanduských novin“ mne přesvědčil, že prezidentova zkušenost v zahraničních otázkách je nezbytně nutná (indispensable)“ [ibid.: 127-128].⁷

Výzkumníci se soustředili na srovnání vlivu rozhlasu a novin v posledních dvou měsících kampaně, kdy byl již rozhlas v kampani využíván častěji než na jejím počátku a jeho působení mohlo být tedy s novinami spolehlivě porovnáváno. Zjistili při tom, že noviny jsou sice častěji uváděny jako obecný zdroj vlivu, rozhlas je však častěji zmiňován jako konkrétní zdroj změny názoru. Pokud tedy masové sdělovací prostředky měly nějaký vliv na voliče, rozhlas byl ve svém působení efektivnější než noviny. Důvody tohoto rozdílu autoři shrnuli do tří argumentů: (1) Politické materiály se v novinách vyskytovaly prakticky od počátku volební kampaně. V rozhlasu kampaň nabývala na síle až v posledních týdnech před volbami. (2) V rozhlasu sestávala volební kampaň z referátů o událostech, které všechny zajímaly. Posluchači mohli vnímat atmosféru předvolebních shromáždění a také poslech projevu některého z kandidátů byl pro ně dramatictější než jeho četba v novinách druhý den ráno. (3) Posluchač rozhlasu mohl mít pocit osobního kontaktu s mluvčím, situace se více podobala osobní komunikaci a byla tedy efektivnější.

Soupeřící politické strany, tvůrci jejich volebních kampaní ale i jejich voliči a příznivci, dávali přednost rozdílným veřejným médiím. V roce 1936 i v roce 1940 využívala republikánská strana ve větší míře denní tisk. Naopak demokraté těžili z Rooseveltovy schopnosti zaujmout posluchače rozhlasu svými projevy a přikláněli se tedy k rádiu. Také voliči obou stran preferovali každý „své médium“, republikáni denní tisk a demokraté rozhlasové vysílání. Autorům výzkumu se podařilo prokázat tuto tendenci nejprve ve výběru média: demokraté více poslouchali volební pořady v rozhlasu a republikáni více sledovali volební kampaň v denním tisku. Tento rozdíl platil i pro skupiny respondentů srovnatelné z hlediska vzdělání.

Druhou evidenci rozdílné orientace obou táborů našel Lazarsfeld se svými kolegy v odpovědi na otázku (kterou položil respondentům koncem října), kde nacházejí názory týkající se voleb, které jsou nejbližší jejich vlastním názorům. Demokraté dávali výraznější přednost rozhlasu před novinami, hodnocení republikánů byla pro obě média v zásadě srovnatelná. Projektivní otázku na posouzení, nakolik „blíže pravdě“ je novinové zpravodajství nebo naopak zpravodajství v rozhlasu, odpověděli republikáni a demokraté také rozdílně. Svě „stranictví“ měli tendenci vydávat za pravdivý pohled a častěji jmenovali médium, které zveřejňovalo podobné názory, jako byly jejich vlastní. Republikáni výrazně častěji jmenovali noviny, demokraté naopak významně více rozhlas.

Patrně nejpresvědčivějším svědectvím rozdílného vlivu obou médií na voliče byly odpovědi na otázku položenou těm, kteří změnili svůj názor v průběhu volební kampaně, jaký rozhodující vliv způsobil tuto změnu rozhodnutí. Ze všech konkrétních odpovědí jmenovalo z voličů, kteří „přešli“ k republikánům 31 % noviny a 17 % rozhlas a naopak z těch, kteří se přiklonili k demokratům, uvedlo noviny 20 % a rozhlas 30 % voličů [ibid.: 131-132].

Z kvalitativního rozboru vyplynula značná důležitost Rooseveltovy schopnosti komunikovat s posluchači rozhlasu a Willkieho nevýhoda v tomto ohledu. Obecně je možno

⁷) Lazarsfeld na tomto místě správně upozorňuje na skutečnost, že tento komparativní rozbor vlivu rozhlasu a novin na volební rozhodnutí občanů se netýká všech dotázaných a že je založen na datech získávaných pouze od klíčové podskupiny respondentů – od lidí, kteří změnili svůj názor v průběhu volební kampaně.

řící, že rozhlasové projevy pomohly demokratům. Všichni tři respondenti, kteří zmínili Rooseveltovu řeč jako důvod změny svého volebního zaměření, se přiklonili k demokratům. Podobně všichni čtyři voliči, kteří jmenovali jak Rooseveltovu, tak Willkieho řeč, nakonec volili demokraty. Avšak z osmi dotázaných, kteří se odvolávali na Willkieho předvolební projev jako na důvod změny svého volebního rozhodnutí, se čtyři rozhodli volit Roosevelta. Willkieho projevy tedy působily v některých případech jako bumerang, který se obrátil proti němu samému. Rooseveltovy „dobré“ rozhlasové schopnosti byly tedy jedním z podstatných důvodů, pro něž se rozhlasové vysílání stalo „demokratickým“ médiem v prezidentských volbách v roce 1940 [ibid.: 133].

Role časopisů ve volební kampani byla značně odlišná od působení novin nebo rozhlasu. Články v časopisech mohly mít přímý vliv na rozhodování nejvýše u čtvrtiny voličů, kteří tyto časopisy skutečně četli a zajímali se v nich o volební problematiku. Poukaz na zvláštní roli názorových vůdců v přenosu názoru vytvořeného pod vlivem časopiseckého článku na ostatní voliče autoři výzkumu opíraly o zjištění, že četba časopisů je mezi názorovými vůdci obecně asi třikrát četnější než mezi ostatními lidmi. Připočteme-li k tomu roli osobní komunikace těchto vůdců veřejného mínění s ostatními, způsob možného působení časopiseckých statí v předvolební kampani byl dostatečně vysvětlen [ibid.: 134].

Na rozdíl od novin a rozhlasu se projeвило působení předvolebních časopiseckých statí na změnu volebního přesvědčení části voličů ve své většině podstatně dříve, již v prvních měsících volební kampaně před stranickými konferencemi. V té době časopisy seznamovaly s biografiemi kandidátů a s jejich charakteristikami a na rozdíl od novin nebo rozhlasového vysílání mohly věnovat větší prostor argumentaci ve prospěch kandidáta i vylíčení jeho příběhu včetně jeho zásluh a charakterových vlastností. To skutečně v první fázi volební kampaně část respondentů ovlivnilo natolik, že v odpovědích na otázku, proč změnili své volební přesvědčení, uvedli konkrétní článek v časopise, který je přesvědčil. Zajímavé přitom bylo, že svou šanci ovlivnit voliče více využili specializované časopisy obracející se na konkrétní, cílenou čtenářskou klientelu (např. na farmáře) než známé všeobecně rozšířené časopisecké tituly s mnohem větším počtem výtisků a širší působností (např. *Collier*, *Life* nebo *Saturday Evening Post*) [ibid.: 135-136].

5.4. Sociální skupiny ve volbách a před volbami

Jak důležité bylo sociální okolí dosud nerozhodnutých voličů? Jak se projevovala příslušnost k určité sociální skupině? Jakou roli v rozhodování voličů měla stanoviska ostatních členů rodiny?

Autorům výzkumu se několikrát potvrdilo, že lidé volí „ve skupinách“. Lidé, kteří žijí, bydlí, nebo pracují spolu, pravděpodobněji budou volit stejného kandidáta [ibid.: 137]. Podstatnou roli v sociální determinaci volebního chování hrála trojice charakteristik, které sloužily ke konstrukci „indexu politické predispozice“, tedy sociálně ekonomické postavení, náboženské vyznání a místo bydliště [viz Jeřábek 2000].

Voliči náležející podle výše indexu politické predispozice (dále IPP) ke skupině respondentů volících republikánskou stranu měli tendenci častěji volit stejně jako jejich skupina. Obdobně to platilo pro „demokratické“ voliče. Navíc ti, jejichž volební orientace se na počátku volební kampaně od skupinové preference lišila, změnili často své volební postoje ve směru k vyšší skupinové homogenitě. Celkem 34 z 54 sledovaných osob tedy přizpůsobilo volební chování typickému obrazu volební orientace své sociální skupiny a

20 z 54 se od „své“ skupiny odklonilo. Skupinová volební homogenita se tak v průběhu volební kampaně zvýšila.

Voliči byli také dotazováni, jak změnili stranickou orientaci v průběhu volební kampaně jejich přátel a příbuzní. Většina přátel a známých těch voličů, kteří volili republikánského kandidáta, změnila své preference ve prospěch Wendela Willkieho. Platilo to o 54 % těchto lidí a jen o 2 % platil přesun směrem k F. D. Rooseveltovi. Většinový přechod voličské přízně ve prospěch F. D. Roosevelta se týkal téměř výhradně známých a přátel demokratických voličů. Vzhledem k tomu, že voliči významně častěji přecházeli do republikánského tábora, nepřekvapuje, že přátelé a známí demokratických voličů jen v 17 % případů většinově změnili své voličské preference tímto směrem. Také většinový přechod přátel a známých k volbě W. Willkieho byl u „demokratů“ podstatně nižší než u „republikánů“ a činil 22 %. Ostatní dotázaní neuměli určit převládající změny v postojích svých přátel a známých.

Voličské orientace členů rodin bývají zpravidla shodné. V srpnu byli voliči dotázáni, zda jejich rodinní příslušníci mají v úmyslu volit stejného nebo jiného kandidáta. V 78 % rodin to byl stejný kandidát, 20 % členů rodin bylo nerozhodnutých a jen 2 % se chystalo volit opačně. Po volbách pak z 413 členů panelu, kteří volili, odpověděla jen 4 %, že někdo z rodiny volil jinak než oni sami. Ve volbě se více shodovali manželé než rodiče a děti. Jen jeden z 22 manželských párů volil rozdílně, zatímco v párech rodič-dítě to byl každý dvanáctý pár. Homogenitu volebního chování mezi manželskými páry vysvětlují autoři studie dominancí mužů ve věcech politiky. Ženy mnohem častěji zajímá názor jejich životního partnera na politiku než muže. 45 žen uvedlo, že hovořily o volbách se svým mužem. Ze stejného náhodně vybraného souboru však jen 4 muži uvedli diskusi o volbách se svou ženou [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 141]. Pociťování rozhovorů tedy bylo rozdílné. Ženy zajímalo mínění jejich mužů, ptali se jich na ně, diskutovali s nimi o politice. Muži vnímali stejnou situaci odlišně. Oni „nediskutovali“ se svými manželkami o politice, jen jim „sdělovali svůj názor“.

Rodinné „hlasování“ je často také patrné při přechodu z generace na generaci. Zvláště mladí voliči, kteří volí poprvé, se orientují podle rodinné tradice. Ve všech těchto případech je politická konformita s rodinou cenou za „rodinnou pohodu“ [ibid.: 142-143]. Projevuje se tendence ke zvyšování rodinné politické homogenity. V rodinách se shodným volebním přesvědčením v srpnu před volbami jen 3 % voličů změnila v průběhu zbývajících týdnů volební kampaně svou volební orientaci. Tam, kde byl někdo z rodiny ještě v srpnu nerozhodný, změnilo 10 % respondentů mezi srpnem a listopadem svou volbu. A konečně v nevelké skupince rodin, kde spolu rodinní příslušníci v srpnu nebyli ve shodě, 29 % dotázaných alespoň jednou změnilo svůj názor. Většina změn vždy směřovala k větší stejnorodosti volební orientace členů rodiny.

Výzkum prokázal, že členství ve formálních organizacích, klubech a spolicích také ovlivňuje volební orientaci. Úroveň sociálně ekonomického postavení souvisí s členstvím ve spolicích a dalších organizacích. V nejvyšších skupinách (A a B) náleží 72 % dotázaných k nějakému zájmovému, politickému nebo občanskému společenství. Podíl členů s klesajícím sociálním postavením pak strmě klesá, až v nejnižší skupině (D) činí jen 35 %. Výzkumníci předpokládali, že sociální predispozice členů formálních společenských organizací, spolků a asociací bude tímto členstvím aktivována, a že tedy významněji ovlivní volební orientace ve prospěch většinové politické orientace členů klubu [ibid.: 145-146]. Vyšší sociální postavení již tradičně v USA vede voliče k preferenci

republikánské strany. Prokázalo se však, že členství ve formální společenské organizaci tuto tendenci ještě posiluje. Ve skupině C- volilo republikány 44 % nečlenů a 52 % členů spolků a asociací, ve vyšší skupině C+ to bylo 60 % nečlenů a 70 % členů a v nejvyšších skupinách A+B volilo republikány 76 % nečlenů a celých 87 % členů formálních společenských organizací. Pouze v nejnižší skupině D nebylo procento příznivců jednotlivých stran ovlivněno členstvím ve společenské organizaci. V nejnižších skupinách C- a D mělo významný vliv na volbu strany členství v odborech. Mezi členy odborového hnutí bylo jen 31 % republikánských voličů, mezi nečleny však celých 53 %. Prokázalo se, že formální společenské organizace mají „třídní“ charakter. Usnadňují přeměnu sociálních charakteristik na politickou příslušnost. Stane-li se však členem společenské organizace příslušník „minoritní“ společenské skupiny, získaná politická příslušnost může být v rozporu s jeho politickou predispozicí [ibid.: 147].

Výzkum prokázal, že během volební kampaně docházelo ke vzájemnému sladění názorů voličů a jejich sociálně determinované politické příslušnosti. Jednalo se o volbu politické příslušnosti podle názorové orientace, nebo naopak o proces přizpůsobení názorů politické skupině k níž volič náležel? Autoři zjistili, že síla sociální příslušnosti ke skupině, v níž budoucí volič žije ze dne na den, je natolik značná, že většina respondentů přizpůsobila své preference názorům skupiny, k níž náleželi. Lidé tedy volili nejen se svou sociální skupinou, ale i pro ni [ibid.: 148]. Tento proces přizpůsobování je možno do značné míry vysvětlit účinným vlivem osobních kontaktů mezi členy skupiny, působením osobní komunikace.

5.5. Úloha osobní komunikace ve volební kampani

Jakou roli měla osobní komunikace na rozhodování voličů v čase volební kampaně? Její vliv ve volební kampani byl bezesporu značný. Působení osobní komunikace na nerozhodnuté voliče bylo zajištěno jejím častějším výskytem. Voliči byli dotazováni, nakolik byli vystaveni volební kampani ve všech druzích komunikace. Nejméně o 10 % více jich ve všech kolech dotazování jmenovalo účast v diskusi o volbách než poslech předvolebního projevu v rozhlasu nebo četbu novinového článku věnovaného volbám. Zjištěný rozdíl se týkal především lidí dosud nerozhodnutých, koho budou volit. Voliči, kteří se definitivně rozhodli později, častěji jmenovali osobní vliv jako důvod svého konečného rozhodnutí. Na otázku, z kterých zdrojů získali nejvíce informací nebo podnětů pro své rozhodnutí, koho volit, jmenovali lidé, kteří změnili své volební rozhodnutí v průběhu předvolební kampaně, častěji přátele nebo členy své rodiny, než voliči, kteří se po celý čas drželi svého původního rozhodnutí. Zvláštní úlohu v osobní komunikaci sehráli názoroví vůdci.⁸ Hypotéza dvojstupňového toku komunikace byla v rámci projektu vyjádřena slovy: „...myšlenky často proudí z rádia a tisku k názorovým vůdcům a od nich k méně aktivním částem populace“ [Lazarsfeld, Berelson a Gaudet 1944: 151]. Osobní vliv názorových vůdců mohl znamenat třeba jen upozornění na důležitou řeč vysílanou rozhlasem nebo na zajímavý článek v novinách. Názorový vůdce představoval jakýsi most mezi formálními médii a člověkem, který se o ně méně zajímal. Výzkumníci však vyjmenovali pět významných psychologických předností osobní komunikace [ibid.: 152-157], které

⁸) Výzkumu názorových vůdců (či spíše vůdkyň) věnoval Lazarsfeld spolu s Elihu Katzem další výzkumný projekt zakončený knížkou *Osobní vliv. Úloha, kterou hrají lidé v průběhu masové komunikace* [Lazarsfeld a Katz 1955].

z ní činí zvláště efektivní zdroj přesvědčování v předvolební kampani a které v konečném důsledku vedou k politické homogenitě sociálních skupin:

1. Vzhledem k tomu, že většina osobní komunikace s politickým tématem probíhá neplánovitě jen na okraj běžné konverzace, mluvčí není podezříván z úmyslné propagandy pro některou ze stran. Prostřednictvím osobní komunikace lze tedy snáze oslovit člověka, který se o politiku nezajímá a nevyhledává ji v rádiu ani v novinách. Jestliže ve formálních médiích si člověk vybírá, co bude číst a poslouchat, sleduje výběrově, osobní komunikace může být vzhledem k obsahu konverzace a jejímu zaměření jen stěží výběrová.
2. Pokud se při osobní komunikaci člověk setká s odporem, může na něj v přímém kontaktu reagovat, může mu přizpůsobit svou argumentaci, může přibrzdit, změnit téma hovoru a vrátit se k němu později z jiného hlediska. Pokud cítí, že druhého nudí, může změnit předmět rozmluvy apod. Hlavní předností osobní komunikace ve srovnání s ostatními prostředky sdělování je konverzace tváří v tvář, možnost pružné bezprostřední reakce. Formální média často vyvolají opačný než očekávaný efekt. Naopak v případě osobní komunikace z 58 citovaných příkladů vlivu osobní komunikace byl jen jeden, který zapůsobil opačně, než bylo zamýšleno.
3. Možnost poskytnout okamžitou bezprostřední odměnu za pozitivní odezvu na osobní doporučení je výsadou osobní komunikace. Kladná reakce na povolnost, anebo naopak záporná reakce na opozici mohou být okamžité, mohou využít všech prostředků symbolické mezilidské komunikace. Formální média možnost takové reakce vylučují a ztrácejí tak účinnost osobní komunikace. Odměna za povolnost je reakce naučená a vyzkoušená již v dětství a mnoho lidí ji jako takto zafixovanou spontánně použije daleko pravděpodobněji, než nějakou formu nonkonformní reakce nebo samostatného uvážlivého nezávislého jednání.
4. Osobní komunikace přináší výhodu důvěry ve zdroj doporučení a argumentace. Respektovaný člověk v osobním kontaktu je daleko důvěryhodnějším zdrojem informací a argumentů než neosobní formální média. Stejně důvody užité v osobním styku blízkým člověkem nebo osobou s vysokou prestiží mají daleko větší účinek než tatáž věcná sdělení rozhlasu nebo tisku.
5. Osobní kontakt může způsobit volební rozhodnutí, které nemusí být založeno na rozumném přesvědčení o správnosti té či oné volby. Lze se často setkat s následováním příkladu chování člověka, kterému důvěřuji, aniž bych zjišťoval přesné pohnutky jeho rozhodnutí. Volič prostě následuje někoho, komu věří a kdo jej přiměl k volebnímu aktu osobní komunikací. Volí prostě tak jako on.

Praktickým důsledkem důležitosti osobního kontaktu pro rozhodování ve volební kampani byl úspěch „republikánské volební mašiny“ v erijském okrese. Důležitějším obecnějším zjištěním však byl fakt, že účinnost stranické propagandy v případě nerozhodných, a zvláště osob, které se rozhodnou až „v poslední minutě“, je zpravidla výrazně omezena na prostředky osobní komunikace. Nejúčpěšnější styl propagandy v takovém případě je obklopit nerozhodného voliče příznivci vlastní strany a poskytnout mu jedinou volnou cestu

k volební schránce [ibid.: 158]. Více než všechny prostředky masové komunikace může člověka přesvědčit zase jen člověk v přímé mezilidské osobní komunikaci.⁹

6. Závěr

Zobecnění, k nimž došli Lazarsfeld, Berelson a Gaudetová, se ve své většině potvrdila v následujících výzkumech. Značnou zásluhu na nich mělo použití panelového šetření, které umožnilo zkoumat proměny, dynamiku, proces formování politických postojů ve střednědobé perspektivě. Metoda panelové analýzy byla však ve výzkumu použita jen jako bezprostřední nástroj. Objevitelská síla Lazarsfeldova výzkumného přístupu byla zakotvena hlouběji, ve strategii postupného rozkrývání jednotlivých hladin zkoumaných souvislostí. Výzkumná zjištění napomohla formulaci teorií popisujících chování lidí v situacích volby a přijímání rozhodnutí. To nebylo výsledkem náhody. Použití panelové analýzy jako nějaké zázračné metody by nestačilo k „teoretickému průlomu“. Lazarsfeld důsledně uplatnil pojmovou analýzu jako základ pro použití statistických a analytických nástrojů. Uplatnění metody panelové analýzy, využití indexů a dalších měřicích prostředků umožnilo dojít od zjevných rozdílů k hlubším vrstvám skrytých souvislostí.

Na začátku musela být představa, že něco takového je proveditelné, že je smysluplné a možné odhalit skryté souvislosti v zjevných pravidelnostech. Pak musela přijít na řadu analytická práce testující jednotlivé rozdíly a pojmová analýza tyto zjištěné rozdíly pojmenovávající. Konečně syntetická fáze práce dala celému odhalenému mechanismu definitivní obraz, celkovou představu o fungování a otevřela dveře obecnějším hypotézám, modelům a možným teoretickým zobecněním. Analýza procesu utváření politických preferencí v předvolební kampani tak kromě ukázky teoretického vysvětlení volebního a předvolebního chování lidí představuje jeden z příkladů úspěšného uplatnění Lazarsfeldovy metodologie sociologického výzkumu.

HYNEK JEŘÁBEK přednáší metodologii a historii sociologického výzkumu a sociologii komunikace na Fakultě sociálních věd UK. Zabývá se výzkumem interpersonální a masové komunikace a utvářením politických postojů a také dílem P. F. Lazarsfelda. V roce 1997 vydal v Karolinu monografii Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu, v roce 1999 ve spoluautorství v edici *Working Papers Sociologického ústavu AV ČR* studii *Utváření postojů obyvatel českého města I.*

Literatura

- Jeřábek, H. 2000. „Počátky Lazarsfeldovy politické sociologie – *The People's Choice*.“ *Sociologický časopis* 36: 67-81.
- Lazarsfeld, P., Marjorie Fiske 1938. „The ‚Panel‘ as a new Tool for Measuring Opinion.“ *Public Opinion Quarterly* 2: 596-612.
- Lazarsfeld, P. F. 1940. „Panel Studies.“ *Public Opinion Quarterly* 4: 122-128.
- Lazarsfeld, P. F., B. Berelson, Hazel Gaudet 1944. *The People's Choice. How the Voter makes up his Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.

⁹) Přesvědčení o významu „osobního vlivu“ pro utváření postojů lidí sdílel Paul Lazarsfeld s R. K. Mertonem, jehož studie *Vzorce vlivu: studie mezilidského vlivu a komunikačního chování v místní komunitě* používá pro vysvětlení interpersonálního působení namísto pojmu „názorový vůdce“ nový pojem „vlivný člověk“ (influential) [Merton 1949]. Gabriel Weimann v knížce *Ti vlivní. Lidé, kteří ovlivňují lidi* staví oba pojmy vedle sebe a analyzuje jejich použití v historii sociologických výzkumných šetření od Lazarsfeldova výzkumu *People's Choice* až do současnosti [Weimann 1994].

- Lazarsfeld, P. F., M. Rosenberg, W. Thielens, Jr. 1951. „The Panel Study.“ Pp. 587-609 in *Research Methods in Social Relations*, ed. by Marie Jahoda, M. Deutsch and S. W. Cook. New York: Dryden Press.
- Lazarsfeld, P. F., E. Katz 1955. *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Lazarsfeld, P. F., Ann K. Pasanella, M. Rosenberg 1972. *Continuities in the Language of Social Research*. New York: The Free Press.
- Merton, R. K. 1949. „Patterns of Influence: A Study of Interpersonal Influence and of Communications Behavior in a Local Community.“ Pp. 180-219 in *Communications Research 1948-1949*, ed. by P. F. Lazarsfeld and F. N. Stanton. New York: Harper and Brothers.
- Noelle-Neumann, Elisabeth 1990. „The People's Choice – Revisited.“ S. 147-155 in *Paul F. Lazarsfeld. Die Wiener Tradition der empirischen Sozial- und Kommunikationsforschung*, hrsg. von W. R. Langenbucher. München: Ölschläger Verlag.
- Weimann, G. 1994. *The Influentials. People Who Influence People*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Zeisel, H. 1958 (1947). *Say it with Figures*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.

K některým sociálním aspektům a posunům v koncepcích postindustriální a informační společnosti

TOMÁŠ KOLOMAZNÍK**

Filozofická fakulta UK, Praha

Comments on Some Social Aspects and Advancements in Conception of the Post-Industrial and Information Society

Abstract: The aim of this article is to analyse the genesis, development and the position of the post-industrial and informational conception of society in sociological thinking in the second half of the 20th century. The author recognises the influence of information and information technologies on the development of society and reflects the social changes which were evoked by the introduction of "informatisation". The aim is to analyse the basic advancements achieved in the conception of the post-industrial and information society. It describes the deflect from the original technological optimism, towards to the realistic concept of the importance and the role of technologies in the life of society. On this analysis are based the basic features of the development of society in the 1980s and 1990s, mainly through progressive globalisation and the diffusion of information technology. An effort is made to outline the capabilities and limitations of further development of the information society. This context refers to the fact that the information society brings about not only positive turns, such as advanced technology, but also negative ones, such as structural unemployment, monopoly of power and the estrangement of the individual.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 2: 221-232)

Úvod

Vývoj současné společnosti je neodmyslitelně spjat s takovými fenomény, jakými jsou informatizace a technologické inovace. Tyto procesy se staly velmi diskutovaným tématem a středem zájmu nejen ekonomů, sociologů a politologů, ale i celé široké vědecké veřejnosti, neboť mají nesporný vliv na řadu sfér společnosti a podstatným způsobem ovlivňují život člověka.

Jednou z významných teoretických reflexí uvedených procesů jsou bezpochyby koncepte postindustriální a informační společnosti, které se snaží odhalit základní rysy společenského vývoje v souvislosti s technologickými inovacemi a nástupem informatizace. Cílem tohoto příspěvku je poukázat na vznik, vývoj a místo koncepcí postindustriální a informační společnosti v sociologickém myšlení a zároveň analyzovat základní posuny, ke kterým v nich došlo v období od 60. let až po současnost. Především nám půjde o to analyzovat hlavní rysy pojetí technologických inovací a informatizace a jejich vlivu na společnost v uvedených koncepcích. Spolu s tím se také zaměříme na analýzu pojetí vztahu člověka, techniky a sociálních dopadů informatizace na společnost.

*) Autor děkuje za cenné připomínky PhDr. Olegu Sušovi.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Tomáš Kolomazník, katedra sociologie Filozofické fakulty UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1.

Je zřejmé, že jednotlivé teoretické přístupy prošly různými historickými obdobími, v průběhu kterých došlo k jejich určité vnitřní revizi, ke změně postojů k daným společenským jevům a dalšímu rozvoji teoretické reflexe. Z tohoto důvodu si také v krátkém historickém „exkursu“ nastíníme základní posuny, ke kterým došlo v uvedených koncepcích, a to především v pojetí úlohy moderních technologií a informací v životě společnosti a člověka, v přístupu ke změnám, jež tyto technologie spolu s nárůstem informací ve společnosti vyvolaly a v neposlední řadě si všimneme i změn v analýzách dalšího rozvoje společnosti založené na informacích.

Procesy související s informatizací lze považovat bezesporu za významné, což dokládá intenzita zájmu různých skupin o jejich zkoumání a interpretaci. Nelze však opomenout fakt, že se jedná o velmi složitý a vnitřně bohatě strukturovaný předmět zkoumání, který zasahuje do řady sfér společnosti. Je proto velmi obtížné ho postihnout komplexně, a tím tak podat vyčerpávající výklad dané problematiky. Z tohoto důvodu se v tomto příspěvku zaměříme pouze na některé hlavní koncepce a ústřední problémy týkající se uvedené problematiky.

A) Vznik, vývoj a místo koncepcí postindustriální a informační společnosti v sociologickém myšlení

Pojem postindustriální společnost začal být používán pro označení fáze vývoje, do které se dostala „západní společnost“ v šedesátých a zejména v sedmdesátých letech tohoto století. V této souvislosti se začínají rozpracovávat nám již známé teorie postindustriální společnosti (A. Touraine, D. Bell), technetronní společnost (Z. Brzezinski) a teorie informační společnosti (Y. Masuda). Přes rozdílnost názvů můžeme říci, že společným jmenovatelem těchto teorií a koncepcí jsou technologické inovace především v oblasti výpočetní techniky a komunikačních prostředků a analýza jejich vlivu na člověka a společnost.

Základní rysy této společnosti charakterizuje například Daniel Bell ve své dnes již klasické práci *The Coming of Post-Industrial Society* (1973). Jeho práce reflektuje některé změny ve společnosti, kterými prošla v období šedesátých a začátkem sedmdesátých let v souvislosti s nástupem vědecko-technické revoluce a jejími dopady na oblast ekonomiky, politiky i způsobu života. Postindustriální společnost se podle něj oproti jiným společnostem vyznačuje především „...větší humánností a otevřenějším přístupem k informacím. Nese v sobě zejména následující znaky: (1) v ekonomické oblasti dochází k přesunu od výroby zboží do produkce v oblasti služeb; (2) ve společnosti z profesionálního hlediska významově převažují technici a vědci; (3) teoretické vědění se stává zdrojem inovací a orientací vnitřní politiky; (4) hlavní úlohu ve společnosti hraje věda, na jejím základě by se mělo s postupným vývojem vytvořit technologické řízení.“ [Bell 1973: 14]

Podle D. Bella, „narození“ postindustriální společnosti bylo v období 1945-50. V tomto období se v těsné spojitosti, především s rozvojem nukleární energie, konstitoval kvalitativně nový vztah mezi vědeckými institucemi a vládou. V uvedené době byly položeny základy tzv. technokratického věku, jehož základními atributy se staly racionalita, plánování a prognózování. Bell definuje technokracii jako politický systém, ve kterém hrají dominantní úlohu vědci a technici, zatímco v preindustriální společnosti dominovali vlastníci půdy a vojáci a v industriální společnosti zaměstnanci v průmyslu [ibid.: 348-359].

Bell se ve své práci snaží postihnout základní rysy přeměn uvnitř společnosti, které byly zapříčiněny rozvojem vědy a techniky, a to zejména po 2. světové válce. Jde mu především o to, odhalit ty fenomény v životě společnosti, jakými jsou technologické inovace, a v této souvislosti poukázat na jejich významnou roli, kterou začínají hrát ve společnosti.

Dalším významným představitelem zabývajícím se vlivem technologických inovací na společnost je Alvin Toffler, který na příchod změny upozornil již ve své práci *Future Shock* (1970), na kterou později navázal dalšími dvěma publikacemi *Third Wave* (1980) a *Powershift* (1990) zabývajících se problematikou vlivu technologií na společnost. Svoji první práci dokončil v období velkého technologického „boomu“ ve Spojených státech, který byl způsoben nástupem moderních telekomunikačních technologií, jež významnou měrou začaly měnit nejen vnitřní prostředí organizací a institucí, ale i celou společnost. Ve své práci *Future Shock* Toffler analyzoval příčiny uvedených změn a snažil se dát odpověď na další trendy rozvoje společnosti. Poukázal zejména na skutečnost, že lidé budou akcelerací změn a rozsáhlými možnostmi nových technologií dezorientováni. V roce 1970, kdy kniha vyšla, způsobila velký rozruch, začalo se hovořit o konci industriální společnosti a dílo se stalo jakousi charakteristikou obecné krize industrialismu.

Základní struktury „příchodí společnosti“ se snažil nastínit ve své další práci *Third Wave*, kde hovoří o tzv. „třetí vlně“ vývoje společnosti. Podle Tofflera první vývojovou vlnu můžeme datovat přibližně okolo 10 000 př. n. l., kdy lidstvo přešlo od kočovného způsobu života k usedlému zemědělství, lidé se začali shlukovat ve vesnicích a hlavním nástrojem produkce se stala půda. Druhou vlnu spojuje s průmyslovou revolucí, s nástupem strojů, masové výroby, budováním komunikačních prostředků a migrací lidí do měst; „třetí vlna“ je pak asociována se současným nástupem informatizace a komputertizace. Podle Tofflera dnes již není hlavním faktorem produktivity práce kapitál nebo materiální produkty, ale vědění v podobě informací. Společnost vstoupila do období tzv. „super symbolické ekonomiky“, kde dochází k odklonu od masové produkce k produkci vysoce kvalitního zboží mnoha druhů. Zatímco měřítkem produktivity společnosti „druhé vlny“ byly takové hodnoty jako suroviny, práce, kapitál, tak ve společnosti „třetí vlny“ vystupují do popředí informace, data a symboly. Dochází ke změnám ve vzdělání a v přípravě lidí, k odklonu od byrokratických organizací charakteristických pro druhou vlnu k tzv. „adhokratickým“¹ organizacím a k rychlému nárůstu inovací ve všech odvětvích. Páteří infrastruktury ekonomiky období třetí vlny se stává „informační dálnice“. Podle Tofflera tyto změny začaly přibližně v polovině sedmdesátých let a pokračovaly v letech osmdesátých [Toffler a Toffler 1994: 41–48].

Tofflerovo dílo je velmi obsáhlé a vychází především z analýzy bohatého empirického materiálu. Přestože Toffler ve svých zejména prvotních vizích zachází příliš daleko, neboť technologické inovace chápe jako ústřední nástroj přeměny a vnitřní reformy společnosti, je možné říci, že velmi výstižně poukázal na procesy uvnitř společnosti, které byly vyvolány technologickými změnami a na roli, kterou věda a technika sehrává v životě člověka.

¹) „adhokratická“ organizace je takový typ organizace, jejíž struktura je tvořena týmy pracovníků, které se podílejí na plnění jednotlivých úkolů. Struktura takového týmu je determinována nároky, jaké si klade vyřešení zadaného úkolu. Po splnění přiděleného úkolu se tyto týmy rozpustí a jejich členové přecházejí do dalších nově vytvořených týmů řešících nové úkoly.

K dalším významným představitelům koncepcí postindustriální společnosti nepochybně patří Zbigniew Brzezinski, který pro charakteristiku zmiňovaného období používá termín „technetronní“ věk. Ve své práci *Mezi dvěma věky. Úloha Ameriky v technetronní éře* [Brzezinski 1970: 9-14] definoval hlavní znaky společnosti založené na nových technologiích takto:

1. Dochází k přesunům pracovních sil ze zemědělství a z průmyslu do oblasti služeb, která se stává nejvýznamnější.
2. Přesun od materiálních problémů lidí k problémům psychologickým (volný čas, cestování). Společnost již nesužují klasické problémy, jako je nezaměstnanost a boj o minimální mzdu.
3. Dochází k zásadním změnám v oblasti vzdělání. Z důvodu rychlého nárůstu poznatků, přestává být vzdělání jednorázovým aktem, ale stává se dlouhodobým procesem. Ve své podstatě není ničím limitováno a je téměř přístupné všem s minimálními předpoklady.
4. Znalosti a vědění se stávají nástrojem moci.
5. Důležitou úlohu hrají univerzity jako tzv. „továrny vědomostí“. Jsou zdrojem politického plánování a inovací.
6. Sociální konflikty jsou řešeny pragmaticky. Vzniká větší možnost redukovat sociální konflikty, ideologie již nehraje tak důležitou úlohu.
7. Nová společnost dává stejné šance mužům i ženám, a to v řadě oblastí. Emancipace žen v politice.
8. Věda se postupně přizpůsobuje životu lidí.
9. Dochází k rozvoji masových sdělovacích prostředků a k jejich globálnímu rozměru a dosahu.
10. Prohlašuje se depersonalizace moci. Zvyšuje se závislost mezi státními institucemi a vědeckými institucemi.

Uvedené změny byly podle Brzezinského podmíněny nástupem technologické revoluce, kdy v jejím centru již není orientace na masovou výrobu, ale jedná se o obrat především k technologiím a vzdělání.

Významným momentem v Brzezinského úvahách je upozornění na některé sociální problémy, které uvedená společnost s sebou přináší. Jedním z nich je vytvoření tzv. „globálního gheta“, jehož vznik může být zapříčiněn nerovnoměrným technologickým vývojem v různých částech světa. „Obětí“ technetronní revoluce se mohou stát především země „třetího světa“. Tyto země ve většině případů neprošly ještě industriální fází vývoje. Díky uvedeným změnám mohou být tak psychologicky frustrovány a deprimovány a může dojít k velkým rozdílům v porovnání se zeměmi, které již vstoupily do technetronní fáze vývoje. Jedná se zejména o oblast vzdělání, kdy především země „třetího světa“ trpí nedostatkem vzdělání a z tohoto důvodu dochází k migraci lidí z těchto oblastí do vyspělých zemí. To však platí i pro americkou společnost, kde podle Brzezinského dochází a bude stále docházet k rozdílům mezi obyvateli, a to zejména ve vzdělání a připravenosti adaptovat se na nové podmínky [ibid.: 44-46].

Brzezinského kniha nepředstavuje pouze futurologickou vizi společenského vývoje, ale je i kritickou sociální analýzou „tehdejší západní“, zejména americké společnosti.

Brzezinski si kromě jiného všímá i sociálních dopadů informatizace na společnost, především v oblasti sociální struktury společnosti, vzdělání a politiky.

Dalším představitelem, který se rovněž významnou měrou ve svých přístupech dotýká problematiky postindustriální společnosti je Michael Crozier, který rovněž věnuje pozornost změnám přicházejícím v souvislosti s novými technologiemi na počátku sedmdesátých let.

Podle Croziera se technologické inovace týkají zejména následujících třech problémových okruhů:

Za prvé, se problém inovací týká vnitřního chodu organizací, a to zejména vyřešení otázek, do jaké míry se podaří prosadit nová pravidla a nové postupy vyvolané novými technologiemi. Podle něj vystupuje do popředí významnou měrou socio-kulturní faktor, tj. do jaké míry jsou tyto změny únosné pro jedince. Za druhé, vystupuje do popředí otázka adaptace individua na nové prostředí, zejména problémy týkající se změny kvalifikace lidí. V této souvislosti bude nutné překonat bariéry vyvolané zmiňovanými procesy. Za třetí, významnou úlohu budou podle Croziera ve společnosti plnit intelektuálové a vědci. Ve velké míře budou dominovat činnosti a aktivity spojené s touto skupinou, které budou mít rozhodující vliv na její rozvoj [Crozier 1970: 57-63].

Crozier stejně tak jako Brzezinski poukazuje na některé sociální aspekty vlivu nových technologií na společnost. Více si všímá úlohy lidského potenciálu v tomto procesu.

S podobným přístupem se můžeme setkat dále například u J. Naisbitta v jeho *Mezergatrendech pro 80. leta*. Naisbitt rovněž reflektuje nástup informačních technologií a přechod od průmyslové k informační společnosti má podle něj následující rysy: „...je to ekonomická realita, ne intelektuální abstrakce, tempo sociální změny zrychluje pokrok v informační a komunikační technice, nové technologie jsou nejprve uplatněny v průmyslové výrobě a pak vytvářejí nové produkty, procesy, a konečně technika informační éry není absolutní – rozvíjí se, nebo ztroskotá podle principu high tech/high touch.“ [Naisbitt 1982: 45]

Naisbitt, stejně tak jako ostatní představitelé koncepcí postindustriální společnosti, vidí v nových technologiích rozhodující princip rozvoje společnosti.

Pokud bychom přistoupili k analýze termínu „informační společnost“ nebo „informační ekonomika“, můžeme říci, že se jedná o pojmy sloužící k označení různých fenoménů. Na jedné straně jde o určité snahy postihnout již zmíněné technologické změny a na straně druhé tyto termíny slouží k označení další fáze vývoje společnosti nesoucí v sobě znaky postindustriální společnosti. Někteří autoři hovoří o tom, že označení postindustriální společnost bývá spojováno spíše se společností americkou a západoevropskou, zatímco označení informační společnost je spojeno spíše se společností japonskou. Podle tohoto přístupu je pak termín „informační společnost“ používán k označení tzv. druhého stadia postindustriální společnosti [Miles a Robins 1992: 5-7].

V podstatě je však možné říci, že oba dva termíny označují obdobný typ společnosti, termín „informační společnost“ se začal frekventovaněji používat v osmdesátých letech zejména s intenzivním rozvojem výpočetní techniky a jejím zaváděním téměř do všech sfér společnosti.

Pro rozvoj společnosti v sedmdesátých, a zejména v osmdesátých letech měly význam dva hlavní faktory. Jednak nárůst pracovních sil v informačním sektoru a globalizace informačních technologií. Pro postindustriální chápání bylo klíčovým momentem růst významu třetího sektoru služeb. Ovšem tento sektor byl v postindustriálních teoriích

podle soudobých kritiků příliš „homogenizován“ a nebyla věnována pozornost jeho vnitřním rozporům. V této době (myslí se tím osmdesátá léta) postupně došlo k určité stagnaci a poklesu tzv. spotřebitelských služeb (veřejná doprava apod.) na straně jedné a na straně druhé, došlo k růstu služeb, které inklinovaly spíše k produkci (reklama, konzultační a poradenská činnost apod.). Znamená to, že i v tomto třetím sektoru došlo k určitým posunům, na jedné straně doznaly na významu tzv. tradiční služby a na straně druhé vzrostl význam služeb, které jsou založeny hlavně na informacích. Přístupy k informační společnosti osmdesátých, a zejména pak devadesátých let si dále všímají dalšího zdokonalování techniky a její stále se zvyšující kvality. Společnost v tomto období s sebou nesla řadu rysů společnosti postindustriální, které dále rozvíjela „ruku v ruce“ s rozvojem komunikačních technologií a výpočetní techniky.

Tyto změny měly vliv na strukturu ekonomiky a přinesly řadu nových jevů. Jedním z nich byly změny v zaměstnanecké struktuře společnosti, kdy se předpokládalo, že nově vznikající tzv. čtvrtý – informační sektor vytvoří pracovní místa pro lidi, kteří je ztratili vlivem technologických inovací jak v průmyslu, tak i ve službách. Ovšem tyto předpovědi se nevyplnily, neboť nově vznikající pracovní místa v informačním sektoru podstatnou měrou eliminovala místa v sektorech jiných. Například v USA byly v průběhu 80. let vytvořeny 3 milióny pracovních míst v informačním sektoru, ale na druhé straně díky novým technologiím došlo k „úspoře“ 25 milionů pracovních míst v sektorech ostatních. Předpoklady o přesunech lidí z oblasti výroby a služeb do čtvrtého sektoru se nevyplnily v té míře, jak je jednotliví teoretici předpokládali, a naopak došlo k jevům, které se neočekávaly. Nově vzniklý informační sektor nejenže nevytvořil dostatečný počet míst, ale díky novým technologiím došlo i k úsporám v sektorech ostatních. Řada lidí tak přišla o práci nebo byla nucena pracovat na zkrácený úvazek apod. [Castells 1991: 21].

Pokud bychom se dívali na rozvoj informační společnosti z pohledu nárůstu významu informačního sektoru, je možné říci, že určitý primát v této oblasti získala v osmdesátých letech společnost japonská. V Japonsku došlo v tomto období k dynamickému rozvoji především v oblasti robotizace a automatizace výroby. Do popředí se dostaly počítačově řízené výrobní komplexy. Z tohoto důvodu se japonský přístup k informační společnosti jeví poněkud odlišně, než je tomu u amerických nebo západoevropských autorů, neboť transformace se tak stala více než přirozeným společenským přechodem, spíše politickým programem. Japonská koncepce informační společnosti je sice ve své podstatě v řadě momentů shodná s koncepcemi postindustriální společnosti, ale proces informatizace je zde aplikován i na ostatní sféry společnosti více, než tomu bylo v přístupech D. Bella nebo Z. Brzezinského. Informatizace se tak stává v Japonsku v této době i politickou alternativou společenského rozvoje, kdy koncepce informační společnosti se stala národním cílem, kterého mělo být dosaženo v roce 2000. Tuto strategii vypracovala v roce 1972 nezisková organizace Japan Computer Usage Development Institute. Ve své podstatě se jednalo o strategii vývoje japonské společnosti v souvislosti s nástupem informačních technologií. Podle Y. Masudy je informační společnost novým typem společnosti pro budoucnost, kdy nové technologie budou determinovat okolní prostředí. Charakteristické znaky této společnosti lze na základě historické analogie předpovědět z industriální společnosti. Hlavními znaky této nové společnosti podle Masudy měly být:

- technologický vývoj společnosti bude určován „informačními technologiemi“;
- extrémní nárůst informačních produktů a technologií založených na vědění způsobí „informační revoluci“;

- vznik nových sociálních symbolů; veřejná infrastruktura bude tvořena počítačovou základnou;
- neomezenost hranic společnosti;
- rozbití tradičních byrokratických struktur a vytvoření „matricového modelu“ řízení;
- lokální komunity lidské pospolitosti budou nahrazeny informačními komunitami, ve kterých budou provozovány veškeré sociální aktivity; tyto komunity budou odrážet vysoký stupeň autonomizace;
- v souvislosti s novou infrastrukturou společnosti hovoří o participační demokracii, kdy každý, kdo bude napojen na síti, bude moci zasahovat do řízení společnosti;
- nová společnost přinese krizi kontrolních mechanismů a do popředí vystoupí takové kategorie, jako je sebedisciplína a sebekontrola individua, které budou ve vzájemné harmonii.

Takovýto model měl podle Masudy začít fungovat v roce 2000, kdy každý člen společnosti by byl schopen se napojit na síť a komunikovat tímto způsobem [Masuda 1980: 29–33]. Uvedená optimistická předpověď však nebyla v plné míře naplněna, i když japonská společnost v této oblasti dosáhla značných úspěchů. Masudovu koncepci můžeme pojímat spíše jako futurologickou vizi než vědeckou predikci, poněvadž neúnosné se staly především enormní finanční náklady na vybudování „informační infrastruktury“.

Na základě charakteristiky uvedených přístupů k vývoji společnosti v sedmdesátých a osmdesátých letech můžeme říci, že se jednalo spíše o optimistické koncepce, které se snažily postihnout její základní změny a předpovědět další vývoj a fungování, a to především na bázi technologických inovací. Ústředním motivem těchto přístupů byla rozhodující role techniky v životě společnosti. Technologická revoluce byla více méně ztotožňována se společenským progresem. Samotný nástup nových technologií byl považován za zlom v každodenním životě, který odstraní řadu problémů jak ekonomických, tak i sociálních a stane se nástrojem odbourání centralizované moci a povede k větší svobodě a otevře další možnosti pro rozvoj individua. Uvedené koncepce však nedocenily význam některých sociálních faktorů uvedených změn. Zavedením moderních technologií došlo k přesunu mocenského vlivu do rukou těch, kteří disponovali a disponují těmito technologiemi a byla vytvořena forma nového monopolu – monopolu na informace. Koncepce rovněž nereflektovaly významné sociální problémy například v oblasti zaměstnanosti, kdy vlivem moderních technologií došlo k „úsporám“ pracovních míst a kdy řada pracovníků se ocitla bez zaměstnání nebo musela přijmout práci na částečný úvazek či práci méně kvalifikovanou.

B) Kritika a základní posuny v koncepci postindustriální a informační společnosti

Koncepce postindustriální a informační společnosti se setkaly i s řadou kritických ohlasů především v souvislosti s „přeceňováním“ role techniky a technologických inovací ve společnosti.

Například podle J. O'Toola není technika hnací silou dějin, která by působila nezávisle na lidské vůli. Sama o sobě nová technika hierarchickou strukturu moci nezničí. Může ji však zničit, jestliže se lidé rozhodnou ji k tomu využít. Možnosti nové informační techniky jsou prakticky neomezené, nicméně je tu jisté memento: technika může změnit všechno kromě lidské povahy. A jedním z rysů lidské povahy je větší zájem o vlastní moc než správné chování. Zatím podle O'Toola nikdo nedokázal z rovnice produktivity vy-

loučit člověka. Na vrcholu je rozhodující úroveň vedení bez ohledu na výši investic do techniky a na opačném konci posloupnosti se pracovníci mohou dopouštět chyb i v „plně automatizovaných“ postupech a jejich iniciativa je klíčem k vysoké produktivitě, a to i v plně automatizovaných továrnách. A dokonce i zaměstnavatel, který investoval do nejmodernější informační techniky, je stále závislý na pracovním úsilí svých zaměstnanců od shora dolů. Z dlouhodobého hlediska nemá naději na úspěch podnik, který nezajistí svým zaměstnancům nejproduktivnější možné nástroje. Samy nástroje, jakkoliv dokonalé, však nejsou zárukou vysoké produktivity. Otázkou není zda, ale jak nová informační technika změní způsob našeho života [O'Toole 1993].

Z tohoto důvodu se v průběhu osmdesátých let začínají čím dál tím více objevovat teorie, které jsou poněkud „realističtější“ a „kritičtější“ k futurologicko-optimistickým koncepcím. Jednou s výrazných představitelů těchto přístupů je S. Zuboffová, která si ve své práci *In the Age of the Smart Machine* všímá otázek perspektivy práce a moci v „ekonomice informací“, především problematiky moderní techniky a struktury byrokratické moci, kdy dochází k markantnímu rozporu mezi dynamičností rozvoje technologií a mocenskou strukturou uvnitř organizace. Na základě jednotlivých případových studií dochází jejich autorka k názoru, že pro optimální fungování organizace (ale i celé společnosti) je důležitý přístup k informacím. Z této skutečnosti vyplývá, že ani sebelepší technologické vybavení nebude fungovat bez toho, aniž se změní vnitřní politika směrem k práci s informacemi. V konečném důsledku to znamená, že když odepru lidem přístup ke klíčovým informacím, tak moderní technologie přestává být efektivní [Berg 1998].

Jestliže koncepce postindustriální a informační společnosti 70. a 80. let se zaměřovaly především na progresivní roli techniky a technologických inovací ve společnosti, tak přístupy na přelomu 80. a 90. let si začínají stále více všímat dopadů (pozitivních i negativních) informatizace a technologických inovací na společnost a role, kterou v tomto procesu sehrává člověk. Především poukazují na enormní nárůst informací a obtížnou orientaci v jejich stále rostoucím množství. Všímají si rovněž nerovnoměrného přístupu k informacím a vytváření tzv. informačního gheta.

Tuto situaci vystihl například J. Naisbitt ve své práci *Megatrendy 2000*, kdy konstatoval: „Utápíme se v informacích, ale nemůžeme se nasytit vědomostmi, napsali jsme v *Megatrendech*. Neuplynulo ani deset let, a množství informací se ještě zvýšilo. Když si obrovské množství údajů, se kterými se ustavičně střetáváte, neuspořádáte do jisté struktury, jak je nedáte do souvislosti, pravděpodobně vám půjdou jedním uchem dovnitř druhým ven.“ [Naisbitt a Aburdenová 1992: 12-13]. „Nejvzrušenější zvraty ve 21. století se uskuteční ne zásluhou techniky, ale zásluhou co nejširší představy o tom, co znamená být člověkem. Dochází ke globalizaci ekonomiky, role národní ekonomiky je stále menší, vytváří se jednotná světová informační síť a mezinárodní informační systém, roste úloha mezinárodních finančních služeb. Tyto skutečnosti se v konečném důsledku odrážejí do tzv. globálního životního stylu, který je tvořen obchodem, cestováním a televizí. Nové technologie budou mít za následek úpadek měst, neboť lidé se díky těmto technologiím budou moci kamkoliv stěhovat, neboť z jakéhokoli místa se můžete napojit pomocí mobilního telefonu nebo faxu. Díky tomu vzniknou i nová tzv. elektronická centra. Lidé nebudou muset chodit do kanceláří, ale budou moci pracovat doma. Bude se jednat především o programátory, obchodníky, malíře, spisovatele umělce apod.“ Pro ilustraci Naisbitt uvádí, že v roce 1989 bylo v USA 14,6 mil. tzv. domácích podniků. Podle něj bude v roce 2000 tzv. globální město charakteristické ne svojí velikostí, ale svojí inteligencí. Podle Naisbitta „...21. století bude triumfem jednotlivce, který bude ohodnocen

hlavně za inteligenci a tvořivost. Z tohoto důvodu ve společnosti přibývá nové zodpovědnosti, odměňovat iniciativu jednotlivce.“ [ibid.: 258-261]

Některých úskalí informatizace si všímá také Albert Gore (současný viceprezident USA). Člověk je podle něj stále více závislý na informacích, kterých je nepřehledné množství a je velmi těžké se v nich orientovat. Nové informační techniky mění nás samotné, čím více informací člověk má, tím více vnímá svět zprostředkovaně. Nová technika nám zkresluje svět takový, jaký je. Lidé jsou schopni vyprodukovat velké množství informací, ale je velmi složité se v nich orientovat. Podle něj je nutné najít nový způsob zpracovávání informací. Gore poukazuje také na krizi současné vzdělanosti, kdy se v dnešní době spíše generují nové informace, než aby se uchovávala stará fakta [Gore 1994: 181-184].

Významným kritikem informační společnosti je M. Crozier, který v souvislosti s velkým nárůstem informací hovoří o zablokované společnosti a o zablokované administrativě. Zablokovaná administrativa se vyznačuje metodou rozhodování, která je založena na špatné komunikaci. Podle Croziera lze zjednodušeně představit hierarchickou strukturu organizace v podobě tří nad sebou umístěných vrstev: vrstvy zaměstnanců, vrstvy podřízených kádrů a vrstvy řídicích pracovníků. Komunikace je mezi nimi zablokována takto: Řídicí pracovníci jsou závislí na informacích, které jim poskytují střední kádry. Tito podřízení je ovšem ve svých zprávách klamou, protože při celkovém nedostatku zdrojů, který je pro chod všech správních organizací typický, mají přirozený zájem zajistit co nejvíce zdrojů právě pro své oddělení. Řídicí pracovníci dobře tuší, že nejsou schopni přinutit své podřízené k poskytování pravdivějších informací. Proto rozhodují tak, aby z jejich rozhodnutí vyplynulo co nejnižší riziko v případě, že jejich podklady byly skutečně mylné.

Podle Croziera všichni zúčastnění preferují zablokovanost, aby nemuseli nést riziko a odpovědnost. Vzniká tím tzv. model institucionalizované nekomunikace. Veškeré oběžníky, statistiky a hlášení slouží podle něj víc na ochranu úředníka než pro informaci druhých. Tyto skutečnosti začínají být stále markantní, a to zejména s technologickým pokrokem. Analogické procesy lze sledovat i ve společnosti [Crozier 1970: 162-163].

Stejně tak i P. Drucker [1995: 231-233] charakterizuje společnost konce 80. let jako společnost, kde se těžiště přesunuje k pracovníkům disponujícím znalostmi, kdy hlavním impulsem rozvoje soudobé společnosti se staly informace a biologie. Přesto však nelze soudobý vývoj omezovat pouze na „progresivní technologie“. Zahrnuje rovným dílem i oblasti „středně“ a „málo“ technologicky náročné, jakožto i oblasti technologicky „nenáročné“. Další důležitý sociální dopad informací je rovněž dobře viditelný a hodně se o něm diskutuje: jde o dopad na národní stát, a zejména na onu hypertrofii národního státu, typickou pro dvacáté století, na totalitní režimy. Podle Druckera se informace stávají „transnárodními“, získávají stále velký vliv na utváření tzv. transnárodních společenstev, jako je například světová ekonomika. Dále, stejně jako Naisbitt, hovoří Drucker o transformaci měst způsobené vlivem informací a nových technologií. Vzhledem k tomu, že jsou dostupné takové technologické prostředky, které jsou schopné distribuovat informace mimo tradiční instituce, lidé budou pracovat více doma než docházet do zaměstnání, tak se město místo pracovního centra možná stane spíše centrem informačním, místem, odkud se informace – zprávy, data, hudba – budou rozšiřovat do všech stran.

Dalším významným problémem spojeným s informatizací je otázka moci, které věnuje významnou pozornost například Alvin Toffler ve své práci *Powershift*, kde se zabývá analýzou základních mocenských posunů, které byly a jsou zapříčiněny nástupem

informatizace. Klade si za cíl analyzovat moc, její tvorbu a kontrolní mechanismy ve spojení s informační érou v oblasti ekonomiky, politiky a globálních vztahů. Současnou epochu chápe jako období, ve kterém díky informatizaci dochází k přesunu moci, a to ve všech sférách společnosti. Podle Tofflera bude vývoj společnosti ve 21. století charakterizován následujícími znaky:

- rychlost fungování nových systémů je závislá na proměně dat, informací a vědění;
- konec masové produkce;
- symbolické vědění nahrazuje tradiční formy bohatství (práci, materiální zdroje apod.);
- konec klasických podob peněz – budou nahrazeny elektronickými penězi;
- válka o kontrolu informací a standardů;
- reorganizace firem, význam malých firem;
- velká intenzita komunikace mezi malými firmami;
- výrobním nástrojem se stává „hlava dělníka“;
- vzrůstající úloha inovátorů ve společnosti;
- tvorba bohatství v rychlém procesu;
- úzké spojení výrobce a zákazníka;
- tento proces je jak lokální, tak i globální.

V politické oblasti byla podle Tofflera v období masové demokracie koncentrace moci v rovině každého národa. Nyní dochází na jedné straně k politické decentralizaci, ale na straně druhé k pokusu o přesun moci do super nadnárodních institucí. Vzniká tu rozpor mezi lokálním-regionálním-národním-globálním. Každá úroveň si chrání svojí identitu [Toffler 1991: 234-248].

Toffler se v této práci snaží odhalit některé rozpory, které s sebou informatizace přináší. Na jedné straně vidí obrovský potenciál a možnosti, které přinášejí nové technologie nejen v ekonomii, ale i v ekologii, vzdělání, kultuře, politice a jiných oblastech. Na straně druhé poukazuje na některá úskalí, která s sebou tyto skutečnosti přinášejí – otázka moci ve společnosti, její nositelé a způsob distribuce. Dochází k závěru, že moc bude mít ten, kdo bude v dané hierarchii společnosti vlastnit data. Podle něj v současné době vzniká nová forma monopolu – monopol na informace. Dále pak je nutné mít k dispozici pro kvalifikovaná rozhodnutí komplexní informace, které by neodrážely jen úzkou zájmovou oblast, ale přesahovaly by i do dalších sfér [ibid.: 132].

Závěrem je možno říci, že postindustriální, resp. informační společnosti představují dnes pouze jeden typ společnosti (západní společnosti). I když některé rysy můžeme sledovat i v jiných typech společnosti, nelze její fungování nikterak globalizovat. Na tuto skutečnost velmi výstižně poukazuje například J. Kurth [1993] „...i když se jedna země, třeba i světová velmoc, může dostat do postindustriální fáze, neplatí to pro celý svět. Svět budou nadále tvořit industriální země, fungující vedle zemí postindustriálních. Když se v řadě zemí vyvinulo industriální hospodářství, neznamenalo to, že svět překonal zemědělskou fázi. Poptávka po zemědělské produkci dále vzrostla, až na to, že byla dodávána nejefektivnějšími producenty.“

Závěr

Koncepce postindustriální, resp. informační společnosti představují významný systém názorů na vývoj a fungování společnosti ve druhé polovině dvacátého století. I přes některé kritické výtky můžeme říci, že významnou měrou přispěly k rozvoji teoretické reflexe společnosti především v souvislosti s nástupem moderních informačních technologií a telekomunikačních prostředků. Tyto koncepce se snaží poukázat na roli, jakou tyto technologie hrají a budou hrát v životě společnosti a člověka. Je nesporným faktem, že člověk se v současnosti bez těchto prostředků neobejde a že moderní prostředky mu otevírají další možnosti a perspektivy. Na druhé straně však tyto koncepce nedocenily rozporuplné jevy především v sociální oblasti, které s sebou informatizace přinesla. Týká se to zejména otázek zaměstnanosti a přesunu lidí z tradičních výrobních odvětví do informačního sektoru, kdy se nevyplnily optimistické předpovědi o vytvoření nových pracovních příležitostí v tomto sektoru. Informační sektor do jisté míry nová pracovní místa vytvořil, ale na druhé straně došlo k drastickému snížení pracovních míst v sektorech ostatních.

Ústřední otázkou dneška již není problém vstupu společnosti do „informačního věku“, neboť můžeme říci, že společnost do něj již vstoupila, ale jde především o problém jejího dalšího fungování a rozvoje v tomto období. Moderní technologie nám umožnily přístup k neomezenému množství informací, ovšem naším hlavním problémem je především otázka, jak se v tomto množství zorientovat a vybrat ty informace, které jsou pro nás důležité a které potřebujeme. Stejně tak významným aspektem „informační společnosti“ se stává otázka přístupu k informacím, tzn. jaké informace a pro koho. Je nepochybné, že přístup k informacím je stále více limitován, neboť ten kdo vlastní klíčové informace, udržuje si i moc nad různými oblastmi společnosti. V neposlední řadě je to otázka sebe-realizace člověka, tj. zda-li mu nové technologie dají dostatečný prostor pro jeho další rozvoj a neuvrhnou ho pouze do role „stereotypního manipulátora“ této nové techniky.

TOMÁŠ KOLOMAZNÍK *po absolvování Vysoké vojenské pedagogické školy v Bratislavě krátce působil ve Vojenském ústavu sociálních výzkumů. Nyní pracuje na Úřadu pro zahraniční styky při Ministerstvu obrany ČR. V současné době dokončuje externí doktorandské studium na Filozofické fakultě UK v Praze, na katedře sociologie. Tématem jeho disertační práce je Vliv informačních systémů na fungování moderních organizací. Kromě problematiky sociálních aspektů rozvoje informační společnosti se také zabývá otázkami mezinárodní bezpečnostní politiky.*

Literatura

- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Berg, M. 1998. „The Politics of Technology: On Bringing Social Theory into Technological Design.“ *Science, Technology, and Human Values* 23: 474-481.
- Brzezinski, Z. 1970. *Between Two Ages. American's Role in the Technetronic Era*. New York: Basic Books.
- Castells, M. 1991. *High Technology, Space and Society*. Oxford: Blackwell.
- Crozier, M. 1970. *La société bloquée*. Paris: Seuil.
- Drucker, P. F. 1995. *Nové reality*. Praha: Management Press.
- Gore, A. 1994. *Země na misce vah: Ekologie a lidský duch*. Praha: Argo.
- Kurth, J. 1993. „Do postmoderního světa.“ *Spectrum* 82: 10.
- Masuda, Y. 1980. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Tokyo: Institute for Information Society.

- Miles, I., K. Robins 1992. *Understanding Information. Business, technology and Geography*. London: Blackwell.
- Naisbitt, J. 1982. *Megatrends: The New Directions Transforming Our Lives*. New York: Warner Books.
- Naisbitt, J., P. Aburdenová 1992. *Megatrendy 2000 Desať nových smerov na deväťdesiate roky*. Bratislava: Bradlo.
- O'Toole, J. 1993. „Informace a moc.“ *Spectrum* 81: 23-30.
- Toffler, A., H. Toffler 1994. *Creating a New Civilization*. Atlanta: Turner Publishing, Inc..
- Toffler, A. 1991. *Powershift*. London: Bantam Books.

sociológia

Slovak Sociological Review

Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 32, 2000, č. 2

ŠTÚDIE

Ján Sopóci: Sociálna mobilita: pojmy, teórie, hypotézy

Martin Slosiarik: Občiansky potenciál ako diferencujúci faktor rozvoja sídla

SLOVENSKÁ SOCIOLOGIA: MARTINSKÉ REFLEXIE

Róbert Roško: Sociologický Martin s odstupom desiatich rokov

Juraj Schenk: K trom aspektom sebareflexie slovenskej sociológie

INFORMÁCIE

Ladislav Macháček: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV na prelome tisícročia

Zuzana Kusá: Valné zhromaždenie Slovenskej sociologickej spoločnosti pri Slovenskej akadémii vied Bratislava, FF UK (26. 1. 2000)

Michal Vašečka: Niekoľko poznámok o profesionalite a etike v spoločenských vedách a sociologických výskumoch

Magdaléna Píscová: Konferencia *Veda a technika na Slovensku desať rokov po novembri 1989*

Bernardína Bodnárová: Informácia o výskumných zámeroch Medzinárodného centra pre štúdium rodiny (MŠSR) na rok 2000

RECENZIE

P. Ondrejkovič, J. Brezák, M. Vlčková: *Sociálna patológia ako predmet pozornosti sociálnej práce, sociálnej pedagogiky a vychovávateľstva* (Gabriela Lubelcová)

H. Woleková, A. Petrášová, S. Toepler, M. L. Salamon: *Neziskový sektor na Slovensku – ekonomická analýza*; J. Hrubala, P. Handiak, V. Machalová: *Právo a neziskový sektor na Slovensku*; M. L. Salamon, K. H. Anheier a spol.: *Nástup neziskového sektoru* (Ján Sopóci)

Bill Jordan: *The New Politics of Welfare* (Nová politika blahobytu) (Erika Kvapilová)

M. O'Brein, S. Penna: *Theorising Welfare. Enlightenment and Modern Society* (Teórie blahobytu. Osvietenstvo a moderná spoločnosť) (Erika Kvapilová)

Helena Janišová: Zdeněk Ullrich. Příspěvek k dějinám československé sociologie let 1945-1949

Praha, SLON 1998, 139 s.

Útlá kniha Heleny Janišové, kterou vydalo roku 1998 nakladatelství SLON, patří k těm nemnoha publikacím, které se zabývají osudy české sociologie v onom krátkém, podivném a vzrušeném období let 1945 až 1949. I když se autorka věnuje především myšlení a aktivitám jednoho z aktérů této doby, Zdeňku Ullrichovi, podařilo se jí zachytit, i když v úsporné a někdy až příliš stručné podobě, mnohé z atmosféry těch zlomových čtyř poválečných let na Fakultě filozofie Univerzity Karlovy. V osudech jednoho oboru a lidí s ním spojených – učitelů i studentů – se jakoby zreadlil nadšení, aktivita a tragika, které byly vtěsnány do tohoto krátkého období historie pražské univerzity.

Na knize je cenné autentické zaznamenání základních reálií a událostí spojených s pokusem obnovit po šestiletém přerušení tradici pražské sociologické školy z meziválečného období. Z textu jsou rovněž cítit dvě skutečnosti, jež mají obecnou platnost. Nejsou jen výrazem subjektivní reflexe autorky o době, kdy sama studovala. Vyjadřují to, co vnímala velká část mladých lidí po válce, kteří začali studovat. Pokud jde o studenty sociologie, bylo to na prvním místě velmi jasné chápání sociologie jako angažované činnosti, která by se ovšem opírala o hlubší poznání soudobých společností a o kritické myšlení. Stovky lidí, kteří zaplňovali posluchárny, Lucernu, ale i cirkusové stany, kde přednášeli sociologové a filozofové, zapisovali sociologii v úsilí lépe rozumět tomu, co se stalo, ale zejména ve snaze rozumět světu, který se začal v druhé polovině 40. let formovat. Tomu do značné míry odpovídala skladba přednášek ze sociologie. Vedle obligátních „nástinů“ „přehledů“ informujících o obsahu oboru, to byly přednášky o válce a revoluci a o soudobé společnosti. A byl to právě Zdeněk Ullrich a Josef Král, kteří nejvíce chápali tento zájem studentů, i když i u ostatních učitelů katedry byla tato společenská angažovanost patrná.

Druhou skutečností, kterou lze vyčíst z knížky Heleny Janišové, je velký vliv osobnosti učitelů na studenty. Souhlasím s autorkou

v tom, že ona malá skupina lidí, která učila sociologii v letech 1945-1949, byla tvořena lidmi, o kterých lze bezpochyby říci, že to byly osobnosti v pravém slova smyslu. Všichni byli „lidé I. Československé republiky“ a kladli velký důraz na intelektuální kvalitu své práce. Mnozí z nich, dříve než se stali vysokoškolskými učiteli, pracovali v neakademických institucích, např. na Státním úřadu statistickém, jako právě Zdeněk Ullrich, Otakar Machotka a Antonín Boháč. Statistickou práci však od samého počátku kombinovali s psaním článků o otázkách sociologie a české společnosti. Měli také rozsáhlé kontakty se zahraničím a nezapomínejme na to, že žili v zemi, jejíž dva prezidenti byli rovněž sociologové. Všichni, kdo tehdy poslouchali jejich přednášky, cítili, že se snaží přenést do odlišné a turbulentní doby poválečných let intelektuálně seriózního ducha první republiky. To neznamena, že by byli k minulosti nekritičtí. Věděli, že jedno z období moderních českých dějin končí, ale odmítali vzdát se standardů dobré profesionální práce.

Helena Janišová rozdělila knihu do 4 částí, z nichž nejrozsáhlejší první dvě jsou plně soustředěny na život, dílo a význam Zdeňka Ullricha. Třetí část se zabývá dalšími členy katedry sociologie Filozofické fakulty UK v poválečných letech a konečně čtvrtá část stručně popisuje osudy učitelů a studentů sociologie na této fakultě po komunistickém puči roku 1948. Kniha je uzavřena pozoruhodnými přílohami, které zahrnují seznam publikací Zdeňka Ullricha – bohužel neúplným – dokumenty týkajícími se jeho habilitace, ale i dokumenty o odejmutí docentury a práva vyučovat na univerzitě. S pocitem smutku a rozpaků čtenář těchto dokladů zjišťuje, že jak na protokolech týkajících se habilitace Zdeňka Ullricha, tak i na sdělení o zproštění všech jeho činností na Filozofické fakultě UK, se objevuje jméno J. B. Kozáka, výborného pedagoga a profesora filozofie, který se po válce vrátil z šesti let exilu v USA do Prahy. To byl jeden z příkladů tragického osudu dvou mužů, z nichž jeden byl v roce 1948 děkanem fakulty a druhý nesmlouvavým kritikem komunistické teorie i praxe. Jeden se snažil zachránit co se dalo, a proto dělal ústupky, a druhý jasnozřivě viděl, že se zachránit nic nedá a rozhodl se emigrovat. Získal práci v Egyptě a přednášel na Alexan-

drijské univerzitě, ale brzy, tj. roku 1955, zemřel v nedožitých 55 letech. A protože emigroval, Akademický senát Univerzity Karlovy ho potrestal „odnětím *veniae docendi* navždy“. Podepsán pod tímto dokladem je velký muž české vědy, Jan Mukařovský.

Předností Heleny Janišové je, že všechny tyto události popisuje civilním způsobem. Doufá – a o tom si nejsem jistý –, že čtenář si sám udělá názor na dobu a její aktéry. Soustřeďuje se zejména na dílo Zdeňka Ullricha, jehož přednášky v letech 1945 až 1948 poslouchala a s jehož staršími pracemi se důkladněji seznámila při práci na knize. A i když soudím, že českou sociologii dříve nebo později čeká diskuse o jejich peripetiích po roce 1945, a zejména roce 1948, akceptuji v této recenzi přístup autorky, která neanalyzuje vývoj na Filozofické fakultě UK v širších souvislostech.

Profesor Král mně při jednom rozhovoru, kdy jsme probírali „starou katedru“, řekl, že považoval Zdeňka Ullricha za nejnadanějšího z mladší generace. Zdůrazňoval jeho snad až příliš široké zájmy a jeho rozsáhlé vzdělání, ale také jeho sociologickou originalitu a stylistickou zručnost. To je ostatně zcela patrné z recenzované knihy. Janišová, až na jedno nepochopitelné a téměř neomluvitelné opomenutí, uvádí správně všechna hlavní témata, kterých se Ullrich dotkl. Jejich pouhý výčet je působivý: vztah statistiky a sociologie, role empirických metod, zejména dotazníku v sociologii, současný stav a dějiny sociologie, zejména francouzské, sociální struktura soudobých společností, zejména české, otázky sociální stratifikace a mobility, role sociálních elit, dědění povolání a výzkumu středoškolských profesorů, sociologie mládeže, komponentální metoda jako nástroj sociologie, moderní rodina, otázky chudoby, sociologie města a zejména procesy poměšťování okolí velkoměsta, moderní sociální psychologie, problém ideologie, válka a revoluce.

Nerozumím však tomu, proč se autorka jak v textu, tak i v seznamu publikací Zd. Ullricha vůbec nezminila o pozoruhodné a syntetické práci, kterou napsal Ullrich během 2. světové války a jejíž první část vyšla v roce 1947 pod názvem *Osvobození práce*. Kniha je soustavným a živým sociologickým výkladem vývoje názorů na práci především v evrop-

ských dějinách a je dobrým příkladem historické sociologie. Její úroveň si nic nezadala s podobnými pracemi, které vyšly v té době i později na Západě. I dnes, kdy se práce a názory na ní tak dramaticky mění, stojí zato přečíst si ji.

Janišová nedocenila rovněž dostatečně význam díla o poměšťování pražského okolí. Je pravděpodobné, že čerpala svůj výklad o tomto výzkumu ze dvou článků o morfologii a obyvatelstvu zkoumaných obcí, které vyšly roce 1936 v *Sociálních problémech*. časopisu pražské sociologické školy. Neměla pravděpodobně k dispozici soubornou studii vydanou roku 1938 pod názvem *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*. Tam by byla zjistila, o co podstatnější byl podíl Ullrichův na celém výzkumu a na syntéze výsledků, než se sama domnívala. Na konci citované publikace je Ullrichova shrnující kapitola, obsahující obecné závěry. To je mimořádně silný text, který mimo jiné ukazuje na to, jak dobře znal Ullrich práce Chicagské školy urbanistické sociologie a jak blízká mu byla „human ecology“ této školy. Ullrich však obohatil humánní ekologii o kulturně antropologický pohled: poměšťování nechápal pouze jako strukturální, morfologickou změnu, nýbrž také jako změnu způsobu života a hodnot. Tato práce a některé další z té doby, pak vedly autora známé knihy *The West European City* (1951) R. E. Dickinsona ke konstatování, že Češi byli jedni z prvních, kteří ověřovali Burgessovu teorii koncentrických ekologických zón na evropském velkoměstě již ve 30. letech. I to svědčí o významu Ullrichových aktivit. Na tyto souvislosti měla autorka čtenáře upozornit. Myslím, že práce o poměšťování pražského okolí patří k tomu nejlepšímu, co vzniklo v české sociologii první poloviny tohoto století.

Uceleně a výstižně jsou v knize Heleny Janišové zpracovány partie zabývající se metodologickými otázkami, výzkumy chudých rodin v Praze, středoškolských profesorů a pojetím výuky sociologie, jak je chápal Ullrich. Cenné jsou také krátké medailonky o spolupracovnících Zdeňka Ullricha. Zejména výklad o prof. Josefu Královi je zdařilý. Janišová ukazuje, jak se tento střizlivý a věcný pozitivista projevil jako silná a statečná osobnost právě v těžkých dobách. V textu Heleny Janišové

jsem však postrádal alespoň stručnou zmínku o jeho půtkách s Arnoštem Kolmanem, vůdčí a silnou osobností marxistické filozofie poválečných let v Praze. Král si byl vědom již před rokem 1948 všech rizik své kritiky marxismu, ale nebál se a polemizoval veřejně s A. Kolmanem na velkých shromážděních Filozofické fakulty i v časopisech. Kolman se sám o J. Královi zmiňuje neutrálně ve svých vzpomínkách *Zmýlená generace – tak jsme neměli žít* v německém vydání z roku 1982. Janišová se však nezmiňuje o dvou lidech, kteří patřili do Ullrichova okruhu a které by bylo vhodné připomenout. Prvním, který už po válce jako sociolog nepůsobil, protože během války kolaboroval s nacisty, byl Jan Mertl a druhým byl asistent profesora Krále, František Dědek. Mertl byl nepochybně jedním z nejpronikavějších znalců díla Maxe Webera u nás – a to ho spojovalo s Ullrichem – a německé politické sociologie vůbec. Pracoval s Ullrichem na výzkumu poměšťování okolí Prahy a na jiných projektech katedry.

Z hlediska poválečného vývoje pražské sociologické školy byl významnou postavou František Dědek. Bez něj by neexistovalo sdružení studentů sociologie a časopis *Kruh*, který je spojoval. Katedra komunikovala s Pitirimem Sorokinem z Harvardovy univerzity a výsledkem bylo české vydání známé Sorokinovy

knihy *Krise našeho věku*. Překladačem a autorem doslovu knihy, kterou Sorokin věnoval Josefu Královi, byl právě asistent Dědek. A protože kniha vyšla v roce 1948, ale již po únoru, Dědek se nemohl podepsat vlastním jménem ani pod doslov, ani pod překlad. Figuruje tam pod pseudonymem František D. Ondřej. Tato epizoda dokresluje atmosféru období v roce 1948 a po něm, jak ji velmi výstižně popsala autorka v závěrečné části knihy. Ostatně tyto věci se opakovaly i po roce 1968 a jindy.

Když jsem pročítal oddíl knihy, ve kterém autorka vysvětluje, co rozuměl Ullrich komponentální metodou, uvědomil jsem si, jak byl blízko něčemu, co lze označit pojmem „raciálně analytická sociologie“, jak ji reprezentuje například Ernest Gellner. Ullrich doporučoval, aby se sociologové snažili rozčlenit sociální realitu do jasně vymezených elementárních komponentů a teprve poté zkoumali jejich vzájemné vztahy; konečným výsledkem by mohla být i konstrukce připomínající weberovský ideální typ. Co je z tohoto příkladu a z celé knihy zřejmé, je skutečnost, že česká sociologie 30. a 40. let byla v intenzivním kontaktu se světovou sociologií a byla ještě její součástí. Je zásluhou Heleny Janišové, že to svým výkladem díla a života Zdeňka Ullricha připomněla.

Jiří Musil

Numa Denis Fustel de Coulanges: Antická obec

Praha, Sofis ve spolupráci s vydavatelstvím Pastelka 1998, 392 s.

Recenze českého překladu knihy francouzského historika Numy Denise Fustela de Coulanges (1830-1889) by u některých čtenářů mohla vyvolat rozpaky a oprávněnou otázku, proč v odborném sociologickém periodiku věnovat pozornost dílu, jež poprvé vyšlo už v roce 1864, které je výrazně historické, jehož autor se za sociologa nepovažoval, na sociologické práce své doby téměř nereagoval a jež je orientováno na analýzu jedné, dosti specifické etapy dějin lidstva. Zdá se, že tyto rozpaky budou rozptýleny, uvědomíme-li si, že jde o autora, jenž byl učitelem nejvýznamnějšího francouzského sociologa, klasika světové sociologie

Émila Durkheima, o autora, jehož dílo oceňovali pro vývoj sociologie za natolik významné, že je zařadili do svých příruček dějin této disciplíny např. P. Sorokin a E. Chalupný, ale především o autora, jenž pěstoval dějepis takovým způsobem, který ho velmi přibližuje sociologickému pojetí sociální skutečnosti.

Není zřejmě náhoda, že z mnoha svých učitelů na pařížské *École normale supérieure*, kde studoval v letech 1879-1882, si Durkheim vedle filozofa Boutrouxe nejvíce vážil právě Fustela de Coulanges. Svědčí o tom skutečnost, že každému z nich věnoval jednu část své doktorské disertace z roku 1893. Boutrouxovi část psanou francouzsky a nazvanou *O dělbě společenské práce* a Fustelovi její latinský dodatek *Montesquieuův příspěvek ke konstituování společenské vědy*.

Byly to patrně zejména tři vlastnosti Fustelova díla, které Durkheima nejvíce ovlivnily a jejichž odraz můžeme najít v Durkheimových pracích. Mám na mysli předně Fustelovu hluboce propracovanou kritickou a přísnou metodu historického zkoumání, která zřejmě mj. inspirovala Durkheima k tomu, aby se pokusil vytvořit a důsledně aplikovat obdobně spolehlivou metodu i v sociologii, jak o tom svědčí nejen jeho *Pravidla sociologické metody* jako její systematická explikace, ale všechny jeho velké i menší studie, jež se vyznačují právě mimořádnou metodologickou jednotou.

Je to za druhé to, co Chalupný nazval Fustelovým sociologizováním dějepisu, neboli soustavný výklad historických událostí v sociologických kategoriích, jako je náboženství, vlastnictví, rodina, město, a v jejich vzájemných vztazích. Tato snaha o komplexní přístup ke společenské skutečnosti, o postižení funkcionální závislosti jejich jednotlivých složek, je pro Durkheima rovněž typická.

A je to konečně velký, ve Fustelových očích rozhodující význam náboženství pro všechny ostatní stránky společenského života. Jakkoli sám Durkheim nikdy takto jednostranně náboženství nehodnotil, jeho zájem o jeho sociální roli byl mimořádný.

Příbuznost Durkheimových názorů s myšlenkami Fustela de Coulanges, vyslovenými v *Antické obci*, je snadno zjištělná a můžeme ji demonstrovat na několika příkladech.

Tak na s. 11 Fustel píše: „Největší význam pro nás má poznání těch nejstarších náboženských představ. Neboť instituce a náboženské představy, které nacházíme ve zlatých dobách Řecka a Říma, jsou pouhým rozvedením těch předchůzích.“ Durkheim na tuto myšlenku ve svých *Elementárních formách náboženského života* (1912) navázal, ale již dříve ji zobecnil a učinil z ní svůj hlavní metodologický nástroj studia nejen náboženství, ale všech jevů společenského života. Uvádí, že zaměřujeme-li se na původní náboženství, není v tom skrytý záměr zlehčovat náboženství vůbec, poněvadž tato náboženství nezaslouží méně úcty než jiná. Odpovídají téměř nutnostem, hrají tutéž roli, závisejí na těchže příčinách. Mohou tedy stejně dobře posloužit tomu, aby byla odhalena povaha náboženského života a v důsledku toho i řešení problému, jímž se

chce Durkheim zabývat. Proč jim Durkheim dává přednost, proč je volí jako předmět zkoumání raději než ostatní? Odpovídá, že výlučně z metodologických důvodů. Nejnovější náboženství můžeme totiž podle něho pochopit pouze tak, že sledujeme, jak se postupně tvořila v průběhu dějin. Historii považuje za jediné možnou metodu vysvětlující analýzy. Jen ona umožňuje rozložit instituce na jednotlivé složky, protože ukazuje jejich postupné vznikání v čase. Kromě toho tím, že situuje každou z těchto složek do souboru okolností jejího vzniku, poskytuje jediný způsob určení příčin, které ji vyvolaly. V každém případě, když se vysvětluje věc spjatá s člověkem, zachycená v určitém časovém bodu, ať jde o náboženskou víru, morální pravidlo, právní předpis, uměleckou techniku či ekonomické zřízení, je podle Durkheima třeba začít s tím, že se vrátíme k nejpůvodnější a nejjednodušší formě, že se budeme snažit popsat znaky, které ji definují v této době existence, a potom ukázat, jak se postupně rozvíjela a komplikovala a jak se stala tím, čím je ve zkoumaném okamžiku. Není tudíž těžké si představit, uzavírá Durkheim svou úvahu, jaký význam pro tuto řadu postupných vysvětlení má určení výchozího bodu, na němž jsou závislá (viz *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, 4. vyd., Paris 1960, s. 4-5).

Inspirací Durkheimova pojetí náboženství jako svou povahou i genezí výrazně sociálního jevu mohl být Fustelův názor uvedený na s. 109, že např. představy typické pro tzv. domácí náboženství „se mohly zrodit v duších lidí pouze v době, kdy ještě nevznikly velké společnosti. Pokud se náboženské citění spokojilo s tak úzkým pojetím božského, bylo to proto, že i lidské společenství bylo úměrně úzké. Doba, kdy člověk věřil pouze v domácí bohy, je také dobou, kdy existovaly pouze rodiny“.

Durkheimovu sociologismu musela být blízká i Fustelova myšlenka ze s. 126, týkající se toho, že obec není seskupení individuí, nýbrž konfederace několika skupin, které se vytvořily před ní, jichž jsou jedinci součástí a bez nichž je jejich život nemyslitelný. V konkrétním případě antických Athén šlo podle Fustela o rodinu, fratrii a kmen.

Příbuznost až totožnost nacházíme i mezi Fustelovým pojetím náboženské víry, která je

sice výtvořem jedinců, ale ovládá je jako mimo ně existující síla a mezi Durkheimovým pojetím kolektivního vědomí a kolektivních představ, jež jsou vůči jedinci vnější a vykonávají na něj nátlak, kterému se pod hrozbou sankcí nejruznějšího druhu musí podříditi. Svědčí o tom např. Fustelovy věty ze s. 130, že náboženská víra „má největší moc nad duši. Přestože je dílem našeho ducha, nemůžeme ji podle libosti měnit. Je našim stvořením, ale my o tom nevíme. Je lidská – ale my věříme, že je božská. Je důsledkem naší moci – a je silnější než my. Je v nás, neopouští nás, v každé chvíli k nám mluví. Kdykoli rozkáže, poslechneme, když něco uloží, podřídíme se“. Tyto názory přímo sugerují myšlenku, že Fustelův vliv na některé Durkheimovy závěry byl mnohem hlubší, než se zpravidla v dílech o Durkheimovi uvádí. Potvrzuje to i další věta z téže stránky: „Společenské zákony byly dílem bohů, ale ti to mocní a blahodární bohové nebyli ničím jiným než lidskými vírami.“

U Fustela nacházíme také názor, že v antické obci zasahovalo náboženství do všech lidských činů, všude bylo přítomno, všemu vládlo, usměrňovalo všechny lidské činy a vládlo lidské bytosti s tak úplnou autoritou, že nebylo nic, co by zůstalo mimo ně (viz s. 166–167). Ve zobecněné podobě najdeme tuto myšlenku v proslulé Durkheimově větě z díla *O dělbě společenské práce*, že „na počátku náboženství pokrývalo všechno; vše společenské bylo náboženské; tato dvě slova jsou synonyma“ (*De la division du travail social*, 7. vyd., Paris 1960, s. 143). Durkheim zajisté souhlasil i s Fustelovým závěrem, že „domnívat se, že toto náboženství starých bylo podvodem a vlastně komedií, by znamenalo tvořit si nesprávnou představu o lidské povaze“ (s. 167), vysloveným v polemice s Montesquieuem. Svědčí o tom známá Durkheimova teze, že neexistují v zásadě náboženství, jež by byla falešná; všechna jsou svým způsobem pravdivá, neboť všechna odpovídají, byť různým způsobem, daným podmínkám lidské existence (viz *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, cit. vyd., s. 3).

Zdá se, že když Durkheim tvořil jeden z klíčových pojmů své teorie, jimž je mechanická solidarita, mohl být inspirován mj. Fustelovou myšlenkou ze s. 201, že v počátečních

etapách vývoje antické řecké a římské společnosti „nebylo téměř možné, aby se soukromý zájem rozešel s veřejným“ i myšlenkami ze s. 229, že občan byl tehdy podřízen obci ve všem a bez výhrady, že v člověku nebylo nic nezávislého, nemohla zde existovat osobní svoboda a ani soukromý život této všemoci státu neunikl. Vždyť přece mechanickou solidaritu jako sociální vazbu převládající v původních, archaických společnostech Durkheim charakterizoval kromě jiného tak, že „může být silná pouze potud, pokud ideje a tendence, společně všem členům společnosti, překračují z hlediska počtu i intenzity osobní tendence a ideje jednotlivých členů společnosti“ (*De la division du travail social*, cit. vyd. s. 99) a že tato solidarita dosahuje svého maxima tehdy, když se celé vědomí jedince přesně kryje s kolektivním vědomím, ve všech bodech mu odpovídá a individualita člověka je nulová (viz tamtéž, s. 99–100).

Příbuznost mezi Durkheimem a Fustelem nalezneme i v chápání náboženství jako něčeho, co trvale doprovází existenci člověka. Fustel na s. 279 píše, že náboženské citění je neoddelitelné od naší povahy a vytváří v nás potřebu uctívat a prosit. Také u Durkheima se objevuje myšlenka, že si nelze představit společnost, jež by byla úplně zbavena náboženství. V jeho specifickém, nikoli tradičně teologickém pojetí náboženství to ovšem znamená, že lidský život je nemožný bez ideálů, bez něčeho, co jedince přerůstá a co jej v jistém smyslu ujařmuje. „Náboženské“ aspekty mají totiž podle Durkheima všechny formy společenského vědomí, protože všechno, co je sdíleno určitou pospolitostí lidí, dostává nutně náboženský ráz.

Poslední významná shoda mezi Durkheimem a Fustelem, na kterou chci upozornit, spočívá v tom, že pro oba bylo náboženství zdrojem dalších důležitých společenských jevů. Uvádí-li Fustel na s. 377, že starou společnost ustavilo staré náboženství, že z tohoto náboženství vyrostlo i právo, vztahy mezi lidmi, vlastnictví a dědictví, a že ustanovilo také vládu mezi lidmi, pak u Durkheima nalezneme tezi, že základní kategorie myšlení, a tudíž i věda, právo a morálka, souhrnně řečeno, téměř všechny velké společenské instituce se zrodily

z náboženství (viz *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, cit. vyd., s. 598).

V žádném případě nechci tvrdit, že všechny uvedené myšlenky převzal Durkheim od svého učitele a že neměly i jiné zdroje. Kromě toho každá z nich byla Durkheimem hlouběji a širěji rozpracována, uvedena do nových souvislostí, obohacena rozsáhlejší argumentací, podložena bohatším a mnohostrannějším materiálem, čímž nabyla originální podoby. Na druhé straně by ovšem nebylo správné tuto Durkheimovu názorovou spřízněnost s jeho učitelem z *École normale supérieure* při studiu geneze Durkheimova díla přehlížet a podceňovat.

Jakkoli se ve svých příručkách dějin sociologie zmiňují o Fustelovi Sorokin, Szczepański, Martindale, Coser i další, relativně nejvíce pozornosti mu věnoval a patrně nejvystižněji jeho význam pro sociologii zhodnotil E. Chalupný ve své práci *Vývoj sociologie v 19. století* (1948). Píše o něm, že zejména svým sociologickým pojetím dějepisu (v čemž se blíží Tainovi) se stal průkopníkem sociologie, aniž si toho byl vědom. Chalupný, jak už víme, oceňuje zejména to, že Fustelův popis společnosti podaný v *Antické obci* se velice blíží popisu sociologickému, neboť jde o soustavný

výklad v sociologických kategoriích, a dále to, že si Fustel uvědomuje soulad jednotlivých stránek společenského života se společností jako celkem. Podobně jako Sorokin Fustelovi vytýká, že přecenil roli náboženství v životě společnosti, zároveň však poznamenává, že Sorokin si všímá pouze této slabiny Fustelovy teorie, zatímco její hlavní, pozitivní sociologický význam opomíjí. Nadto Chalupný dodává, že jednostrannost svého prvního spisu, tj. *Antické obce*, Fustel později překonal a postavil vliv hmotných zájmů na roveň vlivu idejí, čímž jeho dílo dostalo ještě solidnější sociologické základy.

České vydání Fustelovy práce je uzavřeno stručným doslovem Jana Sokola, který byl spolu s Jitkou Bryksí a Kateřinou Mikšovou rovněž jejím překladatelem.

Je škoda, že jinak přesný a čtivý překlad obsahuje několik neodpuštělných gramatických chyb (např. hrubé chyby na s. 210, 218 a 293, nesprávně psaná jména a názvy Středomoří, Středozemí, Caesar, helénský, heilóti, ale i další slova). Zvláště rušivě pak působí soustavně chybné skloňování jména Cicero, přičemž právě toto jméno se v knize objevuje velmi často.

Jan Sedláček

Steve Kroll-Smith a H. Hugh Floyd: *Bodies in Protest: Environmental Illness and the Struggle Over Medical Knowledge*

New York, New York University Press 1997.

V této konsekvantně napsané studii spojují autoři S. Kroll-Smith a H. H. Floyd osobní a institucionální svět. V obou z nich probíhají pokusy o interpretaci nové a obtížné zdravotní poruchy známé odbornému světu pod názvem *multiple chemical sensitivity* – MCS. Ačkoli MCS není lékaři uznávána jako nemoc (projevy jsou velmi rozmanité) a liší se od případu k případu, hluboce dezorientování a ohrožení se cítí ti, kteří ji zažívají na vlastní kůži, i ti, kteří spoluvytvářejí jejich sociální svět – přímo i nepřímo angažovaní odborníci. Autoři zajímá, jak lidé vnímají a vysvětlují svoji zkušenost; proto je kniha vystavěna na vyprávěních pacientů přímo trpících MCS. Autoři zároveň uvádějí do souvislosti zmíněné etnografické

údaje a problémy, jež nastoluje kapitalistická společnost konce 20. století (která při výrobě zboží produkuje látky škodlivé prostředí), ale též s biomedicínským modelem, jenž dává lékařům právo tvořit a interpretovat lidské tělo. V očích těch, kdož trpí MCS, dosud tyto systémy selhávají. Odtud je odvozen i název knihy *Těla v protestu*.

Kroll-Smith a Floyd jsou dobře obeznámeni se současnými teoretickými disputacemi o moderním a postmoderním světě. Na začátku knihy nás seznamují s myšlenkami A. Giddense, U. Becka, A. Touraina a M. Foucaulta a představují MCS v zajímavých souvislostech: „Nadměrná produkce společnosti pozdního kapitalismu, zásahy do životního prostředí a uspokojování potřeb zákazníka spustily tuto novou pandemii. MCS není virus, na který lze najít lék; je to, riskujeme-li obvinění ze zveličování, tělesná obžaloba moderní doby.“ (s.

xi). MCS je problémem sociologickým i medicínským.

Jak autoři uvádějí v Úvodu, jsou environmentální nemoci (*Environmental Illness* – EI, též známé jako MCS) medicínskou anomálií, která je hádankou pro lékaře i pro veřejnost, neboť dosud neexistují žádné objektivní testy, jež by je jednoznačně identifikovaly a biomedicínský model není nasměrován k diagnostikování či managementu tohoto „nového těla“. Jako relační nemoc je MCS ovlivňována životním stylem ostatních lidí a je v ní akcentován vliv prostředí na tělo člověka. Jelikož lidé trpící MCS jsou alergičtí na prostředí, jež je pro ostatní neškodné, musí si nejen ujasnit svůj záhadný stav, ale též naléhat na druhé, aby změnili své chování a prostředí, které všichni společně sdílejí. Následně se kniha zabývá studiem fenomenologie MCS a snahy o sociální změnu, která se počíná kolem „těl v protestu“ organizovat.

Kroll-Smith a Floyd uvádějí zajímavou skutečnost, že lidem postiženým MCS se úspěšně podařilo oddělit odbornou terminologii a znalosti profesionálních lékařů od svých vlastních znalostí vycházejících z reálných prožitků a vytvořit tak nový způsob uvažování (rationality). Ta zahrnuje abstraktní vědecké expertízy i empirické znalosti poskytované postiženým tělem. Ačkoli posledně jmenované znalosti začaly být s růstem odborných systémů směřujících k modernosti ignorovány, lidé postižení MCS ve snaze vytvořit alternativní formu uvažování svoje zkušenosti znovu prosadili prostřednictvím jejich propojení s „objektivnějším“ modelem. V některých případech se podařilo přimět stát, aby MCS uznal a zajistil jí chráněný status. To je dle autorů ukázkou situace, jak lze v prostředí liberální demokracie dosáhnout sociální změny, a „možná i nové strategie občanských aktivit“.

Kniha *Těla v protestu* je rozdělena do tří částí. V první části se čtenář seznámí s koncepcí „praktické gnoseologie“ antropologa Clifforda Geertze. Vzhledem k tomu, že jim většina lékařů pomoci nemůže nebo nechce, snaží se lidé postižení MCS vytvořit nějaký názor na svět, jenž by jim pomohl pochopit smysl jejich obtíží. Na rozdíl od lékařů, kteří se snaží subjektivní hledisko ve svých expertízách eliminovat, pro lidi s MCS tvoří důležitou součást

vyprávění. V druhé části knihy autoři zkoumají uvedená vyprávění, jež jsou překvapivě sofistikovaná po stránce zběhlosti v biomedicínských koncepcích a zároveň vycházejí z reálných zkušeností vlastního těla. Ukazují, jak lidé postižení MCS svůj stav puntičkářsky zkoumají a následně se snaží jej pochopit. Z vyprávění rovněž vyplývá, jak se tito lidé v určitém okamžiku svého života dostávají ze samozřejmého „jako když“ světa, v němž jednájí a chápou v určitých stereotypech, do neskonale více znepokojujícího „co kdyby“ světa, v němž zpočátku nezbyvá než tápat. Autoři zdůrazňují fakt, že se lidé postižení MCS pokoušejí svůj stav teoreticky vysvětlit a MCS se stává „jak teorií nemoci, tak i formou sociální kritiky“. To vede autory k závěru, aby se v třetí části zaměřili na skutečnost, jak lidé s MCS kombinují odborné expertízy a „morální slovník“ s úmyslem dosáhnout sociální změny navzdory silnému odporu ze strany profesionálních lékařů, privátního průmyslu a dalších.

Například v 6. kapitole „Reprezentace a politická ekonomika nového těla“ Kroll-Smith a Floyd vycházejíce z Durkheimova pojetí reprezentace podávají důkazy, že pojem nového těla začíná být mezi některými klíčovými společenskými institucemi znám. Jak uvádějí, není MCS pouze *modelem tělesného stavu* (jak bylo zdůrazněno v předcházejících kapitolách), ale též *modelem nových sociálních vztahů*. V 7. kapitole autoři dokumentují, že se podařilo dosáhnout změn v legislativě, místní, federální či státní politice, dokonce v „lidové“ kultuře a na trhu. Trh již reflektuje MCS a nabízí určité zboží v souvislosti s tím, že lidé postižení MCS seznamují společnost s novou skutečností. Stojí za povšimnutí, že se tak děje spíše přes odpor lékařů než s jejich pomocí.

V závěrečné kapitole Kroll-Smith a Floyd, poukazující na propast prostírající se mezi aktuálním tělem a biomedicínou, definují občana postiženého MCS jako součást širšího hnutí za otevřený „prostor interpretace“. Ten by měl do studia zdraví a nemoci zahrnovat také poznatky laiků. Uvedený model odpovídá aktuální zkušenosti řady lidí mnohem lépe než abstraktní odborné poznání striktně ovládané profesionály. Autoři vztahují uvedený vývoj k tomu, co Phil Brown nazývá „lidovou epidemiologií“. Jde o model, v němž občané sbírají

svoje vlastní vědecká data a obohacují existující konstrukci poznání stejně dobře jako odborné autority. Environmentální hnutí obyčejných lidí podpořené některými organizacemi a několika klíčovými odborníky ochotnými spolupracovat na občanské úrovni již tento model s částečným úspěchem uplatnilo. Kroll-Smith a Floyd upozorňují, že v souladu se zkušenostmi lidí postižených MCS uvedený model odborný názor v zásadě neodmítá. Usiluje spíše o jeho kritické posouzení a přiměřenou integraci s laickými poznatky. Přes svoji reformní povahu podnítl uvedený přístup sběr údajů o životním prostředí a lidském zdraví, jež umožňují lépe porozumět souvislostem mezi prostředím a naším tělem. To vše bylo dosud biomedicínskou praxí odmítáno.

Před několika lety volal Charles Perrow ve svých spisech věnovaných odhadování rizik po „sociální racionalitě“ – akumulované moudrosti, která sestává z osobní zkušenosti každého jednotlivce v komunitě. Např. teoretikové feminismu již dlouho poukazují na lidské tělo, na somatickou moudrost, zejména ve společnosti, jejíž odborníci takovou zkušenost systematicky potlačují. Kroll-Smith a Floyd nyní přinášejí určitou naději v souvislosti se zánikem dualismu narativních a biomedicínských znalostí. Je zde podmíněná naděje, že by se mohla zrodit „lidová či občanská racionalita“. Ačkoli kapitalismus (se svou potřebou prodávat image lidského já) i systém specializovaných odborníků charakteristický pro období pozdní modernosti odmítají subjektivní poznání vycházející ze zkušeností vlastního těla, lidé postižení MCS využívají svá protestující těla k tomu, aby této nepřiměřené hegemonii odborníků konkurovali a ukazují okolní společnosti případnou novou alternativu.

Hnutí usilující o uznání MCS může dosáhnout neobyčejných úspěchů při izolování odborníků od jejich vlastní terminologie a obcházení lékařského establishmentu. Model,

jenž v sobě spojuje využívání vědeckých dat i osobní zkušenosti již účinně používá rostoucí počet skupin. Jako příklad může posloužit nedávný úspěch *Endometriosis Association* – občanská organizace, jejímiž členy jsou především ženy trpící endometritidou – která tuto záhadnou „moderní“ chorobu poprvé objasnila právě souvislostmi mezi prostředím a lidským tělem. Tím byl podnícen lékařský výzkum zaměřený na spojitost mezi působením chemických látek a lidským zdravím. Uvedené tendence nepochybně stojí na samé dělící čáře, neboť představují zásadní výzvu pro zavedení vědecký výzkum, sociální politiku i konstrukci lidského já na konci 20. století.

Kniha *Těla v protestu* je napsána jasně a srozumitelně, předkládá ucelený soubor myšlenek, aniž podlehne odborné terminologii. Autoři Kroll-Smith a Floyd zaujímají empatické stanovisko k lidem postiženým MCS, respektují jejich pečlivě budované názory, hledání „jak co funguje“, avšak jako sociologové skutečnost neposuzují. Prostřednictvím etnografického studia představují čtenáři každodenní realitu lidí postižených MCS. A co je z teoretického hlediska důležitější – dávají do souvislosti zkušenost „nového lidského těla“ zakoušejícího MCS a sociální strukturu postmoderní společnosti. Účinně též integrují mikroúrovňový fenomenologický svět subjektu a makroúrovňový svět sociální politiky. I když by čtenář jistě uvítal více základních informací např. o etniku či sociální třídě jednotlivců, studie přesvědčivě zdůvodňuje význam hnutí, jež v souvislosti s MCS vzniká. Vzhledem k závažnosti tématu, interdisciplinárnímu přístupu, čtivosti a zajímavým teoretickým argumentům kniha patrně osloví širokou veřejnost.

Stella M. Čapek, Hendrix College

Vyšlo v Organization & Environment 11 (1998):

498-500, ©1998 Sage Publications, Inc.

Se svolením autorky přeložila V. Dvořáková-

Jani

Martin Hampl: Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu

Praha, Přírodovědecká fakulta UK 1998

Studie univerzitního profesora Martina Hampla
Realita, společnost a geografická organizace:

hledání integrálního řádu vyšla na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze na podzim roku 1998. Byla vypracována v rámci grantového úkolu č. 403/96/02 58 „Teorie regionální diferenciace společenského vývoje“

schváleného a podpořeného Grantovou agenturou České republiky v období 1996 až 1998.

Monografie navazuje na předcházející Hamplovy práce, a proto není divu, že se zabývá nejobecnějšími otázkami sociálněgeografického studia a jejich zařazení do kontextu poznávání integrálního řádu reality. Studie je pokusem, dodejme předem, že poměrně velmi úspěšným, shrnout dosavadní důležité poznatky předchozího autorova bádání, utřídit je, částečně obohatit a rovněž srozumitelně, krátce a jednoduše (je-li to vůbec v řešené problematice možné) prezentovat širší veřejnosti. Cílem Hamplova snažení je snaha nalézt určitý řád ve studiu diferenciací a interakcí heterogenních systémů jevů a procesů, což v autorově podání představuje hlubší poznávání hierarchických forem organizace reálných systémů. „Právě studium sociálněgeografických systémů, které leží v průniku zkoumání společenských a environmentálních struktur může přispět k rozvoji integrálních hodnocení reality, neboť se zabývá nejvyššími hierarchickými úrovněmi uspořádání reality“ (předmluva).

Hierarchizace ve smyslu poznání diferenciace vztahů a částí a celků prolíná celou práci a je ústředním mottem Hamplova studia. Jak je již u tohoto autora ostatně tradiční, úsilí se nesoustředí pouze na stanovení hierarchie systémů/celků, ale pozornost je věnována i studiu důležitých pravidelností ve strukturaci reality. Vlastní práce je členěna do dvou základních částí: Prvá, již je v souladu s autorem možno nazvat „obecně vědním hodnocením“, je logickou předzvěstí části druhé, v níž jsou rozvedeny nejobecnější představy na konkrétním studiu sociálněgeografických systémů.

V první kapitole autor nastiňuje nerovnoměrnosti v rozvoji vědeckého poznání (dezintegrace vědy) a na stručné charakterizaci vývoje sociálněgeografického myšlení dokládá obtíže studia „celkových struktur“. Mimo jiné, za principiální otázky označuje pojetí samotného předmětu geografie a na straně druhé pojetí řádu v uspořádání geografických systémů. Velmi názorná je konstrukce schématu typů integrálních přístupů ve vědě. Typy hierarchií a klasifikace reálných systémů a navazující stanovení základních pravidelností a jejich diferenciace tvoří druhou a třetí kapitolu. Klíčovým tématem je zde diskuse principu komple-

xity a principu vývojové složitosti jako základních atributů klasifikace reálných systémů a principu „obecnosti“ (jako principu „epistemologického/metodologického“). Autor zdůrazňuje nedostatečnost a zároveň primární význam poznání strukturace z hlediska vztahu „část a celek“. Rozvádí a na empirických příkladech – výsledcích sociálněgeografických generalizací – dokládá nalezené „pravidelnosti v diferenciaci“, přičemž právě na tomto pozadí vysvítá zřetelná odlišnost „hierarchicky uspořádané diferenciace komplexních či komplexně podmíněných jevů“ (klíčový význam asymetrického rozrůznění souborů komplexních jevů) od „homogenity souborů elementů, resp. souborů charakterizovaných elementárně podmíněnými znaky“. Při hodnocení dvou daných uspořádání souborů reálných jevů autor dále zdůrazňuje důležitost odlišování velikostních a strukturálních znaků a široce diskutuje povahu integrity souboru elementů a na straně druhé komplexů. V další kapitole je podán integrální obraz struktury a vývoje reality. Jsou stanoveny základní typy interakcí mezi různými reálnými systémy a je načrtnut vývoj integrální struktury reality podle řádu/měřítka hodnocené struktury.

Druhá část studie je členěna do tří bloků. Prvá ze subkapitol je věnována integrálnímu hodnocení společnosti se zdůrazněním vzájemné interakce tří základních strukturací široce chápané společnosti: homogenity lidského druhu (elementární), sociální organizace (semikomplexní – omezená heterogenita) a geografické organizace společnosti (komplexní – rozvinutá heterogenita). Tato část monografie, stojící na hodnocení základních interakcí, diferenciálních procesů a regulačních mechanismů, se svojí interpretací relativně „pochoptelného“ vývoje společenského systému, musí být poměrně srozumitelná i „laikovi“, nenavýklému autorovu nevyhnutelně složitějšímu výkladu (obsahu) i podání (formě).

Komentována je zvýšená úloha interakcí u zmíněných typů strukturací a právě složitost interakce spolu se složitostí a víceúrovňovou strukturací celé společnosti je považována za hlavní bariéru rozvoje společenskovědního poznání. Zmíněn je trvalý „nezájem“ o vnější – environmentální – organizaci společnosti. Široce je dále komentována funkce na jedné straně

mechanismu konkurenčního typu (např. tržní mechanismus), na straně druhé „druhořadého, resp. zprostředkovaného“ kooperačního mechanismu (např. společenská, ale i geografická dělba práce). Působení obou dominantně konkurenčních sil vede ke společenským a územním rozdílům, jejichž charakter je dále rozváděn. Na pozadí obecně pojímaných koncentračních procesů (jak ve smyslu územním, tak „funkčním“) jsou diskutovány i pro současný vývoj transformace v Česku velmi aktuální a důležitě otázky regulačních mechanismů a redistribučních opatření cílených ke zmírnění rozdílů (mimo jiné v souvislosti se střetem potřeb „sociální stability“ a „ekonomické výkonnosti“). V následující kapitole je charakterizována a dále šířeji komentována rozdílnost řádovostní/měřítkové diferenciace v úrovni územní nerovnoměrnosti (koncentraci) přírodních a společenských jevů. Závěrečná kapitola je úspěšným pokusem o utřídění „postupně stanovených charakteristik hierarchických organizací společenských a environmentálních systémů“. I zde dominuje „princiální úloha poznání forem hierarchií v realitě pro vytváření syntetického obrazu reality“.

Recenzovaná studie rozhodně nezklame očekávání. Je dalším kamínkem do mozaiky autorova v mnohém osobitého a jedinečného teoretického konceptu, který systematicky rozvíjí a kultivuje. Velice cenné je, že autor není „teoretický teoretik“, nýbrž jeho „přírodovědné myšlení a přístupy“ jej neustále tlačí k empirické podpoře svých argumentů. Ač studie v mnohém využívá již dříve publikovaných poznatků, přináší také některá nová systematizující fakta nebo „vývojové doplňky“. Důležité je to, že autor na rozdíl od svých některých jiných, obecněji pojatých prací rovněž v této studii realitu v poloze současného společenskoeconomického stavu a dění hodnotí,

doporučuje vhodná řešení a činí některé výhledy do budoucna. Zřejmý je tak posun i do polohy reflexe „praxe“, např. diskuse tolik důležitých regulačních opatření, která např. v některých dřívějších stěžejních autorových pracích chyběla.

Studie je psána velice erudovaně. Autor opětně dokazuje, že bez problémů zvládá „průnikovost vědních disciplín“ (mimo jiné též bohatý a pestrý přehled literatury). Je velmi problematické v určitém směru kritizovat autorův jazyk, neboť těsnější korelace obtížnosti tématu a vyjadřovacích forem je v tomto případě patrně nevyhnutelná. Přesto se odvážím tvrdit, že některé pasáže jsou podány skutečně enormně těžce a vyžadují výjimečné soustředění čtenáře. Některé věty jsou stavěny složitě a i terminologie nemá asi všude svoji důslednou logiku nebo „čistotu“: viz např. užití výrazů societárních a societálních (na s. 100), výraz „respecializační“ (s. 74) apod. Text doplňují většinou velmi vhodně konstruovaná a přehledná schémata.

Ač by se dalo diskutovat o některých metodických přístupech nebo formulovaných závěrech, jde o naprosto parciální problémy. Hamplova koherentní skladba poznatků je svým způsobem fascinujícím obrazem a dovoluji si tvrdit, že kdyby autor psal „mateřsky“ jedním ze světových jazyků, jistě by zaujal na pomyslném žebříčku vědeckých kvalit – (jako dnes u nás) i jedny z nejvyšších příček na oné „vyšší úrovni regionální hierarchické diferenciace“. Hamplova dnes v podstatě nelze srozumitelně přeložit, zatím to nikdo nedokázal, bohužel ani samotný autor. Co však lze pro znalého češtiny a dychtivého poznání – je Hamplova čistá a poté přemýšlet, případně diskutovat. Neváhejte, není to lehké čtení, ale rozhodně stojí to za to.

Dušan Drbohlav

Sociální studia č. 1, Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta, Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis, G38, 1996

Podle editoriału byla sociálněvědní řada G Sborníku filozofické fakulty Masarykovy uni-

versity v Brně ukončena roku 1995. Na její tradici navazuje časopis *Sociální studia*, který „se chce cílevědomě ucházet o své místo na trhu českých sociologických periodik“ a „otevívá se autorům celé české sociologické obce a zve je ke spolupráci“. Novinkou nesporně přínosnou je multidisciplinární (sic!) základna

vydavatele časopisu, jímž je nová Fakulta sociálních studií v Brně.

V úvodní stati Jana Kellera s názvem „Deset let rizikové společnosti“ se připomíná, že v roce 1996 to bylo právě deset let od prvního vydání knihy Ulricha Becka *Riziková společnost*. Kellerovu textu se věnujeme na závěr recenze. Následuje anglický text Ladislava Rabušíce s názvem „Trendy manželství a rodiny v ČR v polovině devadesátých let“ zaměřený na specifický režim sociálně reprodukčního rodinného chování ve vzájemném vztahu rodiny a sociálně ekonomických struktur v moderních společnostech s přihlédnutím k problematice domácí demografické situace. Ta se vyznačuje především stárnutím společnosti, snížením přírůstku obyvatelstva, růstem nemanželských forem soužití a „singlů“. Rabušíc tak upozorňuje na důležitý problém, který má nejen sociální důsledky, ale celý komplex souvislostí sociálních důsledků i předpokladů. Radím Marada v teoreticky a politicky závažné studii „Moc, peníze a dobro. Občanská společnost mezi státem a trhem“ (rovněž v angličtině) kriticky poukazuje na dnešní sklon považovat za jádro občanské společnosti tzv. nevládní a nezávislý sektor (NGOs apod.). Podle autora je třeba samotný pojem „občanské společnosti“ chápat jako historicky proměnlivý jev a zároveň za symbolický „label“ či heslo pro politické aktéry při vymezování obecných cílů sociální změny. S obojím možno souhlasit. Navíc se v případě pojmu občanské společnosti jedná o určitý ideál a slogan s normativními konotacemi a o politický symbol spíše než o nástroj analýzy sociálních změn. Jako historicky proměnlivý fenomén má občanská společnost různý obsah a smysl podle odlišných kontextů také v českých poměrech od roku 1989. Marada zde vidí vývoj od původní opozice intelektuální svobody vůči všemocnému státu až k současné normální politice a oddělení tržního hospodářství a občanské společnosti. S odvoláním na K. Polányiho je zdůrazněna komplexní politická, sociální a kulturní podmíněnost tržního hospodářství, jež kontrastuje s odlišností etických imperativů v oddělených sektorech tržní ekonomiky a občanské společnosti: individuální odpovědnosti za vlastní život a solidarity s druhými. Paradoxně je občanská společnost závislá na moci a penězích, kdy stát sub-

stituuje liberální spontánní iniciativu občanů při definici cílů „společenského dobra“ či „veřejného blaha“, stát je hlavním garantem morálky, politiky i ekonomiky. Situace vyúsťuje do dilematu, před nímž Marada varuje: na jedné straně jde o ekonomizaci odporující étosu občanské společnosti, na druhé se jedná o byrokratizaci. Čtenář může dojít k závěru, že obojí může ještě více zablokovat „nezávislé“ jednání občanů zdola ve smyslu instrumentalizace pojmu občanské společnosti: občan závislý na státu není motivován k samostatnosti a odpovědnosti. Občanství čerpá svoji sílu právě z lidského potenciálu sociálního jednání a má větší či menší politickou relevanci (v kontextu „*volonté générale*“). Domníváme se, že přesně v tomto momentu přestává jít o problém, zda „občanská společnost“ je ideou, sloganem, analytickým pojmem teorie či „sektorem“. Jde spíše o „občanství“ jako výraz živné půdy demokracie jako něčeho nikoli dosaženého a formálně proklamovaného, ale jako potenciálu, jenž je třeba neustále rozvíjet, živit, kultivovat a chránit. Nestačí pouhá institucionalizace. A právě občanství jako praxe každodennosti může rozhodovat o osudu, obsahu a smyslu fungování demokracie i „občanské společnosti“, jež nejsou nevratnými fenomény. To snad platí nejen pro „nové demokracie“, jako je naše v plenkách, ale i pro demokracie „staré“.

Na téma ekologické i lidské kvality života je česky psaná úvaha Libora Kysučana „Hledání Zlatého věku“, která případnou historickou analogií vybízí k vysledování ideálů dobrovolné skromnosti v literárních pramenech éry římského císařství. Pod heslem *nilhil novum* prezentuje autor analogii pozdně římské civilizační krize a soudobé globální krize kulturní a ekologické. Ústředním motivem je hodnota prostoty a jednoduchosti životního štěstí a vyrovnanosti bez ohledu na hmotné bohatství a společenské postavení. Tento motiv rozvíjený pozdní Stooou najdeme dnes v myšlenkách hlubinné ekologie a dobrovolné prostoty jako soudobých reakcí na ekologickou krizi a přesyacenou konzumní civilizaci umělých potřeb a vyráběných rizik (A. Giddens). Autor vidí v pokusech o útěk z civilizace od starověku až po dnešek jednak afektovanou hru na přirozenost či manýru – jednak přirozenou tělesnou i duševní potřebu klidu, zdraví, přírody jako

estetické míry harmonie a krásna. O životním stylu dobrovolné prostoty (*voluntary simplicity*) jako šance na emancipaci jedince i alternativy zhoubného bujení moderní technobyrokratické civilizace pojednával také jeden z bestsellerů alternativních nových sociálních hnutí „Voluntary simplicity“ od kalifornského sociologa Duane Elgina z roku 1981.

Krátký, ale hutný příspěvek Vladimíra Krivého ve slovenštině „Slovensko na ceste – kam?“ se zaměřil na specifický sociokulturní kontext slovenského politického vývoje od roku 1989 do roku 1994 ve směru ke „státnímu paternalismu“ a „klientelismu“ (s. 80) a proces postupující diferenciaci a štěpení společnosti. Poslední vývoj na Slovensku napověděl více ve směru dynamického přesunu k demokratickému potenciálu a jeho mobilizaci při uvědomování rizik autoritativního režimu.

Na závěr věnujeme pozornost první studii J. Kellera, jež představuje jeden z mála českých pokusů o výklad sociologických prací Ulricha Becka. Informativní a jistě též do značné míry popularizující studie Kellera se soustřeďuje na přetlumočení a vlastní interpretaci některých tezí Beckova sociologického uchopení problematiky soudobého globálního ohrožování životního prostředí. Keller vybral následující problémy: vytváření a povaha rizik jako rys moderní společnosti, normalizace rizik vědou a úřadem, nový status přírody, stará moderna a moderna reflexivní. Keller zmínil též Beckovy další práce, zejména *Protijedy. Organizovaná neodpovědnost* z roku 1988 a *Objevení politična* z roku 1993. Beck významně zasáhl do diskusí nejen o povaze současné ekologické krize, ale také do vlastního diskursu sociologie o obsahu a smyslu procesů modernizace: ohrožená příroda je nikoli naturální či technický, nýbrž sociální a politický problém a toto zespočtenšťování přírody je zároveň její integrací do sociálně politických konfliktů – avšak zároveň se vyjevuje vnitřní rozpornost empiricko-historické trajektorie procesu modernizace, kterou Beck kritizuje jako ztotožnění moderny s průmyslovou společností. Beckovi nejde jen o ekologické sebeohrožení (globální) „světové rizikové společnosti“ (*Weltrisikogesellschaft*), ale také o postižení paralelního procesu rozkladu, „seberozpouštění“ struktur sociokulturní a institucionální organizace prů-

myslové moderny. To ukázal nejnověji ve své analýze procesu globalizace, jež podle jeho názoru narušuje prostor sociální organizace institucí historicky pokračující z dob vzniku států západního absolutismu přes vývoj moderní průmyslové společnosti, která v druhé polovině 20. a teď již na samém prahu 21. století praská ve švech. Globalizace transnacionálních sociálních prostorů postrádá odpovídající institucionální a organizační rámec, což přispívá k dalšímu narůstání rizikovosti. Globalizace je podle Becka nejen rozkladem státostředných lokálních průmyslových společností, tak jako individualizace rozkládá „zevnitř“ stát blahobytu, průmyslové sociální třídy či „organizační společnost“, je také zpochybněním sociologické tradice „kontejnerových teorií“ společenského celku či systému (podle schématu stát = kontejner společnosti). Podle Becka tedy průmyslová (polomoderní) moderna ohrožuje sama sebe „zevnitř“ nejen ekologickou destruktivitou dopadů důsledků svých produktů, ale také ohrožením demokracie rozpadem institucí a kolektivit i tlaky individualizace a „riskantních svobod“. Podle Becka působí právě globalizace spolu s paralelní individualizací na oslabování potenciálu aktivního občanství, „občanské společnosti“, jestliže egoismus v důsledku závislosti na trhu nebo státu, jež jsou rubem „riskantních svobod“, převáží nad solidaritou. Pojem reflexivní modernizace vyjadřuje u Becka nejen „kritiku nesplněných slibů kasické moderny“ a „rizikové společnosti“ (Keller: 16), ale také potřebu modernizovat modernu ve smyslu její „přestavby“ či rekonstrukce, zejména jejich hlavních sociálních institucí, tak aby byly schopny politicky koordinované akce k řešení problémů rostoucí složitosti, provázanosti, interdependence. Nejde přitom pouze o kritiku „nezamýšlených důsledků“ jako pouhých dysfunkcí, ale o systémové důsledky a systémové sebeohrožení, jež vystupují jako „problém sociálního řádu“, což Keller považuje za problém „skutečné míry rozumnosti vlastních základů jeho racionality“ (ibid.: 19). Není tedy rozdíl mezi nezamýšlenými a systémovými důsledky výrazem (či příznakem) obecnější změny paradigmatu v sociologickém pohledu na modernu? Má reflexivní změna sociologického modelu také politickou moc ovlivnit změnu v „životě soci-

álních struktur“, jak napovídají nejen Beckovy (rovněž např. Giddensovy) texty z devadesátých let, kde možno vysledovat přinejmenším záměr a ambici v tomto směru? Konečně lze také poznamenat, že čím více budeme Becka a jeho texty číst, tím spíše zjistíme, že ekologická problematika nevyčerpává jeho koncepci pojmu „rizikové společnosti“, ale je spojována s problematikou společenských vztahů, jejich

dehumanizací a krizí, představuje jednu z mnoha dimenzí rizikové civilizace.

Na závěr nezbyvá než dodat, že brněnský sborník nasadil velmi solidní, ba vysokou „laťku“ pro způsoby sociologického psaní u nás. Přejme si, aby ona laťka vydržela a něco též kladně ovlivnila ve smyslu latinského „přiklady táhnou“.

Oleg Suša

Anthony Giddens: Sociologie

Praha, Argo 2000, 595 s.

Nakladatelství Argo vydalo překlad dlouho očekávané knihy Anthonyho Giddense *Sociologie*. Jak sám název napovídá, jedná se o elementární učebnici sociologie, ve které autor definuje klíčová témata a termíny oboru. Nejde mu o vyvinutí nových teorií, spíše předkládá poměrně komplexní a přehledný náhled pro začínající studenty oboru. Dá se očekávat, že mnoho vysokoškolských učitelů bude tento překlad používat pro přiblížení témat studentům prvních ročníků. Z tohoto důvodu je nezbytné, aby byl překlad terminologicky v pořádku a aby kniha nabízela ty pedagogické možnosti, které skýtá originál.

Ve své recenzi jsem se zaměřila na kapitulu *Pohlaví a sexualita*, neboť se jedná o téma v české sociologii poměrně opomíjené, o téma, kde je naprosto nutné, aby nastavení celého diskursu, ve kterém budou nadcházející diskuse probíhat, bylo správné a odpovídalo terminologii používané západními vědci. Překlad, bohužel, tomuto požadavku neodpovídá. Spíše v něm vládne terminologický chaos.

V úvodu je nutné říci, že překladatel Jan Jařab z nějakého důvodu nepoužil pro svůj překlad poslední vydání Giddensovy knihy z roku 1997. Vznikla tak kombinace tří různých vydání, přičemž to nejstarší pochází již z roku 1989. V některých podkapitolách tak dochází k naprosto kuriózní situaci, kdy text skáče z vydání z roku 1993 do roku 1997 a zpět. Nejvíce se to projevuje v podkapitole „Postoje vůči homosexualitě“, kde v šestém odstavci dochází ke třem takovým přeskokům. Není mi moc jasné, proč ucelený Giddensův text je nutné tímto způsobem parcelovat. Překladatel by pochopitelně mohl namítnout, že se

jednotlivá vydání liší a že se snažil o co nejkomplexnější překlad s cílem pokrýt tematiku, které se Giddens věnuje ve všech třech vydáních. Tento naprosto neobvyklý překladatelský přístup ovšem dává překladateli mnohem větší pole působnosti, než jaké mu při překladu náleží. Staví ho do role určitého redaktora, který vybírá, co se bude českému čtenáři předkládat, a co ne. V tomto směru lze Jařabovy možnosti chápat mocensky, neboť tak určuje, který diskurs bude povolen, bez ohledu na originál.

Nicméně ani možná námitka, že se jedná o snahu o komplexní překlad a pokrytí všech tří vydání, neobstojí. Jařab totiž vynechává klíčové pasáže textu. Největšího zásahu se dopouští na úplném začátku, který je naprosto určující pro další pochopení celé kapitoly. Tam totiž Giddens definuje důležité termíny, s nimiž následně pracuje. Anglická verze z roku 1997 dokonce v úvodu každé kapitoly obsahuje „Basic Concepts“, tedy základní koncepty. Ty jsou v úvodních odstavcích vždy osvětleny. V českém překladu základní koncepty úplně chybějí, a tak tento učebnicový text ztrácí na přehlednosti, jeho pedagogická funkce se snižuje. To by se dalo přehlédnout, kdyby dále v textu nedocházelo ke změnám a vysvětlení základních konceptů figurovalo tam, kde v angličtině. V kapitole, které jsem se věnovala, překladatel ale celý odstavec, který se týká vysvětlení anglických konceptů „sex“ a „gender“, tedy „pohlaví“ a „rod/gender“, vypouští, a v důsledku toho vládne textu nejednotnost. Přitom přesnost je pro akademický text imperativem číslo jedna.

Pro pochopení problematiky vztahů žen a mužů je klíčových několik termínů, které poskytují konceptuální rámec, ve kterém probíhají diskuse týkající se jak ekonomicko-

politických témat, tak kulturních studií (např. sexualita a queer studia). Anthony Giddens si je důležitosti těchto konceptů plně vědom. Proto hned po úvodu, ve kterém představuje problematiku sexuality, transsexuality a podílu biologických determinantů a kulturní výchovy na příkladu James Morrise-Jan Morrisové, definuje termíny „gender“ a „sex“. V překladu tyto definice chybějí, stejně jako odstavec obsahující koncepty „femininity“ a „masculinity“, tedy v češtině nejednoznačné „ženskost“ a „mužskost“, které překladateli dále v textu činí problémy. Právě v této části, která si vyžaduje zvýšené pozornosti, tedy Jařab nejen vynechal důležitý odstavec z vydání z roku 1993, který není obsažen ve vydání pozdějším, ale přeskočil i odstavec, který obsahují vydání obě v úvodu k již zmíněné podkapitole:

„Anglické slovo ‚sex‘ tak, jak se používá v normální jazyce, není jednoznačné, neboť odkazuje jak na pohlaví osoby, tak na sexuální akty, jichž se lidé účastní, jako například ve výrazu ‚mít sex‘. Z důvodu přehlednosti je nutné rozlišovat mezi pohlavím ve významu biologických a anatomických rozdílů mezi muži a ženami a sexuálními aktivitami. Musíme ale trvat i na další distinkci, a tou je rozdíl mezi POHLAVÍM a GENDEREM. Zatímco pohlaví odkazuje k fyzickým rozdílům lidského těla, gender se týká psychologických, sociálních a kulturních rozdílů mezi osobami mužského a ženského pohlaví. Tento rozdíl mezi pohlavím a genderem je zásadní, neboť mnoho rozdílů mezi osobami mužského a ženského pohlaví nejsou biologického původu.“

Tento odstavec vysvětluje víceméně vše. Jistě, je možné namítnout, že slovo „gender“ je nutné přeložit nebo ještě více přiblížit českému čtenáři. Překladatel má ale nepřeberné množství možností, jak to udělat – odkazem, poznámkou pod čarou nebo doslovným překladem daného slova. Jako v mnoha dalších oborech i v humanitních vědách může docházet k přejímání, pokud cílový jazyk daný koncept neobsahuje (tento trend je v současné době nejvíce patrný ve finančnictví a burzovním jazyce). Slovo gender by se tedy jednoduše mohlo začlenit do českého pojmosloví. V tomto smyslu se vyjádřili autoři *Velkého sociologického slovníku* (Karolinum, 1996: 339). Stejného názoru je i redakce *Sociologic-*

kého časopisu, která v úvodu k 1. číslu (ročník 31, 1995: 3) píše:

„...Zatímco pojem ‚feminismus‘ je v českém prostředí chápán odlišně od jeho současného západního pojetí, pojem ‚gender‘ je zcela nový a zdá se, že musí být importován v anglickém originále. Vznikl za účelem odlišení pouze biologického určení muže a ženy (pohlaví, sex) od jejich určení kulturního a sociálního. Původně ‚gender‘ označoval gramatický rod, jeho český převod termínem ‚rod‘ by však v českém kontextu zaváděl jiným směrem. Dosavadní konsensus těch, kdo se touto problematikou u nás zabývali, je převzít anglické ‚gender‘.“

Rozdíl mezi oběma termíny je nutné dodržovat, aby nedocházelo ke zmatkům. A je to právě překladatel, kdo nese odpovědnost za to, že daný termín bude správně komunikován. Z výše uvedených definic pohlaví a genderu je patrné, že již název první podkapitoly je zavádějící. Anglické „Sex, Gender and Biology“, tedy „Pohlaví, gender a biologie“, Jařab naprosto nesmyslně překládá jako „Pohlaví, sex a biologie“. Pokud použijeme jeho nejednotný terminologický plán ke zpětnému překladu, název podkapitoly by zněl „Sex, Sex and Biology“. Mohlo by se zdát, že překladatel „pouze“ nepochopil rozdíl mezi pojmy „gender“ a „pohlaví“, a proto k nim odkazuje stejně. Tak to ale není. Jařab v celé kapitole používá několik způsobů, jak se s tímto konceptem vyrovnat.

Nejjednodušší, zdá se, je celý koncept vynechat. Toto vynechání, které se opakuje celkem čtyřikrát, čtenář nepostřehne, zato ho však jistě zaskočí hned úvodní věta na straně 113: „U lidí považujeme za nejlepší zdroj informací naše zkušenosti...“, ale zdroj informací o čem – právě o genderu. Nevidím důvod, proč překladatel nemohl alespoň slovo gender opsat, například obratem „nejlepší zdroj informací o kulturní podmíněnosti ženskosti a mužskosti“, neboť se dále hovoří o hormonálních odchylkách od „normálu“, které popírají fakt, že naše přijaté chování jako žen či mužů je dáno pouze hormonálně, tedy biologicky. Na téže straně je výraz „female gender identity, behaviour and attitudes“ přeložen jako „ženská identita, chování a postoje“, což nikterak neproblematizuje právě ženskou identitu danou specifickou soci-

alizací, kterou muži neprocházejí. Žena je výsledek jak biologických daností, tak vlivu společnosti, právě tak jako muži nemají biologicky zakódovanou agresivitu a neschopnost vyjadřovat emoce, jak zmiňuje Giddens. Vzor chování podporované a vynucované společností nejsou ve vztahu příčinném. Tento fakt Giddens dále podporuje citátem z Lewontina (s. 114): „Biologické rozdíly se tak stávají spíše signálem k diferenciaci sociálních rolí než jejich příčinou.“ Je opravdu s podivem, že překladatel tento citát přeložil správně, ale nepocituje nutnost zproblematizovat námi přijímaný koncept „přírozenosti“ tak, jak to činí Giddens právě přísným oddělováním genderu od pohlaví. Slovo gender dále úplně mizí z názvu podkapitoly týkající se teorie Nancy Chodorow stejně tak jako z názvu podkapitoly týkající se teorie Carol Gilligan, kde se „Gender, self and morality“ mění na „„Já“ a mravnost“.

Ve většině případů ale překladatel slovo „gender“ nahrazuje slovem „pohlaví“, čímž dochází k naprostému zmatení pojmů, neboť tak se běžně překládá slovo „sex“, což je přesně ta dichotomie, kterou Giddens v textu ustavuje. Výraz „gender differences“ tedy na straně 113 přechází na „rozdíly mezi pohlavími“, nadpis podkapitoly „Gender socialization“ se mění na „Pohlaví a socializace“, obrat „tend to have a more 'traditional' view of gender differences“ je přeloženo jako „sklon k tradičnějšímu pojetí rozdílů mezi pohlavími“. Výraz „gender differences“ se dále objevuje jako „rozdíly mezi pohlavími“ na straně 117, 118, 120 a 132. Na s. 121 je přeložen jako „rozdíly v chování obou pohlaví“. Aby toho nebylo málo, Jařab se uchyluje k další možnosti, když „gender“ začne opisovat výrazem „mužské a ženské role“ či „úlohy“. Tento způsob by byl, pokud se chtěl úplně vyhnout slovu „gender“, zdaleka nejschůdnější, protože navozuje představu, že naše chování jako žen a mužů je něčím naučeným, nevrozeným, nepřírozeným, a tudíž je možné to změnit. Tímto ovšem Jařabovy experimenty nekončí. Dílo zkázy je dokonáno, když překladatel roli genderu zredukuje na sexualitu. Na straně 118 se totiž „gender identity“ objeví dvakrát jako „sexuální identita“ a „gender differences“ jako „sexuálně diferencované role“ (s. 117, 118).

Z toho všeho je zřejmé, že text překladu je naprosto zavádějící až matoucí. Jařabovi se podařilo promarnit možnost prezentovat jasný a přehledný argument Anthonyho Giddense. Místo toho jej znetvořil na nepoužitelnou změť termínů, která ve studentovi neznalém tohoto oboru sociologie nutně navodí dojem, že vlastně o nic nejde, že biologie a sexualita jsou těmi jedinými důležitými determinanty našeho chování. Přitom si celá kapitola klade za cíl ustavit nutnost sociologie zabývat se otázkami sociální konstrukce gender rolí, tázat se, komu je taková socializace prospěšná a co činí se vztahy mezi muži a ženami. Vede i k otázkám o tom, jak taková socializace omezuje muže v jejich sociální interakci. Gender je důležitý pojem přesně proto, že se snaží poukázat na ty konstrukty ve vztazích mezi ženami a muži, které se dají překonat, pokud to obě skupiny budou cítit jako nutnost.

Jak jsem v úvodu naznačila, terminologické nepřesnosti se netýkají pouze překladu slov „gender“ a „sex“. Vztahují se také na spřízněné termíny „male/female“ a „masculine/feminine“ nebo „masculinity/femininity“. Tyto binární opozice nejsou totožné. V novějším vydání z roku 1997 Giddens rozšířil úvod podkapitoly „Pohlaví, gender a biologie“ o část nazvanou „Gender differences: nature versus nurture“, která si pohrává s termíny spojenými s vrozeností a socializací, tedy přírodou a kulturou. V těchto dvou odstavcích Giddens postuluje rozdíl mezi vědci, kteří upřednostňují esencialistické teorie, tedy teorie založené na přesvědčení, že rozdíly mezi muži a ženami jsou do značné míry vrozené, že ženy jsou přirozeně jiné než muži i v emocionální oblasti, ne pouze biologické. V opozici k nim se staví škola sociální konstrukce, která zastává názor, že veškeré rozdíly plynou ze socializace ve společnosti. Zdá se, že význam pro utváření našich vzorců chování jako žen a mužů, se musí hledat někde v prostoru mezi nimi.

Pro fungování společnosti a mocenských vztahů je ale nutné, aby se přijaté vzorce a normy chování mužů a žen dodržovaly. K tomu slouží společenská definice toho, co považujeme za femininní a maskulinní chování, které ovšem do češtiny často přechází jako ženské a mužské chování, což za prvé zamlžuje fakt, že jde o sociálně definovanou a přijatou normu, a

za druhé to, že také existuje „female“ a „male“ chování, které s těmito vzorci nemusí vůbec koincidovat, které ale není patologické. V češtině tak člověk nabývá dojmu, že biologické a sociální je shodné a příslušníci jednoho či druhého pohlaví nemohou popřít společensky definované normy femininního a maskulinního chování bez toho, že by byli považováni za „mužatky“ nebo „žšenštilce“.

V Jařabově podání se výrazy „maskulinní“ a „femininní“ stávají „ženskými a mužskými vlastnostmi“. Problém je, že se termín používá v pasáži, kde se popisuje snaha rodičů změnit právě tyto naučené vzorce chování u vlastních dětí. Nepomůže ani to, že slova „mužský“ a „ženský“ jsou v uvozovkách. Vrchol ovšem přichází na straně 120, kdy se „femininity“ stává dokonce „ženskou povahou“. V souvislosti s touto podkapitolou bych ještě chtěla zmínit překlad jejího názvu, totiž „The difficulty of non-sexist child-rearing“ jako „Obtíže s netradiční výchovou“. Jistě, nesexistická výchova je opravdu netradiční, nicméně použití slova „netradiční“ v tomto kontextu, kdy značná část populace je nepřilíhla nakloněna rychlým změnám v oblasti ženských a mužských rolí, v sobě nese negativní konotace, zatímco anglická verze s „non-sexist“ má konotace pozitivní. Překlad opět odráží jiný hodnotový žebříček, než jaký je patrný z originálu, a tak překladatelův úkol aproximovat záměry autora (pokud přijmeme, že tyto záměry je možné určit) není opět dodržen.

Domnívám se, že je úkolem překladatele, pokud objeví rozdíl v pojmosloví či celém jazykovém podnebí, jak to nazýval Jiří Levý, které v cílovém jazyce neexistuje, aby tento rozdíl ustavil. Překlad je přece komunikace, a tudíž i kulturní komunikace, při které se nutně setkáváme s koncepty, které jsou naší kultuře cizí. Jařab v této své funkci propadl. Z textu je cítit, že se snaží slovu gender vyhnout, kdy je to jen možné. Pomáhá tak, ať již vědomě či nevědomky, prodlužovat situaci, kdy se v češtině jak média, tak akademická obec brání ustavení gender diskursu, který by poskytl možnost participovat právě na jeho definici. Jeho neexistence a potlačování v textu překladu neumožňuje čtenářům, aby tento koncept vůbec

uchopili a mohli se jím zabývat. Zůstává totiž založen pouze na popisu situace, který se rozplývá v nejednoznačnosti, neohraničenosti.

Již v roce 1970 Michel Foucault postuloval důležitost diskursu a jeho politicko-mocenský rozměr, když napsal, že „diskurs není pouze tím, čím se projevují boje nebo systémy nadvlády, ale i tím, pro co a čím se bojuje, je mocí, které se snažíme zmocnit“ (v českém vydání *Diskurs Autor Genealogie*, 1994: 9). Problém diskursu a nutnost jej změnit se objevuje už u prvních francouzských feministických myslitelů, které si začaly uvědomovat, že jim byl jazyk jakoby ukraden, a je tedy neschopen vyjadřovat to, co samy cítí. Od té doby se pochopitelně mnohé změnilo, nicméně nutnost zahrnout ženy do diskursu, nebo spíše nutnost diskurs změnit tak, aby poskytoval možnost sebevyjádření a realizace jak mužům, tak ženám, trvá. Pokud bude pokračovat situace, kdy se společnost určitých témat bojí, a aktéři, kteří mají možnost pojmosloví měnit, se tomu úspěšně vyhýbají, nebude možné se ze stávající situace s rigidně definovanými a společensky přijímanými rolemi pro muže a ženy pohnout.

Vliv Jařabova překladu se ale neomezuje pouze na tuto politickou rovinu. Giddensova kniha je především učebnicí pro začínající studenty sociologie. Univerzitní obec možná věřila, že jí poskytne pomoc při představování určitých témat studentům. Jak jsem se snažila ukázat, jasnost a přehlednost anglického originálu v češtině mizí, v dané kapitole mizí i definice naprosto zásadního pojmosloví, což vede k jeho matení. Otázkou zůstává, co s takovým překladem. Netroufám si odhadnout, jestli je tímto neodborným způsobem přeložena celá kniha, či zda se to týká pouze uvedené kapitoly. Nicméně je jasné, že kapitola o genderu a biologii, o podílu kulturně-sociálních a biologických vlivů na vývoj a rozvoj osobnosti žen a mužů, je nepoužitelná. Její používání začínajícími studenty by způsobilo mnohem více škody než užítu. Rozlišování mezi genderem a pohlavím je totiž jedním z klíčových aspektů, o než se sociologie posledních desetiletí obohatila.

Marcela Linková

Masarykova česká sociologická společnost: výsledky voleb a plán na tento rok

Na valném shromáždění společnosti počátkem února byla odsouhlasena kandidátka nového výboru, předsedů, místopředsedů a členů revizní komise pro období 2000-2002, která byla rozeslána všem členům. Volební komise zasedala 21. března a zpracovala došlé volební lístky. Nový výbor se dohodl na koncepci práce ve volebním období, upřesnil program pro první pololetí a výhled na druhou část roku. Zde jsou nejdůležitější závěry:

Do voleb bylo zařazeno 137 platných volebních lístků. Do funkce předsedů byli zvoleni Eliška Rendlová (106 hlasů), Jiří Musil (101 hlas) a Milan Petrusek (97 hlasů). Dohodli se, že v tomto roce bude předsedou Jiří Musil, v roce 2001 Milan Petrusek a v roce 2002 Eliška Rendlová.

Do celkem jedenáctičleného výboru byli dále zvoleni: Michal Illner (103 hlasů), Martin Potůček (87), Jiří Buriánek (85), Kazimír Večerka (76), Věra Majerová (60), František Zich (58), Martin Matějů (50) a Dana Sýkorová (50 hlasů). Věra Majerová bude vědeckým tajemníkem, Kazimír Večerka hospodářem.

Do revizní komise byli zvoleni: Alena Miltová (73 hlasů), Milan Tuček (72) a Alexander Fázik (62 hlasů).

Výbor chce vytvářet prostor pro vzájemnou komunikaci a diskusi nad závažnými otázkami současného a budoucího vývoje české společnosti. Jednou z priorit budou i nadále sociologické souvislosti evropské integrace. Každoročně bude pořádána vícedenní vědecká konference a několik diskusních odpolední. Vedle toho bude výbor podporovat aktivitu poboček a sekcí. Bude hledat způsoby a příležitosti, jak organizovat pracovní skupiny, a zejména jak podpořit zájem mladých sociologů a studentů o zapojení do MČSS.

Konkrétně k prvnímu pololetí letošního roku: Již proběhlo nebo je připraveno několik akcí. Sekce sociální patologie zorganizovala vícedenní výjezdní seminář „Asocialita a anti-socialita mladých lidí“, na němž se v Zátoni u Českého Krumlova počátkem dubna sešlo 45 účastníků. Sekce sociologie integrálního zkoumání člověka a sekce sociologie kultury

připravily na 10. května seminář „T. G. Masaryk o mravních dimenzích vědecké práce“ s referátem prof. Čecha. 1. června se v rámci seminářů o evropské integraci uskutečnilo diskusní odpoledne „České zemědělství v rozvoji venkova: adaptace na evropský model“ s hlavním referátem doc. Hrabánkové z Ministerstva zemědělství (oddělení Evropské integrace) a dalšími příspěvky pracovníků katedry humanitních věd a sociologické laboratoře Provozní ekonomické fakulty České zemědělské univerzity v Praze.

Koncem dubna v Praze zasedal výbor Evropské sociologické asociace pod vedením předsedy Jiřího Musila. 28. dubna bylo společné setkání s představiteli Masarykovy české sociologické společnosti. Informaci o české sociologii, jejich historických kořenech, tradici a dnešních hlavních tématech, včetně struktury výzkumných a vzdělávacích pracovišť přednesli Jiří Musil, Martin Potůček a Eliška Rendlová.

Na druhé pololetí připravujeme další diskusní seminář a koncem roku pak dvoudenní vědeckou konferenci k výročí 150 let narození TGM. Témata obou akcí upřesňujeme.

Calls for Papers

Na adresu sociologické společnosti přicházejí nabídky k účasti na mezinárodních akcích ISA, ESA, dalších organizací nebo periodik. V následujícím přehledu přinášíme základní informace s kontaktními adresami pro případnou účast nebo získání materiálů.

1) Journal of Transnational Sociological Association

Připomínky zasílat na adresu: Mohammed A. Bamyeh, Editor, The Gallatin School of Individualized Study, New York University, 715 Broadway, New York NY 10003-6806, USA, nebo e-mail mohammed.bamyeh@nyu.edu

2) International Conference Challenges for Science and Engineering in the 21st century, 14-18 June 2000, Stockholm, Sweden.

Konferenci pořádá International Network of Engineers and Scientists for Global Responsibility (INES).

Abstrakta zasílat s max. 1000-2000 slovy, termín pro zaslání abstraktů nebyl uveden. Registrace na web page www.ines2000.org

Další informace: INES 2000 Conference Secretariat, Gutenbergstr. 31, 44139 Dortmund, Germany, tel +49 231 575218, fax +49 231 575210, e-mail INES2000@t-online.de

- 3) Invitation to join the Research and Discussion Group of Democracy and Development in Africa

Termín pro zaslání abstrakt nebyl uveden.

Zájemci se vyzývají zaslat e-mailem své návrhy na adresu: Alphonse Cilumba, President of Quebec-Canada-Africa Axis, tel +1-514-525-7481, e-mail aqca@hotmail.com

- 4) The Foundation for the Promotion of Social Science Research on World Society-World Society Foundation-funds selected proposals for research on the structure of and change in world society

Zájemci se vyzývají k zaslání abstrakt do 30. června 2000 na adresu World Society Foundation, Sociological Institute, University of Zurich, Raemistr 69, CH-8001 Zurich, Switzerland, tel +41-1-6342151, fax +41-1-6344989.

Více informací na web site <http://www.wsf.unizh.ch>

- 5) International Journal of Public-Private Partnerships

Příspěvky zasílat na adresu Sheffield Hallam University Press, Sheffield Hallam University, Adsetts Centre, Sheffield S1 1WB, UK, e-mail moseley@shu.ac.uk

- 6) ISA Research Committee on Sociocybernetics, RC51, Second International Conference on Sociocybernetics, June 25-July 1, 2000, Panticosa, Spain.

Abstrakta o rozsahu 250-1000 slov zasílat na adresu: Felix Geyer, RC51 Honorary President, e-mail geyer@xs4all.nl

Více informací na web site <http://www.unizar.es/sociocybernetics/>, nebo <http://www.unizar.es/sociocybernetics/chen/felix.html>

Pro více informací o Panticosa (pouze ve španělštině) <http://www.panticosa.com/>

Termín pro zaslání abstrakt nebyl uveden.

- 7) 16e congres mondial L'association internationale des sociologues de langue francaise AISLF, Universite Laval, Quebec, Canada, 3-7 Juillet 2000

Téma: Une societe-monde?

Více informací na web site www.fss.ulaval.ca/aislf

Termín pro zaslání abstrakt neuveden.

- 8) ECSR Summer School 2000, Department of Sociology and Nuffield College at the University of Oxford, Oxford, UK, September 6-14, 2000.

Více informací na web site: <http://www.sociology.ox.ac.uk/ccsr.html>

Datum pro zasílání abstrakt nebylo uvedeno.

- 9) Invitation to collaborate Socio-Dynamics of Astronomy

Více informací na adrese: Andre Heck, heck@astro.u-strasbg.fr, Observatoire Astronomique, 11, rue de l'Université, F-67000 Strasbourg, France, web site <http://vizier.u-strasbg.fr/~heck>

- 10) ISA Research Committee on International Tourism, International Dateline Colloquim: Worldscape 21 July 2001, The University of the South Pacific, Suva, Fiji Islands

Termín pro zaslání abstrakt nebyl uveden.

Dr. Keith Hollinshead, TourismStudies, The Luton Business School, The University of Luton, Luton LU1 3TU, England, tel +44-01582-743139, fax 44-01582-743143, e-mail keith.hollinshead@luton.ac.uk

Registrace a ubytování: Colloquium Convenor: Robyn Bushell, University of Western Sydney, Hawkesbury Campus, Richmond, NSW 2753, Australia, tel +61-02-45701562, fax +61-02-45701267, e-mail r.bushell@uws.edu.au

- 11) Journal of Sport and Social Issues "Children, Sport and the Politics of Value"

Abstrakta zasílat do 5. září 2000 na adresu:

Dan Cook, University of Illinois, 104 Huff Hall, 1206 South Fourth Street, Champaign, IL 61820 USA, tel +1-217-244-3887, fax +1-217-244-1935, e-mail dtcook@uiuc.edu, nebo C. L. Cole, University of Illinois, 221 Freer Hall, 906 South Goodwin, Urbana, IL 61801 USA, tel +1-217-333-6380, fax +1-217-244-7322, e-mail c-cole@uiuc.edu

12) Graduate grants available Department of Sociology, University of Manchester, Manchester, UK, 1/ MA Bursary 2000-2001

Více informací na web site: <http://les.man.ac.uk/sociology>

Termín pro zaslání abstrakt do 30. června 2000 na adresu: Ann Cronley, Postgraduate Secretary, Department of Sociology, University of Manchester, Manchester, M13 9PL, United Kingdom, tel +44-161 275 2501, fax +44-161 275 2462, e-mail a.cronley@man.ac.uk

13) ISA Working Group on Social Indicators, WG06, Mid-term conference, 13-14 October, 2000, WZB Berlin, Germany

Téma: Rich and Poor. Disparities, perceptions, consequences. Intranational and international perspectives.

Prof. Dr. Wolfgang Glatzer, Goethe University, Fachbereich 3, Robert Mayer Str. 5, D-60054 Frankfurt am Main, Germany, tel +49 69 798 23584 nebo 2473, fax +49 69 798 28026, e-mail glatzer@soz.uni-frankfurt.de

Termín pro zaslání abstrakt nebyl uveden.

14) ISA Research Committee on Sociology of Population (RC41), Round table seminar: Gender issues in demography, Universidad Complutense, Madrid, Spain, 4-7 September 2000

Abstrakta o obsahu 100-200 slov zasílat do 15. června 2000 Dr. Encanacion Aracil, e-mail soso416@sis.ucm.es

15) 5th World Congress on Action Learning, Action Research and Process Management (ALARPM) and 9th on Participatory Action-Research (PAR), University of Ballarat, Victoria, Australia, 10-13 September 2000

Termín pro zaslání abstrakt nebyl uveden.

Více informací na adrese: The Congress Secretariat, The Conference Organisers Pty Ltd, PO Box 1127, Sandringham, Victoria 3191, Australia, tel +61 3 9521 8881, fax +61 3 9521 8889, e-mail conforg@ozemail.com.au, web site <http://www.alarpm.org.au/wc5&9>

16) The 2000 Nicholas Mullins Award of the Society for Social Studies of Sciences

Abstrakta v anglickém jazyce zasílat do 30. června 2000 na adresu: Vololona Rabearisoa, Centre de sociologie de l'innovation, École nationale supérieure des mines de Paris, 75272 Paris Cedex 06, France, fax +33-143 54 56 28, tel +33-140 51 92 85, e-mail rabe-hari@csi.ensmp.fr

17) Bolzano International School in Cognitive Analysis – BISCA 2000 "Dependence and Dynamic Categories", 18-22 September 2000, Maretsch Castle, Bolzano, Italy

Termín pro zaslání abstrakt neuveden.

Abstrakta zasílat na adresu: Roberto Poli, Department of Sociology and Social Research, 26 Verdi St., 38100 Trento, Italy, tel +39-461 881 403, fax +39-461 881 348, e-mail roberto.poli@soc.unitn.it

Více informací na web site: <http://www.soc.unitn.it/dsrs/IMC/IMC.htm>

18) International Conference Social Transformation in the Asia Pacific Region, University of Wollongong, Australia, 4-6 December 2000

Abstrakta o obsahu 500 slov zasílat na adresu: Professor S. Castles (Director) nebo Dr Jan Elliott (Research Fellow), Centre for Asia Pacific Social Transformation Studies (CAPSTRANS), University of Wollongong, 2522, Australia, e-mail capstrans@uow.edu.au, tel +61 2 4221 3780, fax +61 2 4228 6313, web site <http://www.uow.edu.au/research/centres/capstrans>

Termín neuveden.

19) ISA UNESCO Scholarship to attend ISA International Laboratory for Ph.D. Students in Sociology

Téma: Methodology of Research Projects, September 5-11, 2000, Onati, Spain.

Abstrakta v anglickém jazyce zasílat nejpozději do 20. června 2000 na adresu: International Sociological Association, Faculty of Political Sciences and Sociology, University Complutense, Campus de Somosaguas, 28223 Madrid, Spain, tel +34-91 352 7650, fax +34-91 352 4945, e-mail isa@sis.ucm.es

Eliška Rendlová

Asocialita a antisocialita mladých lidí: seminář sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti

Zátoň u Českého Krumlova 5.-7. dubna 2000

Sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti v návaznosti na semináře v Kašperských Horách (13.-15. 5. 1988) a v Zátoni u Českého Krumlova (22.-24. 4. 1999) uskutečnila opět v již uvedené Zátoni seminář *Asocialita a antisocialita mladých lidí* ve dnech 5.-7. dubna 2000.

Po uvítání účastníků a zahájení semináře předsedou sekce K. Večerkou se počal ihned naplňovat vlastní vědecký obsah konference, kde jednotlivá sdělení byla rozčleněna do devíti návazných bloků.

V úvodním referátu J. Buriánek z Filozofické fakulty UK *Kriminogenní postoje a relativní sociální deprivace – porovnání dospělých a mládeže* referoval o části výsledků již provedeného grantu Ministerstva vnitra ČR, orientovanou na bezpečnostní rizika (cca 1 300 respondentů vybraných kvótním výběrem ve věku nad 15 let). Autor si vytvořil specifické pojmové instrumentarium (např. „normativita“ = postoj k normám, „kompliance“ = dodržování zákonů, „concern“ = zneklidnění apod.). Zjistil řadu zajímavých výsledků: (1) mládež je méně kompliantní, více porušuje normy, méně hlásí delikty policii, neboť jí nedůvěřuje, dále se mladí jedinci častěji účastní etnických konfliktů; (2) s rostoucím věkem se zvyšují obavy, zneklidnění z kriminality majetkové i násilné, současně roste *punitivita* těchto starších subjektů; důvěra v policii je vyšší, podobně spolupráce s ní; (3) nejvíce obav, zneklidnění bylo zjištěno u nejstarší skupiny populace.

Další přednášející M. Cejp z Institutu pro kriminologii a sociální prevenci (dále IKSP) referoval ve svém příspěvku *Kriminogenní faktory v životě společnosti* ze široce založeného výzkumu, ve kterém bylo vytipováno cca 150 zkoumaných faktorů. Zdůraznil vysokou dynamiku faktorů, kdy se neustále nové faktory objevují, kdežto jiné zanikají. Z řady dalších zajímavých poznatků uvedl např. skutečnost, že naši nezaměstnaní jsou – na rozdíl od jiných evropských zemí – nezajímaví pro organizovaný zločin. Za varující dále pokládáme výzkum-

ně potvrzené zjištění, že „médiá glorifikují násilí“.

M. Kincl z Pedagogické fakulty Hradec Králové (*Asocialita jako způsob života*) se ve svém sdělení věnoval sociologii životního způsobu. Informoval o zajímavém průzkumu zaměřeném na způsob života „nečeských“ komunit. Tazatelé byli jeho studenti – pedagogickým záměrem bylo mj. naučit je klást nepřijemné otázky – a zjistil, že v některých komunitách našich Vietnamců, Romů, podnikatelů-„tržních komsomolců“ a bezdomovců funguje asociální jednání skutečně jako normální způsob života. Upozornil, že dalším zjištěním bylo, že naše média působí jako vzor předkládaných jednání.

M. Večeřa z Právnické fakulty Masarykovy Univerzity, dále PF MU (*Právo versus asociální a antisociální chování v postmoderní situaci*) akcentoval ve svém sdělení řadu oprávněných apologetických právních koncepcí, kdy sice právo je v postmoderní situaci relativizováno a uplatňuje se zpravidla pluralita názorů a hodnot, roste „pluralita světa“ i „neurčitý prostor světa“, včetně partikularizace norm a jejich fragmentarizace, nicméně právo je integrující silou. Pojímá asociální chování jako sociálně lhostejné; rozhodně odmítá myšlenku, že by právo mohlo substituovat sféru morální a souhlasí v podstatě s Tacitovým názorem, že „v nejzkaženějším státě je nejvíce zákonů“.

Původní název svého sdělení (*Asocialita a antisocialita mladých lidí a formování postojů k právu*) změnila K. Kuhnová (PF MU) v poněkud enigmatické označení (*Spatiatní období lidského života*). „Spatiatní“ koncipuje autorka jako vážící se k mezidobí 16-22 let a soudí, že naše právně politická koncepce orientovaná na mládež se jen vzdáleně blíží např. sofistikovanému švýcarskému paradigmatu politiky pro mládež, vyjádřené v pojmech integrace vedoucí k dialogu a odtud do „participace“. Autorka doporučuje poučit se z informačních sítí členských států Evropské unie.

Sociální anomie jako důsledek asociálního a antisociálního chování se stala předmětem badatelského zájmu M. Urbanové (PF MU). V souladu s literaturou (Merton) vymezila sociální anomii jako typ „únikového chování“, která v naší společnosti vede k asocialitě a antisocialitě. Jedním z jejích negativních dů-

sledků je nejen vznik rasismu v Čechách, ale i „posedlost“ naší mládeže konzumenstvím západu (Říčan) apod. Dle průzkumu zapojování mládeže do naší společnosti konstatovala přednášející vcelku pozitivní fakt (výsledky z února 2000) – mírně ustupujícího pesimismu respondentů ve vztahu ke společenským poměrům.

V dalším bloku referátů přednesl *P. Hungr* z PF MU zajímavé sdělení pod názvem *Poznámky k podnikatelským aktivitám mladých lidí*. Podle výzkumu STEMu orientovaného na mladé lidi ve věkovém období 18-28 let, rozdělil jejich podnikání na: (1) „legální“, kdy mladí, vzdělaní jedinci podnikají převážně v oblasti financí, obchodu, nemanuálních služeb, autodopravy, showbusinessu; jsou to často majitelé společnosti s r. o. nebo živnostníci. Mají výrazný sklon k sociální konformitě a jsou motivováni hlavně vyniknutím v oboru a dosažením luxusu. Bývá u nich problém se založením rodiny, které plánují na pozdější dobu a mnohdy preferují párové, bezdětné spojení („konkubinát“). Nedopouštějí se zásadně žádného antisociálního jednání, i když jejich odkládání sňatku a založení vlastní rodiny (děti do 29 let) může mít i určité aspekty asociality; (2) „pololegální“, kdy sice podnikají na legálním základě (např. živnostenský list apod.), ale „berou jen příjemné ze zákona, co se jim nehodí nikoli“. Mají zpravidla dost majetku, trpí určitým velikášstvím a chtějí získat moc a uznání (např. za umožnění vstupu do obecního zastupitelstva apod. nabízejí finanční odměnu apod.); (3) „nelegální“, kde je profesí vlastní trestná činnost: těchto jedinců je mnoho a je u nich maximální míra kriminální latence. Často jde o skupinovou trestnou činnost (převážně se jedná o muže, akcentovány jsou principy vůdcovství, kriminální solidarity, zásadní orientace na zisk, omezenost cílových ambicí, flexibilita aktivit apod.). Jde převážně o marginální jedince s kolektivním způsobem života (např. mladí příslušníci minoritních etnických skupin). Tito jedinci jsou většinou elegantně oblečení, navenek vystupují jako „slušníci“, ale postrádají zpravidla zcela respekt k právu (převládá u nich cynismus, zneužívání získané důvěry a orientace na ryze materiální hodnoty).

J. Drlík ve svém referátu *Tramping mládeže jako kritika konzumní společnosti* označil za asociální a antisociální přímo konzumní

společnost a navrhl jako adekvátní antidotum právě tramping mládeže (dosud je angažováno cca 11 % mládeže). Uvedl, že právě díky těmto sdružením mladých lidí máme např. 5x více hudebních skupin než v USA. Tito jedinci šetří též přírodu, odmítají užívání aut apod.

Z. Bednářová z centra Akorus informovala o vzniku zařízení v Praze 9, které vzniklo v roce 1998 jako nestátní subjekt poskytující víceúrovňový systém pomoci: (1) pomoc v krizi, ubytování 3-5 dnů; (2) ambulantní; (3) ubytování + pobytový program, který zahrnuje nabídku např. psychotherapeutické pomoci, terapeutických komunit; (4) pořádání seminářů pro pracovníky podobných zařízení, osvětová činnost apod. Centrum poskytuje pomoc ohroženým ženám a dětem a od jeho založení jim prošlo 73 žen a 48 dětí. Průměrná doba pobytu činila čtyři a půl měsíce.

Radka Macháčková z IKSP informovala v příspěvku *Exkurs do projektů zabývajících se pomocí obětem domácího násilí a obchodu se ženami v SRN* o projektech zabývajících se pomocí obětem domácího násilí a obchodu se ženami v SRN tak, jak se s nimi seznámila na odborné stáži v Berlíně. Uvedla, že v SRN je této problematice věnována poměrně velká pozornost, zejména ze strany nestátních organizací. Referát obsahoval popis činnosti neziskových organizací, které se na území Berlína a Hamburku zabývají poskytováním psychosociální pomoci ženám-obětem domácího násilí a obchodu se ženami, a organizace mužů, která se zabývá pomocí mužům-násilníkům. U každé organizace byla uvedena konkrétní forma poskytované pomoci, způsob financování, dosažené úspěchy, případné počty klientů.

Hana Malinová (sdružení Rozkoš bez rizika) hovořila o své cestě do Zimbabwe. Obyvatelé tohoto chudého afrického státu jsou silně postiženi chorobou AIDS. Důsledkem je vymírání střední generace, děti bez rodičů a děti nakažené virem HIV. Tato situace vážně narušuje celou společnost a její sociálně demografickou strukturu. Prevence rizikového chování vedoucího k epidemii zmíněné choroby je vzhledem k sexuálnímu zvyklostem obyvatel Zimbabwe velmi problematická.

V příspěvku *Asocialita a antisocialita společnosti a mládeže* *P. Sak* (Policejní akademie ČR) upozornil na nutnost nejen chránit

společnost před kriminalitou mládeže – např. snížením věku trestní odpovědnosti – ale i mládež před společností, která nadměrně propaguje alkohol, nikotin, hrací automaty, disko-téky apod. Uvedl výsledky výzkumu názorů dvou set policistů a dvou set studentů PA ČR o pronikání mafie do různých našich institucí. Je nesporně zajímavé i varovné, že cca 75 % respondentů soudí, že mafie u nás již pronikla do médií, do státní správy, do některých bank (např. banka Bohemia apod.).

J. Semrád (PA ČR) ve svém příspěvku *Asocialita a antisocialita mládeže a výchova* zdůraznil mimo jiné to, že v naší situaci je sice věnováno mnoho péče preventivnímu úsilí, ale že je – v rámci prevence – relativně menší orientace na prevenci primární, jež mu splývá s výchovou. Přílišná individualizace postmodernismu má negativní účinky, pokud odmítá výchovu jako „násilí“; rodina často redukuje výchovu pouze na péči a vyhýbá se složitějším problémům, aby se děti nepostavily proti rodičům. Škola ovšem tím, že poskytuje spíše re-produkční vzdělání (tj. mnoho materiálních poznatků, ale minimum hodnotových soudů apod.) nedostatečně vychovává. Celkově ovšem opadáva zájem o vzdělání, situaci zhoršuje i množství povrchných poznatků z televize a nadměrného užívání PC (včetně her apod.). Ve škole je deformován cíl výchovy, pokud dochází pouze k hromadění poznatků a nikoli k rozvoji osobnosti.

Další blok přednášek byl věnován informaci o rozsáhlém empirickém výzkumu nazvaném *Sociálně patologické jevy u dětí*, který byl v letech 1998-1999 realizován ve spolupráci Institutu pro kriminologii a sociální prevenci (dále IKSP) a odboru prevence kriminality Ministerstva vnitra ČR. Blok uvedl vedoucí výzkumu *Kazimír Večerka*. (IKSP). Celý výzkum byl koncipován do dvou vzájemně propojených částí: extenzivní, jejímž hlavním cílem bylo zmapovat situaci dětí umístěných z důvodu poruch chování do ústavní nebo ochranné výchovy a část intenzivní, zkoumající typické, statistickými postupy vybrané, jedince do hloubky.

K vývoji etiologických koncepcí v oblasti prekriminality referoval J. Neumann. Po stručném historickém úvodu do problematiky vědeckého zkoumání prekriminality nedospělci

(dětí) diskutoval směry převážně biologických, psychologických, sociologických kriminogenetických teorií, vedle směru multifaktorových kriminogenetických koncepcí.

Referující poukázal na působení řady rozdílné efektivních faktorů, jež se podílejí na kriminogenezi jedince, pojatého jako bio-psycho-sociální systém lidské osobnosti. Tito činitelé negativně působí na socializaci (resp. socializační proces) zvláště nedospělého subjektu. Hovoříme o třech typech poruchové socializace (socializace „defektní“, „deviantní“ a „smíšené“), která vytváří sociálně rizikovou osobnost, jež v kritickém věku nedospělce, resp. mladistvého jedince reaguje na frustrující životní události častým sociálním selháním a mnohdy takový jedinec nastupuje kriminální kariéru. Komplexní týmový přístup k pečlivé formulaci diagnózy hlavních rizikových maligních faktorů deformujících socializační proces je *conditio sine qua non* vytvoření nutných předpokladů a adekvátní volby resocializačních agens psychoterapeutické, socioterapeutické, medicínské, nápravně pedagogické, „smíšené“ apod. povahy.

Martin Žárský (MV ČR) přednesl pod názvem *Podíl dětí na jinak trestné činnosti – statistický rozbor* referát věnovaný dynamice, struktuře a regionálnímu rozložení jinak trestné činnosti dětí do 15 let. Uvedl mj., že vývoj kriminality dětí je po roce 1989 v rámci celkového vývoje kriminality jednou z nejdynamičtějších oblastí. Těžiště dětské prekriminality spočívá v majetkové delikvenci, zejména se děti často dopouštějí krádeží věcí z automobilů. Z hlediska územního rozložení jsou dětskou delikvencí nejzatíženějšími regiony severočeský kraj, překvapivě kraj jihočeský a okresy severovýchodní Moravy.

Simona Diblíková (IKSP) ve svém příspěvku *Děti, právo, ústavní a ochranná výchova* podala přehled příslušných opatření v tuzemském právu, jejichž cílem je ochrana oprávněných zájmů dítěte. Pozornost věnovala zejména institutům ústavní výchovy (§ 46 zák. o rodině) a ochranné výchovy (§§ 84-86 tr. zák.). Tato opatření byla ukládána dětem, které se staly objektem referovaného výzkumu. Informovala posluchače rovněž o některých nově přijatých zákonech souvisejících se zkoumanou

problematikou (o sociálněprávní ochraně dětí č. 359/1999 Sb., 360/1999 Sb. atd.)

Jakub Holas (IKSP) přednesl v příspěvku *Poznanky a závěry z empirického výzkumu – dotazníkové šetření* vybraná zjištění z extenzivní části uvedeného výzkumu. Informoval přítomné o výsledcích statistického zpracování údajů o 464 jedincích (z toho 69 % chlapců a 31 % dívek) umístěných v roce 1999 v některém z ústavních výchovných zařízení na území České republiky. Uvedl základní charakteristiky týkající se jejich psychologicko-sociálních charakteristik, rodinného zázemí, scholarity a sociálně patologických jevů a predelikvence.

Konstatoval, že rodiny dětí, které se dostávají do ústavní péče jsou často neúplné či doplněné, sociálně slabší. Rodiče těchto dětí mají velmi nízkou kvalifikaci a tomu odpovídající pracovní zařazení, velmi často jsou nezaměstnaní. Děti mají problémy ve škole s učením i chováním, téměř polovina dětí navštěvuje zvláštní školu. Většina sledovaných dětí se dopouští záškoláctví, majetkových deliktů, děti jsou zvýšeně agresivní, huře ovlivnitelné, řada z nich experimentuje s návykovými látkami atd. Resocializační prognóza je u velké části těchto dětí spíše pesimistická.

Markéta Štěchová (IKSP) navázala referátem (*Poznanky a závěry z empirického výzkumu – kasuistiky*) informujícím o výsledcích tzv. intenzivní části výzkumu. Uvedla, že na základě provedené klastrové analýzy bylo identifikováno pět skupin predelikventních jedinců, kteří se vzájemně od sebe odlišovali zejména stupněm napadení sociálně patologickými jevy, ale i některými dalšími charakteristikami vztahujícími se zejména k rodinnému zázemí zkoumaných dětí. Jednalo se zejména o stupeň funkční a strukturální dezorganizace rodinného zázemí, stupeň napadení rodiny sociálně patologickými jevy, etnicitu a průměrný věk dětí. Zjištěné rozdíly mezi jednotlivými klasy měly v rámci zkoumané problematiky pouze relativní platnost, neboť většina zmiňovaných negativních jevů jde napříč jednotlivými klasy – tato metoda spíše jemněji rozlišila obecně konstatovaná tvrzení o problémových dětech tak, aby bylo možno na jejich rodiny i děti samotné působit cíleněji a efektivněji.

Problematikou drog se zabývala *M. Řezníčková* z OÚ Praha 13 (*Drogy u mládeže a*

související sociálně patologické jevy). Upozornila na řadu paradoxních jevů v této oblasti, kdy: (1) celé lokality berou drogy a kdo nebere, má problémy; (2) zdravotnická zařízení berou jen motivované jedince, nikoliv subjekty s ochrannou výchovou apod.; (3) v koncepci instituce Drop In „nechat toxikomana z řad mládeže (tj. nedospělé, mladistvého) padnout až na dno“ je problematické, neboť pokud by skutečně šlo o event. radu „vyhodte ho z domova“, je třeba zvážit i to, že do 18 let jsou rodiče za tyto své děti odpovědní; (4) takřka všichni skuteční toxikomaničtí jedinci obého pohlaví buďto kradou (v Delvitě, Tescu a jiných supermarketech), nebo se prostituuji bez ohledu na vlastní věkové parametry; (5) dosavadní zkušenosti stran marihuany vedou u nedospělců (dětí) většinou k zvyšování počtu vykouřených jointů, na 8-10, a dle empirie přecházejí tito jedinci na „tvrdé drogy“, které mají – na trhu – k dispozici.

O zajímavém průzkumu na České zemědělské univerzitě (ČZU) účastníky konference informovala *V. Majerová* (*Názory a postoje studentů ČZU k asociálním jevům současně společnosti*). Protože šlo o studenty III.-IV. ročníku, byl dosti překvapující výsledek, že jen 5 % respondentů tolerovalo drogy a že mezi nejméně sympatické skupiny se vedle teroristů ocitli i svědkové Jehovovi, komunisté, skinheadi a překvapivě revizoři dopravních prostředků. Na špičce prestiže se ocitli lékaři, poslanci a politici; HIV pozitivní se umístili ve středu žebříčku.

J. Zapletal z PA ČR (*Strach ze zločinu a jeho některé souvislosti*) předložil různé aspekty tohoto fenoménu a nabídl k vysvětlení strachu ze zločinu tři modely („viktimitizační“, dále model „morální paniky“ – na níž se mnohdy podílí masová média – a konečně model „kvality života v důsledku rozvráceného sociálního klimatu“). Uvedl řadu zajímavých symptomů devastace sociálního prostředí (např. rozbitá okna, rozpadlé domy, sprejované omítky apod.); naopak pořádková „čistka“ v newyorském metru vedla ke zřetelnému snížení tamní kriminality. K podobným kladným výsledkům vedla i přítomnost policie na městských prostranstvích, i důsledné udržování čistoty a pořádku ve městě apod.

Alexandr Svoboda (MV ČR) hovořil v závěru semináře na téma *Občanský étos a jeho sdílitelnost*. Občanským étosem autor chápe občanské ctnosti všeobecně a dále schopnost a ochotu jedince pracovat pro celistvost společnosti. Rozvíjení občanského étosu by mělo podporovat kohezi společnosti. Cílem autora příspěvku bylo spíše vyvolat diskusi na toto téma. Z diskuse vyplynulo, že určité záležitosti není možno nadiktovat „shora“, že úkolem státu je spíše podporovat rozvoj občanské společnosti.

Seminář umožnil setkání řady odborníků z oblasti společenských věd, čímž přispěl k vytváření komplexnějšího pohledu na asociální a antisociální mladých lidí. Přítomní dospěli k závěru, že vzhledem k multifaktoriálnímu charakteru sledovaného jevu by se měla již při jeho diagnostice uplatňovat skupinová

týmová spolupráce specialistů, kteří by po pečlivé exploraci nedospělců, jejich orientačních rodin a prostředí školy (včetně vrstevníků) vytvořili mnohohrstevnou víceosou diagnózu, která je výchozím předpokladem pro navržení volby terapeutických agens psychoterapeutické, socioterapeutické, nápravně výchovné i legislativní povahy. V tomto směru by mělo dojít k dalším proškolení pracovníků orgánů sociálně-právní ochrany. Resocializační proces dětí s poruchami chování by měl být průběžně dlouhodobě sledován a event. korigován. Do průběhu resocializačního procesu by měly vstupovat vedle – k tomu příslušných orgánů – rovněž prosociálně orientované organizace zaměřené např. na adekvátní využívání volného času mládeže.

Markéta Štěchová, Jan Neumann

Sociological Review

2

CONTENTS

ARTICLES

Parusniková, Z.: Bio-Power and Healthism 131

Mareš, P.: Failure of Social Policy: Non-take-up of Social Security as a Problem
of Social Cognisance 143

OVERVIEW ESSAY

Lux, M.: Social Housing in the Czech Republic in a Comparative Context 157

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

Sirovátka, T.: Welfare Benefits Recipients: on a "Social Springboard" or at the
Dead End? 181

FROM THE HISTORY OF SOCIOLOGICAL SURVEYS

Jeřábek, H.: Panel Analysis – Method and Results of the Research "The
People's Choice" 201

STUDENTS' WRITINGS

Kolomazník, T.: Comments on Some Social Aspects and Advancements in
Conception of the Post-Industrial and Information Society 221

REVIEWS 233

NEWS AND INFORMATION 249

Sociologie *časopis*

PE 45 84

2

OBSAH

STATI	
Parusniková, Z.: Biomoc a kult zdraví	131
Mareš, P.: Sociální politika a sociální kompetence jejích klientů	143
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Lux, M.: Sociální nájemní bydlení v ČR ve světle komparativního srovnání	157
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Sirovátka, T.: Sociální dávky a jejich příjemci: na „sociální trampolině“, nebo ve slepé uličce?	181
Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Jeřábek, H.: Panelové šetření – metoda a výsledky výzkumu „The People's Choice“	201
STUDENTI PÍŠÍ	
Kolomazník, T.: K některým sociálním aspektům a posunům v koncepcích post-industriální a informační společnosti	221
RECENZE	
Helena Janišová: Zdeněk Ullrich. Příspěvek k dějinám československé sociologie let 1945-1949 (J. Musil)	233
Numa Denis Fustel de Coulanges: Antická obec (J. Sedláček)	235
Steve Kroll-Smith a H. Hugh Floyd: Bodies in Protest: Environmental Illness and the Struggle Over Medical Knowledge (S. M. Čapek)	238
Martin Hampl: Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu (D. Drbohlav)	240
Sociální studia č. 1, Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta, Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis, G38, 1996 (O. Suša)	242
Anthony Giddens: Sociologie (M. Linková)	245
ZPRÁVY A INFORMACE	
Masarykova česká sociologická společnost: výsledky voleb a plán na tento rok (E. Rendlová)	249
Asocialita a antisocialita mladých lidí: seminář sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti (M. Štěchová, J. Neumann)	252

ISSN 0038-0288



06 >